

**A BELSŐSOMOGYI
REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE
MÁRIA TERÉZIA KORÁBAN**

IRTA:

DR. TÓTH ENDRE

PÁPAI THEOL. AKAD. TANÁR.

**CSURGÓI KÖNYVTÁR
XV. KÖTET.**

1940.

FELELŐS KIADÓ: DR. TÓTH ENDRE
UJ-SOMOGY NYOMDA- ÉS LAPKIADÓ RT., KAPOSVÁR, KONTRÁSSY-UTCA
6.
A NYOMDÁÉRT FELEL: ERDÉLYI JÓZSEF

Bevezetés.

A magyarországi protestantizmus történetének az a korszaka, amit a belsősomogyi református egyházmegye szempontjából óhajtunk közelebbi vizsgálat alá venni, általában a »csendes elnyomás« nevet viseli. E meghatározás — mint minden hasonló természetű meghatározás — nem fedi teljesen a tényeket jelen esetben legalább is a csendes jelző szempontjából. Igaz, hogy az előző évszázad vallásháborúi, a Lipót-féle abszolutizmus, a gyászévtized, sőt III. Károlynak a törvényes: országgyűlési intézkedésekkel szakító s így eleinte fájdalmasan ható, mert erőszakosnak tetsző valláspolitikája után a Mária Terézia-korszak tekinthető *csendesnek* is. Azonban az eltelt időszaknak az uralkodó egyház s a magát azzal többé-kevésbé azonosító állam oldaláról bevált *zajosabb* intézkedéseinek sikere után már beidegzett csendesebb, de következetesen protestáns-ellenes politikája épen a protestáns egyházak szempontjából korántsem mutatja a kímélet jeleit. Ennek épen a következetes protestáns-ellenes jelleg mondana ellent.

Tény, hogy a megelőző korszakok elnyomása után a Carolina Resolutio, a rendeletekkel való igazgatás ez első mindenre kiterjedő radikális megnyilatkozása, nyugvópontra juttatta magát a protestáns helyzetet. Évtizedek nyugtalan kétségei után ez volt az első határozott intézkedés, ami tisztán odaállította a magyar protestánsok elé nemcsak azt, hogy miként áll ügyük az állammal szemben, tehát mit várhatnak az államtól, hanem azt is, hogy ha már országgyűlési sérelmi politikával semmit sem tehetnek — kizáratván a vallásügyek az országgyűlésről — más módon kell felkészülniük létük, vallásuk s lelkiismereti szabadságuk megvédésére.

A magyar protestánsok ekkorra már a tűrés és a szenvedés hosszú iskoláját járták ki, a felkészülés sem nyújtott sok kilátást a tekintetben, hogy elvesztett régi szabadságukat, még kevésbé elvesztett többségi és hatalmi súlyukat visszanyerhessék, de legalább reményt nyújtott arra, hogy ha nem tudnak is minden elkövetkező (s elkövetkezett!) újabb rohamokat kivédeni, sőt, ha helyzetükben további rosszabbodásra kellett is számítaniuk, — legalább ne váratlanul érje őket a további elnyomás s ne

jelentősen katasztrófális veszteségeket. Az egyházi szervezetbe a világi uraknak a beépítése: a kerületenkénti főkurátorok s a vármegyénkenti segédkurátorok beállítása lehetővé tette, hogy ne történhessék soha semmi, aminek kivédésére, enyhítésére, vagy legalább elodázására mindent el ne kövessenek. A rendeletek megszorító intézkedései ugyan sorra következtek ezután is, de e rendeletek csak a vármegyéken való kihirdetés után váltak kötelező erejűvé, a vármegyéken pedig mindenütt ott voltak a táblabíró kurátorok, akik figyelemmel kísérhették az ügyeket, vagy ellene is mondhattak a sérelmes intézkedéseknek, legrosszabb esetben tájékoztathatták hitük sorsosít az eseményekről.

A kurátorok beállításán túl gondoskodott az egyház arról is, hogy a vallásügyeket intéző legfelső fórumok mellett a helytartó tanácsnál s az udvari kancelláriánál is legyenek megbízott képviselők: az ágensek, akik a sérelmet szenvedő egyházak, vagy egyesek érdekeit e fórumoknál képviseljék, e hatóságokat informálják, határozataikra befolyást gyakoroljanak s az általuk képviselteknek is időben tájékoztatással szolgáljanak. Mindez természetesen a bajba jutottak védekezése volt. Korántsem arra való, hogy a helyzetet jelentékenyen megváltoztathassa, pusztán csak arra, hogy elviselhetővé tegye.

De nem volt ok nélkül való e felkészülés. A Carolina Resolutio csak nyitánya volt a további vallásügyi rendeleteknek, melyek Mária Terézia korában sokszor szinte egymástérően következtek. S e rendeletek alaphangja mindig a protestánsok visszaszorítása, jogaiknak nyirbálása s életüknek lassanként elviselhetetlenné tétele volt!

S ha súlyosan nehezedett általában a magyar protestánsokra a kormányhatalom e politikája s ha a segítségre és támogatásra szüksége volt is az egész magyar protestantizmusnak, még inkább súlyos volt a nyomás s még szükségesebb volt a segítség azokon a területeken élők számára, akik 150 év török uralmát szenvedve, nem lehettek aktív részesei sem a vallásügyi békekötések időleges eredményeinek, sem az 1681-i soproni országgyűlés — lassanként különben is illuzorius — meghatározottkörű vallásszabadság-biztosításának.

A törököktől visszafoglalt területeket a bécsi udvar újonnan meghódított tartományként kezelte s ezekre nézve nem bírván érvénnyel a megszállásuk ideje alatt hozott-törvények, teljesen a királyi kegyelemtől vált függővé vallásszabadságuk ügye is. S ezek közé tartozott Somogy, vármegye s a belsősomogyi református egyházmegye is. Az ország ama nem nagy részén, mely a török időkben is a

magyar királyság területéhez tartozott, még lehetett törvényes alapokra hivatkozni — más kérdés, hogy eredményesen-e? — de ezeken az akkor *megszállott*, majd *visszafoglalt* területeken ilyen jogalap nem volt. Világosan ki is tűnt ez a Rákóczi-féle szabadságharc után, — amelynek tartama alatt nem volt mód és alkalom a török hódoltságból felszabadult területek ügyeinek intézésére, — amikor az ú. n. pesti commissio: a vegyes vallásügyi bizottságok ülésein hiába érveltek a protestáns bizottsági tagok azzal, hogy a törvények az egész Magyarországra hozattak, tehát a felszabadult területekre, mint valójában a megszállás alatt is a magyar királyság testét képezőkre is vonatkoznak, — velük szemben a bizottság katolikus tagjai szilárdan ragaszkodtak ahhoz, hogy e területek a király jogkörébe tartoznak, vallásügyek tekintetében is s nem érvényes rájuk az 1681. évi országgyűlés 26. törvénycikke.¹ A királyi akarat pedig arra az álláspontra helyezkedett, hogy ezeken a területeken a vallásgyakorlat jogosságát illetően az legyen a döntő, hogy — épen a vallásügyi bizottság működése idején, tehát 1720/21-ben meg volt-e náluk a szabad vallásgyakorlat? Ha most már a belsősomogyi egyházmegyére vonatkozóan figyelembe vesszük, hogy e terület református községei részben már a török hódoltság utolsó éveiben folyó nagy háborúk idején, részben a Rákóczi-féle szabadságharc alatt a »rác pusztításkor« igen sok esetben kényszerültek addigi lakóhelyükről elbujdosni, újabb visszatelepülésük pedig, jobbágyok lévén s így a földesuraktól is függően, jó részben épen a pesti commissio ideje alatt, vagy még azután történt, — nem tudták kimutatni a királyi akarral meghatározott időpontról, hogy akkor prédikátoruk lett volna, vagy vallásgyakorlatot élveztek volna, még akkor sem, ha megelőzőleg, a török világ nyugalmasabb évei alatt, vagy épen az 1681-i országgyűlés idején volt is szabad vallásgyakorlatuk. S ez a tény magában is elnyomásukat jelentette s vallásgyakorlatuk folytatását állandóan bizonytalanná tette, ha meghagyta is egyideig még azt.

A Carolina Resolutioban a köztisztviselőktől megkívánt decretalis eskü eredményeként a vármegyék tisztviselői is csak a katolikus egyházból kerülhettek ki. A magyar katolikus egyház pedig az egész 18. század folyamán valóságos renaissance-át élte s hívei, különösen vezető pozíciókban levő hívei, túlbuzgóságban sokszor még a kormány politikáján is túlhaladtak² úgy, hogy ez — épen Somogyban is — az egyébként is hátrányos hódoltsági eredet mellett, még inkább érezte a protestáns-ellenes tendenciát. Azután ott volt a földesúri jog, mint a vallásszabadságnak törvénybe is iktatott meghatározója. Amit a kormány eltűrt s a megyei hatóság elnézett, igen

sokszor elbukott ezen. Néhány szerencsés kivétel volt, amikor épen a földesúr kelt védelmére protestáns jobbjáinak a felsőbb hatóságok elnyomásával szemben. Az egész mögött pedig ott állt a római katolikus klérus terjeszkedési törekvése, két évszázad alatt elvesztett hívei visszaszerzésére irányuló akciója s benne a frissen éledő katolikus hitbuzgóság térítési tevékenysége!

Ennyi oldalról jelentkező nyomás mellett mit jelenthetett a protestánsok felkészülése? Bizony az esetek túlnyomó részében alig egyebet, mint a protestáns öntudat ébrentartását. Az adott helyzetben tehát a tényleges vallásgyakorlat biztosítása szempontjából alig valamit, de Isten akarata folytán kitartásra, állhatatosságra s szoros összetartásra való nevelést!

Természetesen igen fontos volt ilyen körülmények között a helyzetismeret. Egyrészt tisztában lenni a királyi akarattal, a kancellária, helytartótanács és vármegye rendeleteivel, — másrészt a gyülekezetek tényleges helyzetével. Az előbbi szempontból ott voltak a már említett kurátorok és ágensek, az utóbbi szempontból viszont magának az egyháznak, illetve az egyház hivatalosainak kellett megalkotni a képet. Egészen rendkívüli módon magában Somogyban e tekintetben a vármegye is közremunkált.

Bennünket most főleg az érdekel, hogy a királyi rendeletek, kancelláriai, helytartótanácsi határozatok, vármegyei intézkedések s katolikus papi és világi vezetők túlbuzgóságának pergőtüzében miként állottak meg az egyes egyházközségek!? Nem épen az egyházi élet felvázolása tehát a szándékunk, bár ez is velejárója annak, hanem annak a képnek a felvetítése, amit ilyen körülmények között épen a belsősomogyi egyházmegye Mária Terézia korában mutat.

E kép kialakításához három nagyjelentőségű eszközünk van. Egyik *Torkos* Jakabnak, a dunántúli református egyházkerület superintendensének Mária Terézia uralkodása kezdetén végzett generális vizitációja alkalmából felvett jegyzőkönyve.³ Tekintettel azonban arra, hogy ez az 1747-ben lefolytatott vizitáció Belsősomogyban csak 15 gyülekezetre s természetesen akkor virágzó, tehát szabad vallásgyakorlattal bíró gyülekezetre terjedt ki, ez a helyzetkép csak részleges. Mégis nagyon fontos az egész kép kialakításához, mert olyan kérdésekre kapunk benne feleletet, amik az egyház belső életét vannak hivatva megmutatni. Már ebből a szempontból is nagyszerű tanulságokkal szolgál a 18. század közepén Dunántúl alsó részében, a török és kuruc háborúk pusztításaiból alig pár évtizede kikerült egyházak életéről.

De ha e jegyzőkönyv a szerencsések, a vallásgyakorlattal szabadon rendelkezők életére ad igen értékes adatokat, az

összesség s még inkább a megnyirbált vallásgyakorlattal bíró, vagy a teljes vallásgyakorlat nélkül levő egyházak állapotáról egy másik, Mária Terézia uralkodásának végén keletkezett documentum ad, szomorú és keserves. de mindenesetre pótolhatatlan képet. A következőkben épen ez lévén előadnivalóinknak gerince, épen ezért e forrásunk előállításának körülményeiről meg kell emlékeznünk.

Mint már említettük, a vármegyéken szóval bíró kurátoroknak s a felsőbb helyeken a protestáns egyházak érdekeit képviselő ágenseknek igen fontos szerepe volt abban, hogy az egyház ellen intézett támadásokat kivédhessék, vagy elodázhassák. E működésükben azonban, szinte egymást érven a sérelmek, sokszor teljesen tájékozatlanok voltak afelől, hogy hol, mi történt s adott esetben mire való hivatkozással kelljen valamit tenni? A dolog természete s a kor adottságai szerint is csak lassan alakul ki a tervszerű és rendszeres védekezésre való felkészülés. Bizonyára fájdalmas tapasztalat vezette rá a dunántúli egyházkerületet is, hogy valaminő siker reményében teendő lépéseknél megismerje a sérelmet szenvedett egyházak múltját s a szenvedett sérelmek orvoslására már eddig tett lépéseket. Nem állítjuk, hogy a dunántúli egyházkerületnek e célból hozott határozata önálló, sőt feltesszük, bár igazolni nem tudjuk, hogy összefüggésben állott az az egyetemes főconsistorium működésével. Tényként csak annyit említhetünk, hogy a dunántúli egyházkerület 1768-ban tartott gyűlésén határozatot hozott, amellyel felhívta az espereseket, hogy a »magok inspectiójok alatt levő ekklesiáknak régiségét nyomozzák és mostani státusát leírják, nevezetesen a tractus hajdani állapotját és a seniorok successióját graphice leírván T. generális scriba úr kezéhez felküldjék«. ⁴ Hogy ennek a határozatnak volt-e valami eredménye? — nem tudjuk. Sem a jegyzőkönyvekben, sem levéltári aktákban nem találtunk e határozat visszhangjára. Nem lehetetlen, hogy összefüggésben állott ez a két protestáns egyház által ez időtájt tervezett kérvényezéssel. ⁵

Hat évvel később, 1774-ben egy másik határozatot találunk az egyházkerület jegyzőkönyvében. Az ez évi közgyűlés foglalkozott a négy református egyházkerület egyetemes consistoriumát megalkotni kísérelt bugyi konferencia határozataival, — amely consistoriumnak az lett volna feladata, hogy a protestáns egyházak által szenvedett sérelmek orvoslása tekintetében folytatott eljárásokat egyszerűbbé tegyék. ⁶ Az egyházkerület jegyzőkönyve szerint a bugyi konferencia határozatai »per extensum felolvastattok s clarificáltattak«. ⁷ S nyomban ezután olvassuk a következő határozatot: »A superintendentiák conscriptiójának uniformitásáért egy directoria idea concinnáltatott és a tractusokra kiadatott, úgy, hogy két hónapok alatt azon idea szerint mind az actuale exercitiummal provisva ekklesiák, mind tanítóknak neveik, mind

az elvétetett ekklésiák fatumi azokban még Isten kegyelméből a hitben megmaradottaknak száma punctualiter consignáltassanak és három exemplárookban Tiszt. superintendens uramhoz felküldeni, melyeknek egyike a főcurator úrnál T. consiliarius idősb Ráday Gedeon úrnál, a másik bécsi ágens Nagy Sámuel úrnál, a harmadik a superintendentiánál fog állani, mind ezeknek effectuátiójára T. senior uraimék köteleztetnek«. ⁸

Feltehető, hogy e rendelkezés talán az 1768-ban meghozott s talán épen annak nem eléggé határozott hangja miatt eredménytelenül maradt határozat felújítása volt — de az is feltehető, hogy szoros kapcsolatban állott a bugyi konferencia törekvéseivel. Egészen bizonyosra vehető azonban, hogy nem történeti szempontú volt e rendelkezés kiadása: nem az a cél indította a kerületet, hogy későbbi koroknak használatára történelmi dokumentummal szolgáljanak. Hanem a cél teljesen gyakorlati jellegű volt. Az nevezetesen, hogy a sérelmek orvoslásával kapcsolatosan a bécsi ágens kezénél s a kerület vezetőinél is legyen egy olyan lehető pontos összeírás, amelyből úgy a kerület, mint főként az ágens adott esetben könnyen tájékozódjék az egyes egyházközségek múltjáról, a szenvedett sérelmekről, a sérelmek orvoslására már történt kísérletekről, azok eredményéről, hogy így a szükséges kérvényezések, informálások s egyéb lépések megtétele előtt biztos alapokon indulhasson a segítési szándék. Hogy mennyire körültekintő munkát akart végeztetni a kerület, arról meggyőznek bennünket azok az »ideák«, amelyeknek alapján az összeírásokat el kellett készíteni. ⁹ Ezek alapján valóban kielégítő kép volt készíthető az egyes egyházak történetéről, a vallásgyakorlat régiségéről, a gyülekezet nagyságáról, háborgatásáról, a már megtett orvoslási kísérletekről s általában az ott élő reformátusok helyzetéről.

Torkos Jakab dunántúli superintendens 1774. július 14-én ír a készülő conscriptiókról Ráday Gedeonnak s ígéri, hogy amint készen lesznek, azonnal fog belőlük küldeni magának Rádaynak s Beleznay generális, »supremus curatornak« is. ¹⁰

De az összeírások sokkal lassabban készültek el, mint a kerület elrendelte. Ez összeírások rendeltetéséről s a késedelem okáról Kún János generális scribe számol be Rádayhoz írott levelében. 1775. január 11-én, amikor a már kezénél levő összeírásokat eljuttatta Rádayhoz: »... Ime az úr kegyes lábaihoz leteszem a számos beteg ekklézsiáknak lajstromát. Isten tegye Nagyságtokát a gyógyító vizeknek megzavaró angyalává. Ime a sok népes árva ekklézsiák felemelt fővel várnák az ő boldog óráikat és általam Nagyságtok könyörülő szíven zörgetnek, hogy valamit restitutiojójuknak, elébbeni volt szabadságoknak megnyeréséért elkövethetnek az Isten nevében, munkálódni méltóztassanak ... Az egész superintendentiának conspectusát,

mely innét a Dunán vagyon, még augusztus elein szerettük volna elküldeni az Úrhoz, mint főcurator Urunkhoz és ezeknek a számtalan lelkeknek nyögését, síralmait, sérelmeit bemutatni, de T. senior uraimék közül némelyeket a félelem, némelyeket a munkának súlyos volta, talán lehetnek, akiket a conscriptionnak veszedelmes volta, olyak is, akiket kicsinyhitőségük e munkának haszontalanságáról való képzelődések restekké tett...»¹¹ Kún János ekkor csak négy egyházmegye összeírását tudta elküldeni: a pápai, peremartoni, komáromi és barsi egyházmegyékét. Megírja levelében, hogy a belsősomogyi esperes, mikor megsürgette nála a conscriptió küldését, azt felelte, hogy »már Vechelius Uramnak kezébe elküldötte.«¹²

Ha ekkorra még nem is, de végül is valamennyi egyházmegye összeírása elkészült s a már elmondottakhoz hozzátéve a Kún János levelében foglaltakat, világos céllal.

Nincs módunkban megállapítani, hogy lett-e ez összeírásoknak gyakorlati haszna. Erre utalásokat sehol sem találtunk. De annyi bizonyos, hogy a korszak református vezetőinek módjuk volt tiszta képet alkotni ezekből az egyházkerület helyzetéről. Tiszta, de korántsem megnyugtató képet. Torkos maga is felhívja Ráday figyelmét egy lényre: »ezen superintendentiában circiter másfélszáz ekklesiáktul megfosztattunk«.¹³ S ez az egy mondat mindennél tisztábban jellemzi a helyzetet!

De ami a maga korában gyakorlati célkitűzéssel készült, azt ma, több, mint 170 évvel később már mint történeti dokumentumot használhatjuk és pedig szinte páratlan értékű dokumentumot, mert a benne foglalt, múltra utaló adatokon kívül, az összeírás idejének egyházi életéről több vonatkozásban oly pontos elképzelést nyújt, amit egyébként alig tudnánk rekonstruálni.

Epén ezért is választottuk feldolgozásunk gerincéül ez összeírásban¹⁴ található anyagot, mert valósággal egy rég elmúlt korszak eleven lüktető életét varázsolja elénk s egyúttal minden elsimítás, vagy kiélezés nélkül megmutatja annak a »csendes« elnyomásnak igazi lényegét.

Azt, hogy ilyen egyházi összeírás készült, az elmondottak alapján érthetőnek, megmagyarázhatónak és szükségesnek is látjuk. — Nem így áll a dolog *harmadik* forrásunkkal. A létrejöttére vonatkozó gyér adatok birtokában is nagyon bizonytalan talajon mozgunk, amikor létrejöttének *okát* meg akarjuk magyarázni.

Somogy vármegye főispánja, báró Sigray Károly a vármegye 1774-i gyűlésén határozatot hozott arra nézve, hogy a főbírák a prédikátorokat és a református híveket vidékenként hallgassák ki, hogy »minémű panaszai volnának az ő vallásának üldözésiben«

s »hogya a Helvetica Confessi6n lev6 pr6dik6toroknak min6m6 panaszok vagy6n«, a f6b6r6k 6rj6k 6ssze.¹⁵ Hogy milyen indokol6ssal s milyen c6lb6l t6rt6nt ez a rendelkez6s, arról semmit sem tudunk. T6ny azonban, hogy a rendelkez6s 6rtelm6ben Kov6ts Istv6n 6s S6ghy D6niel megyei f6b6r6k elk6sz6t6tt6k az 6ssze6r6st. 6s pedig Kov6ts Istv6n Szomajomban j6nius 27-6n az oda 6sszeh6vott somogyj6di pr6dik6tor s esperes s a j6r6sa terület6n lak6 pr6dik6torok s a pr6dik6torokkal a falvakb6l 6sszesereglett »szeg6nyseg« k6z6tt tartotta meg a vizsg6latot, »kik is megk6rdezt6tv6n, hogy ha valamely az olyan 6ld6z6seket vagy egy6tt, vagy, m6stul szenvedn6nek, melyek panaszra m6lt6k voln6nak, bemondanak, — mely alkalommal nem annyira magok a pr6dik6torok, hanem a szeg6nyseg panaszolkozv6n«. ¹⁶ A panaszokat Kov6ts f6b6r6 egyh6zsk6zs6genk6nt 6rta 6ssze. S6ghy D6niel pedig j6nius 27-6n Visont6n v6gzett hasonl6 6ssze6r6st, majd ugyan6 j6nius 29-6n Hedrehelyen folytatta 6s v6gezte be munk6j6t.¹⁷ Az elv6gzett munk6r6l mind a k6t f6b6r6 jelent6st tett a f6isp6nnak, megk6ldv6n hozz6 a panaszok jegyz6k6nyv6t¹⁸ is.

Kov6ts f6b6r6 az 6ssze6r6st hosszabb lev6l kís6ret6ben k6ldte meg. E szerint az 6ssze6r6sokb6l az t6nik ki, hogy »semmi ollas s6relmes 6s az 6 vall6sokat megb6nt6 6ld6z6seket magokban mindez6k nem foglalnak«. Megeml6ti level6ben, hogy besz6lt egyik-m6sik pl6b6nosslal is 6s azok azt mondt6k, hogy az 6 tudtukon k6v6l t6rt6nt ez a vizsg6lat, 6k azonban feletteseik int6zked6se n6lk6l nem k6v6nnak hozz6sz6lni. Besz6mol arról is, hogy a vizsg6lat lefolytat6sa 6ta t6bb f6ldes6r megharagudott a pr6dik6torokra s a jobb6gyokra s az6ta sok kellemetlens6get okoznak nekik pl. a pr6dik6torok gabon6j6nak eddig nem gyakorolt megd6zsm6l6s6val.¹⁹

A f6isp6n egy j6 h6nappal k6s6bb felh6vja a f6b6r6kat, hogy az 6ssze6r6sban foglalt panaszokat t6zetesen vizsg6lj6k ki 6s 6llap6ts6k meg, hogy jogosak-e azok, vagy nem?²⁰

Erre a felh6v6sra mindegyik f6b6r6 olyan v6laszt k6ld, amellyel az 6jabb vizsg6lat el6l k6t6rnek. S6ghy D6niel azt jelenti, hogy a bemondott panaszokat r6szben esk6vel er6s6t6tt6k a panaszolkoz6k, r6szben k6szek esk6vel er6s6teni s k6l6nben is azok helyess6g6r6l 6 maga is meggy6z6d6tt. A st6la k6rd6s6ben pedig az 6ssze6r6sban foglaltak igazs6g6t a pl6b6nosok is elismerik.²¹ Kov6ts Istv6n j6val k6s6bben v6laszol a f6isp6n felh6v6s6ra, jelentv6n, hogy n6s6l6se miatt nem tehetett eleget a felh6v6sban foglaltaknak. De szerinte csak 6gy volna az v6grehajth6t6, ha 6jra 6sszeh6v6n6 Szomajomba mindazokat, akik el6bbi alkalommal ott voltak. 6m meggy6z6d6se szerint ugyanaz lenne akkor is az eredm6ny, mint az els6 alkalommal. Szerinte ink6bb sz6ks6g lenne a pl6b6nosokkal val6 szembes6t6sre. Mivel azonban a pl6b6nosok fels6s6g6t6l erre nincs int6zked6s, ez sem

hajtható végre.²²

Úgy látszik, nem is történt újabb vizsgálat. S ebben minden bizonnyal nagy szerepet játszott az is, hogy közben a veszprémi püspökség is tudomást szerzett erről a vármegyei vizsgálatról²³ s tiltakozását el is küldte a főispánhoz. A veszprémi püspöki szék akkor üresedésben volt s így Kiss Pál káptalani helynök írt a főispánnak. »Azt ugyan nagyon szívelem és fájlalom, hogy ami még eddig Nemes Somogy vármegyében soha nem történt és praxisban nem volt, oly móddal a szolgabírák prédikátorokkal együtt faluról falura jártak, visitationak, vagy, disquisitionak köll mondani. Szegény plébánosok és földesurak ellen panaszokat összeszedettek. Ez illetén mód sehol az egész Magyar hazában soha nem hallatott. Tűrhető volna, ha csak a stólának vételében kerestetett volna a véték és azt más móddal is lehetett volna orvosolni és a megsértetett feleknek satisfactiót adni. De az eretnekeknek és a prédikátoroknak vásott nyughatatlansága tovább is terjedett s annyira ment, hogy annak lecsendesítésére nagyobb gond és üdő kívántatik... Apostoli országban apostoli fejedelem alatt még eddig azt tapasztaltam, hogy lassankint irtatott a konkoly, de ezen móddal hintetik és mód nélkül gyarapodik. És épen most, midőn a cselédes gazda aluszik, midőn püspökünk, főpásztorunk nincs, akkor akarja-e a lopó, a tolvaj, a farkas az aklát betörni és a Krisztus nyáját marcangolni s elszéleszteni. Micsoda vakmerőség azt kérni, hogy ide mester, amoda prédikátor helyeztessék? Ki bírta azt ő reájok, vagy mireánk? A király a religio dolgát magának tartotta, ha valakinek sérelme van, privato panaszolkodjék, de ilyen módot nem lehet nekik mutatni, hogy azzal éljenek... Ezek akarják-e tehát most az anyaszentegyház minden törvényeit, rendtartásit, szokásit fölforgatni, földülni, semmivé tenni? nekünk új törvényt szabni, eretnek szokást élénkbe adni? azt akarják-e, hogy mink alkalmaztassuk ő hozzájuk magunkat?... nemcsak a kálvinista püspökök vagy érsek, de még a hálai vagy vittenbergai patriarka sem merne az anyaszentegyház ellen oly vakmerőséggel szemtelenkedni és azokat kívánni, melyeket... a somogyi eretnekek kérnek... Vajha a szegény plébánosok részéről is rendeltetne el ily investigatio! Sokkal több panaszok volna azoknak, mert a nyomorult plébánosoknak tíz esztendeig sem fizetnek, sinlódik közöttük, alig tud egy darab ruhát magának szolgálatjából szerezni...«²⁴

E bő kivonatban közölt levélhez nem kell kommentár. S meg lett az eredménye is. A vizsgálat nem folytatódott Somogyban s hogy a jegyzőkönyvek sorsa mi lett? nem tudunk róla semmit. De hogy egy ilyen vizsgálat egyáltalában megtörtént, az oly hihetetlen, hogy ez a pusztá tény is elég meggondolnivalót ad.

Hogy pedig ezek az összeírások elkészültek s számunkra

megőriztettek, igen fontos alapot adnak az akkori helyzet megértéséhez. Ezek az összeírások nem oly rendszeresek és kimerítők s talán nem is a részletes helyzetkép kialakítása szempontjából készültek, mint a már ismertetett s ugyanebből az évből való egyházi összeírások. Azokban is foglaltatnak panaszok, elszenvedett sérelmek leírásai, de csak nagyon ritkán olvasunk bennük egyes esetekről. A súlyt sokkal inkább a már elszenvedett sérelmek következtében előállott helyzet leírására helyezik. Addig e vármegyei összeírásoknál csak panaszok fordulnak elő, sokszor egészen aprólékosnak tetsző módon adják az egyes megtörtént esetek leírását. De éppen ezért sokszor olyan elevenek, annyira maga az élet, az akkori élet lép belőlük elénk, hogy e tekintetben még amazoknál is pontosabb elképzelést adnak a korszakról. S talán a dolog természete szerint, ha az egyházi összeírásokat őszintéknek és igazaknak tartjuk is, sokszor érezzük azok olvasásánál, hogy még többet is elő tudtak volna adni, de talán nem mertek. Hiszen, mint Kún János már hivatkozott leveléből is kitetszik, magát az összeírást titokban, félelem közt végezték az esperesek s talán arra is gondolhattak, hogy esetleg nem kívánatos helyekre is juthat az s még kevésbé kívánatos számonkérés is következhetik utána. Éppen ez lehet az oka annak, hogy bizonyos tartózkodást árulnak azok el. A vármegyei összeírásoknál viszont az az érzésünk, hogy az ott panaszoló egyháztagok mintegy felszabadulva, őszintén s egyszer-egyszer nyersen mondanak el mindent! Egy lehető világos helyzetkép megrajzolásánál pedig ez az őszinteség megbecsülhetetlen szolgálatot tesz. A két összeírás így valósággal kiegészíti egymást s még inkább párját ritkító anyaggal szolgál feldolgozásunkhoz.

Ám minde források mégis több ponton hagynak bennünket tájékozatlanságban. Olyan pontokon, amelyekre utalnak, de amelyekre bővebben nem vesztegetik a szót, de amelyeket bővebben megismerni éppen a minél tisztábban való látáshoz fontosnak és szükségesnek tartottunk. Éppen azért az egyházi összeírások gyakorlati célkitűzéseire gondolva, felvettük feldolgozásunk anyagába az ágensek: Dömjén Gergely és Nagy Sámuel által vezetett protocollumok Belsősomogyra vonatkozó darabjait is.²⁵ E protocollumok az egyes egyházaknak a királyi udvarnál benyújtott kérvényeik fogalmazványait tartalmazzák. Ezek a kérvények néha ugyan szűkszavú, de esetenként igen terjedelmes előadásban ismertetik egyes egyházak helyzetét, az egyháztagok érzelmeit és lelkületét. Igaz, hogy, az ágensek fogalmazásában olvassuk e kérvényeket, de nyilván kitetszőleg vagy az ágensnél személyesen megfordult gyülekezeti kiküldöttek előadása, vagy az általuk felküldött kérvények, vagy levelek alapján készültek azok s így fogalmazásuk ugyan az ágens stílusát — sokszor egészen sablonos formában — mutatják is, tartalmuk az illető gyülekezet sajátos életét tükrözik.

Az így összeszedett anyag szükséges kiegészítését aztán a belsősomogyi egyházmegye levéltárában őrzött akták s más, részben nyomtatott források adták meg.

Feldolgozásunk két részre oszlik. Az első részben a már ismertetett források alapján egységes áttekintő képet igyekeztünk adni a belsősomogyi egyházmegye Mária Terézia korabeli életéről, helyzetéről s küzdelmeiről, a második részben pedig a belsősomogyi egyházmegye területén levő egyházak, vagy reformátusok által lakott községek Mária Terézia korabeli rövid történetét adjuk. Ez apró monográfiáknak terjedelme nagyon különböző s aszerint változik, amint a rendelkezésre álló anyag megszabta annak terjedelmét. Igyekeztünk mindenütt rámutatni a gyülekezetek, illetve falvak múltjára is. Több helyen úgy tűnhetik fel, mintha ismétlésekbe bocsátkoznánk, mert vannak esetek, amik azonos vonásokat rajzolnak az egyes gyülekezetek életében. Mégsem akartuk ezeket egyszerű utalás mellett elhallgatni, mert az egyes gyülekezetekről írottakat, mind megannyi önálló kis monográfiaként kezeltük. A dolog természete szerint az I. rész anyaga magában foglalja a II. részben előadottakat, lehető rendszerezésben, bár viszont több helyen ezen jóval túl kellett haladnunk, mert az általános jelenségekre való utalásokat, a királyi rendeletekre való hivatkozásokat stb. nem mellőzhettük.

Az olvasó meggyőződhet róla, hogy mindkét részben sok eddig nem ismert adatot hordtunk össze, ami lehetővé tette, hogy több ponton világosságba állítsuk az eddig még fel nem fedett, vagy homályban levő multat. S ha minden tekintetben nem adhattunk is újat, mégis, úgy hisszük, sok vonatkozásban kiegészített történetet s helyesebb képet sikerült adnunk az eddigieknél.

Meg kell még vallanunk, hogy nem végeztünk el mindent, amit e korszak teljesebb megismerése követelt volna. Azonban csak lehetőségek határain belül végezhattük munkánkat. E korlátokon belül azonban igyekeztünk lelkiismeretes munkát végezni Aki nyitott szemmel olvassa a következő oldalakat, meg fogja látni nemcsak azt hogy milyen hősies kitartással őrizték meg somogyi elődeink hitüket a megalázások és üldözések tüzeiben égve is, — de talán az olvasó a mai kor sok problémájának gyökerét is fel fogja fedezni az itt megrajzolt multban.

I. RÉSZ
AZ EGYHÁZMEGYE.

Az egyházmegye külső képének alakulása.

A belsősomogyi református egyházmegye e néven s területtel Mária Terézia uralkodása előtt alig pár esztendővel alakult. Ez a vidék a reformáció óta elég zavaros s nemcsak területileg, de szervezetileg is változó képet mutatott. A dunántúli egyházkerület megalakulásának időpontjában 1612.. illetve 1618-ban sem tartozott teljes egészében a dunántúli egyházkerülethez. A megye délkeleti része az alsódunamelléki kerület részét képezte.¹ 1634-től kezdve a somogyi egyházak nagyobb része a kiskomáromi egyházmegyébe tömörült,² míg a Balaton keleti oldalán levő egyházak ekkor már a dunamelléki egyházkerülethez tartoztak.³ A török háborúk alatt, illetve után megmaradt egyházközségek a 18. század elején 3 egyházmegyébe is tartoztak, mégpedig a kaposi, szigetvári és gyöngyösmelléki egyházmegyékbe.⁴

Amikor a II. Carolina Resolutio kiadása után a magyarországi református egyházkerületek területe véglegesen kialakult, akkor ez a három egyházmegye a dunántúli egyházkerület kebelében egyesült s így alakult meg 1735-ben a belsősomogyi egyházmegye.⁵

Ha a száz évvel előbbi s mint láttuk 3 egyházmegyébe is szervezkedett s 1735-ben egy egyházmegyébe tömörült egyházközségek számára egy futó pillantást vetünk, azonnal megállapíthatjuk, hogy — a politikai községekkel azonos sorsban — az egyházközségek száma is nagy változást mutat. Nem akarunk részletekbe bocsátkozni s így csak annyit említünk meg, hogy 1634-ben a kiskomáromi egyházmegyében működő lelkészek szolgálata 39 egyházközségre terjedt ki, a többi, ekkor még az alsódunamelléki kerülethez tartozó területen pedig 24. később belsősomogyi egyházközség volt, a filiákat nem számítva. Ezzel szemben egy századdal később, 1735-ben Belsősomogyban már csak 50 a prédikátortartó gyülekezetek száma.

Ez a nagy változás elsősorban politikai okokra vezethető vissza. A török, bár a köztudat szerint nem háborgatta a reformátusok vallásgyakorlatát, háborúk idején egyáltalában nem törődött felekezeti szempontokkal, pusztításai egyformán érték a magyar községeket. Több egyházunk s köztük a népes, két prédikátort is tartó kiskomáromi egyház is elpusztult a török háborúk idején, lakói is elszéledtek s egyházközségbe többé nem szervezkedtek. Számos egyház csak úgy menekült meg, hogy bujdosni volt kénytelen a török elől. S mikor a török kiverése után újra visszatért előbbi lakóhelyére, már csak megfogyatkozott számban s több esetben újabb gyülekezet alakítására elégtelenül.

De még be sem fejeződött ez az újabb település, amikor

kezdődött a kuruc háborúk ideje, amikor megint igen sok község menekült, több elpusztult s a megmaradt lakosság e háborúk lezajlása után szállja meg újra előbbi lakóhelyét s újból megfogyatkozott létszámmal. E körülmények részben már magyarázatot adnak arra, hogy akkor, amikor az egyházmegye végleges képét megkapja, már meggyengült és megkevesbedett számú egyházközségekben él.

Mikor pedig a háborúk lezajlása után nyugalomhoz jutott volna az itt élő reformátusság, akkor meg megkezdődött a vallásháborgatások korszaka, ami még jobban megzilálja az egyházmegye helyzetét.

Mária Terézia koráig nem sok azoknak az egyházaknak a száma, amelyek vallásgyakorlatukat elvesztették, bár közöttük néhány igen népes gyülekezet is volt, mint Csököly, Csurgó s Nagybjom. Több addigi anyaegyház viszont ekkorra már filiává lett. A legtöbb háborgatás Mária Terézia uralkodásának első felében éri a somogyi gyülekezeteket s e háborgatásnak esik áldozatul közülök igen sok. Míg Mária Terézia uralkodásának kezdetén, 1740-ben, az anyaegyházak száma 49 volt, ez a szám 1760-ig 36-ra csökken s 1774-ben, az összeírások idején 35 az anyaegyházak száma. A hiányzó 14 egyházból is csak 5 maradt meg, mint filia, a többi 9 teljesen elvesztette vallásgyakorlatát. Az addigi 6 filia közül is elveszti vallásgyakorlatát egy. Megjegyezzük, hogy filiának csak azokat az egyházakat nevezzük, amelyekben iskolamester szolgált. Ha ide soroznánk mindazokat a reformátusoklakta községeket, amelyeknek sem prédikátora, sem iskolamestere nem volt, de amelyek valamelyik gyülekezethez voltak adfiliálva, akkor ez a szám sokkal nagyobb, hiszen 1774-ben 47 ilyen községről tudunk!

Az egykor 3 egyházmegyét alkotó terület így zsugorodik össze egy s nem is nagyszámú prédikátorral rendelkező egyházmegyévé!

Vallásügyi helyzet Mária Terézia koráig.

A török és kuruc háborúk idején történt viszontagságokról bővebben beszélni nem tartozik tárgyunk körébe. Ha mégis kitérünk erre, csak azért tesszük, hogy e vidék népének vallásához való hűségéről, egyházához s annak hivatalosaihoz való ragaszkodásáról bizonyosságot tegyünk. Nem részletezhetünk, hiszen igen sok ekkor fel kellene sorolnunk, amelyeknek

tagjai a menekülések idején magukkal hordták a harangot, vagy a templomajtól, kocsijukon vitték a prédikátort s az iskolamestert s erdőkben, mocsarakban meghúzódva, templomokat róttak össze, prédikációkat hallgattak s gyermekeiket írásra, olvasásra taníttatták, vagy amelyeknek tagjai súlyos pénzáldozattal mentették meg templomukat attól, hogy a török annak köveit el ne hordja.⁶

A háborúk megszűnése után válik kérdésessé a somogyi reformátusok törvényes vallásgyakorlatának ügye.

Ismeretes dolog, hogy a magyar protestánsok szabad vallásgyakorlatának körülményeit az 1681. évi soproni országgyűlésen alkotott 26. törvénycikk szabályozta. Ez a törvénycikk, egyéb részleteit nem említve, szabad vallásgyakorlatot engedett a protestánsoknak mindenütt, ahol ez országgyűlés idején annak tényleges birtokában voltak. Az ekkorra már templomuktól megfosztott gyülekezetek számára pedig vármegyénként községeket jelölt ki, — *articularis* helyek — , ahol e gyülekezetek tagjai istentiszteletre összejöhetnek. Ezt a törvénycikket 1691-ben az *Explanatio Leopoldina* már úgy magyarázta, hogy szabad vallásgyakorlat csak az *articularis* helyeken van, másutt pedig nincs. Az *Explanatio* is megengedte, hogy a hívek az *articularis* helyekre feljárjanak vallásuk gyakorlása végett, ellenben tiltotta, hogy e helyekről a prédikátorok más községekbe elmenjenek bármilyen funkció végzésére is. Az 1681-i már amúgy is szűk korlátok közé szorított vallásszabadság különben még ahhoz is volt kötve, hogy mindez csak a földesúri jog sérelme nélkül értendő, ami már magában véve is beláthatatlan következményeket hordozott magában, — az *Explanatio* pedig még szűkebbre vonta a korlátot a protestánsok vallásszabadsága köré.

S most ehhez még számítsuk hozzá, hogy e törvény hatálya csak az 1681. évben királyi uralom alatt álló területre terjedt ki. Ámde az ország igen nagy területe s közte Somogy is, török hódoltság volt akkor s az e területen levő egyházakat nem érintette a törvénycikk korlátozó rendelkezése. Rövidesen aztán bekövetkeztek a felszabadító háborúk s 1690 körül Somogy is felszabadult a török hódoltság alól.⁷ Az eltelt 150 esztendő liquidálására egyházi szempontból majd csak az 1699-ben megkötött karlovici béke után került sor. 1701-ben Lipót rendeletet adott ki, amelyben kimondta, hogy a soproni 1681-i országgyűlésen hozott törvénycikk »kedvezményei« a törökök alól felszabadított területre nem terjednek ki, ezen a területen csak a római katolikus egyháznak van szabad vallásgyakorlata.⁸ Mielőtt azonban e rendeletnek a Lipót-féle abszolutizmusból bekövetkező kíméletlen foganatosítására sor kerülhetett volna, megindult a kuruc háború s az egész országra kiterjedő harcok miatt szó sem lehetett a királyi rendelet végrehajtásáról.

Somogyra a Rákóczi-korban a kurucok által adott kedvezések sem jelentettek semmit, részben mert az ideig tényleges háborgatást egyházi szempontból még nem szenvedtek, részben mert épen itt a háború olyan kíméletlenül folyt, hogy inkább ártalmára vált az itteni lakosságnak, ama szerencsétlen körülménynél fogva is, mert a császáriak zászlaja alatt harcoló rácok szörnyű pusztításokat okoztak a somogyi községekben.

A háború után az 1712—15. években tartott országgyűlés, majd az ennek határozatából kiküldött vallásügyi vegyes bizottság sem tudta nyugvópontra juttatni a protestáns ügyeket, de meg sem akadályozhatta, hogy további, az Explanatio szelleméből következő sérelem ne érje őket.⁹ Mint pl. Somogyban a csökölyi, csurgói, nagybajomi vallásgyakorlat beszüntetések stb.

A kuruc háborúk utáni időszakra esik az addig bujdosásban levő somogyi reformátusok újabb letelepülése. Tárgyunk szempontjából azért kell erre rámutatnunk, mert a túlnyomó részben jobbágy községek letelepedése sok esetben a földesurakkal kötött s vallásuk szabadgyakorlására vonatkozó megegyezéssel, illetve a földesuraktól nyert szabadalomlevél alapján történt. Mindazáltal, mint új települők, illetve újonnan kezdődő vallásgyakorlással bírók épen e miatt voltak kitéve később a háborgatásoknak. Viszont számos esetben épen az őket letelepítő római katolikus földesurak védték meg, vagy legalább is igyekeztek megvédeni jobbágyaik vallásgyakorlatát.

Megemlítjük, hogy a reformáció korában alakult s a háborúk idején elbujdosott egyházak közül 32-ről tudjuk bizonyosan, hogy 1710 után, nagyobb részben 1724 körül s egyesek még sokkal később telepedtek le újra. Ezek közül hétnek a lakói annyira megkevesbedtek, hogy már nem tudtak újból egyházközséget alkotni, prédikátort, vagy iskolamestert tartani. A többi 25 község vagy anyaegyházzá, vagy filiává szervezkedett s közülök a következő háborgatások során 6 teljesen elvesztette vallásgyakorlatát, 4 pedig prédikátorát volt kénytelen iskolamesterrel felcserélni.¹⁰

A vallásügyi vegyes bizottság működésével kapcsolatban, anélkül, hogy annak elkeseredett és meddő vitatkozásait s terjedelmes jegyzékváltásait figyelembe vennénk itt, — rá kell mutatnunk arra, hogy e bizottságnak egyik feladata volt a vallásügyi helyzet megismerése és feltárása. Vármegyénként minden községben vizsgálatok, tanúkihallgatások folytak arra nézve, hogy tisztázzák, vajjon az illető községben a vallásgyakorlat megfelel-e az 1681: 26. t.-c. rendelkezéseinek, ki tudják-e mutatni azt, hogy a törvénycikk meghozatalakor volt-e vallásgyakorlatuk s milyen címen élvezték azt? A töröktől visszafoglalt területeken, így Somogyban is, természetesen a bujdosó s újonnan megtelepedett gyülekezetek, ha kimutatták

is, hogy régebben volt vallásgyakorlatuk, igen sok esetben megállapítható volt, hogy mint új telepéseknek vallásgyakorlatuk alig hogy megkezdődött. Több községnél pedig még ekkor meg sem kezdődött.

E vizsgálatoknak s magának a bizottság működésének is további rendeltetése az volt, hogy elkészítsék az utat az 1681: 26. t.-c. s az azzal kapcsolatos rendelkezések végrehajtásának, — mindenütt ahol e rendelkezések még végre nem hajthattak, vagy mindaddig még végrehajthatók nem voltak. Eredményük tehát fontos kihatással lehetett s volt is, az egyes gyülekezetek további sorsára.

A vallásügyet szabályozó rendelet egy évtizeddel később jelent meg, 1731-ben, illetve 1734-ben, az ú. n. Carolina Resolútiókkal. Időközben már megszervezték a m. kir. helytartó tanácsot, amelynek hatáskörébe utalták a protestáns vallásügyeket, majd a II. Garolina Resolúció után a protestánsok is megvalósították védekezésük első intézményeit, az ágensek s főgondnokok és gondnokok beállítását.

A Carolina Resolúció magában foglalta s megerősítette a Lipót-féle Explanatiót s felelevenítette az 1701-ben a töröktől visszaszerzett területek ügyeire vonatkozó királyi rendelet intézkedéseit. Mindenesetre tiszta helyzetet teremtett a protestánsok számára, de ez korántsem tölthette el megnyugvással a protestánsokat s különösen nem a felszabadult területen élőket. De a vallásügyi rendezésre III. Károly korában már nem került sor, hanem csak Mária Terézia korában.

A vallásügyi helyzet alakulása Mária Terézia korában.

Mária Terézia uralkodásának kezdetén. 1741-ben a koronázás alkalmával a protestánsok küldöttei a királynónél kérvényt adtak be, amelyben sérelmeikre orvoslást s a vallásügyek megnyugtató rendezését kérték.¹¹ A királynő akkor nem adott választ erre a kérvényre, hanem csak a következő évben, 1742 december 24-én kiadott rendeletével. E rendelet szerint királyi jóindulatát meg akarja mutatni s alattvalóit minden jogtalanságtól meg akarja őrizni, — ezért kegyelmesen megerősíti atyjának, III. károlynak 1731-ben kiadott rendeletét s kívánja, hogy annak rendelkezéseihez alkalmazkodjanak. Különösen kiemeli a hivatkozott rendeletből, hogy a szentekre

való esküvés minden hivatalnoktól megkívántassék. Egyébként az összes vallásügyeket a helytartó tanács hatáskörébe utalja. Ennél lehet előadni, de csak az egyes esetekre nézve s nem az egész egyház egyeteme által szenvedett bármilyen sérelmet s ígéri, hogy az így előadott sérelmek orvoslásáról gondoskodni fog.¹²

A protestánsok reményei, amelyeket Mária Terézia uralkodásához fűztek, ezzel szertefoszlottak. Hiszen így nemcsak javulásra nem számíthattak, de a Carolina Resolutio következetes végrehajtása esetén, mely mint említettük, magában foglalta a vallásgyakorlat szabadságának az Explanatio szerinti értelmezését s a töröktől visszahódított területekre az 1701-ben kiadott rendelkezést, — számolniok kellett további zaklatásokkal. És bár az örökösödési háborúk miatt számítottak a megelőző évtizedek szélcsendjére az uralkodó, vagy a helytartó tanács részéről, — rövidesen szemben találták magukat a római katolikus főpapságnak e rendeletre támaszkodó erőteljes rekatolizációs törekvéseivel. Minthogy a Carolina Resolutio kimondta azt is, hogy a protestáns lelkészek tartoznak magukat alávetni a római katolikus főesperesek vizitációjának,— még a mód is önként kínálkozott ez akció megindítására.

Padányi Biró Márton veszprémi megyéspüspök 1744-ben Somogyban vizitációs körúton járva, maga gyakorolta a főesperesek vizitációs jogát. S a protestáns lelkészeket nemcsak a vizitáció tárgyát képező s a keresztség helyes, vagy helytelen kiszolgáltatására vonatkozó eljárására kérdezte ki, hanem az egyes gyülekezetek vallásgyakorlatának régiségét, templomaik eredetét is kinyomozta s ahol úgy látta, hogy a vallásgyakorlat beleütközik a Carolina Resolutio rendelkezéseibe, ott a vármegye segítségének igénybevételével a templomokat bezáratta. A püspök eljárásának az lett az eredménye, hogy az egész Somogy vármegyében 46 protestáns templomot zártak be, amelyekből a belsősomogyi egyházmegyére 27 református templom esett.¹³

A bezárt templomú egyházközségek azonban nem egyeztek bele vallásgyakorlatuk megháborításába s kérvényekkel fordultak a helytartó tanácshoz. Erről az egész ügyről az itt összesítve elmondott s minden egyháznál megismétlődő tényen kívül egyéb részleteket jóformán alig ismerünk. Tudjuk, hogy a vármegye valamennyi érdekelt községben, a helytartó tanács rendeletére vizsgálatokat tartott. A Bolháson, Böhönyén, Kónyiban és Somogyudvarhelyen lefolytatott vizsgálatoknak jegyzőkönyveit is ismerjük¹⁴ s ezek ismeretében megállapíthatjuk, hogy a vizsgálat mindenütt a vallásgyakorlat régiségét, a prédikátor és mestertartás időtartamát, illetve a vallásgyakorlat megelőző helyzetét vette nyomozás tárgyává s erre nézve tanúkihallgatásokat tartott minden községben. Tudjuk még azt is, hogy e megvizsgált községek újból

folyamodtak a helytartó tanácshoz s kérvényüket maga Kenessey István dunántúli főgondnok, a dunántúli reformátusok nagytekintélyű ágense — egyébként Somogyban: Kisasszondon is földesúr, támogatta a felsőbb helyeken.¹⁵ A továbbiakra nézve azonban csak a sajnálatos eredményről van tudomásunk, arról nevezetesen, hogy a helytartó tanács rendeletére a vármegye több egyháznál elmozdította a prédikátorokat s csak iskolamesterek tartását engedte meg (Somogyviszló 1747. Rinyaszentkirály 1748. Bolhás, Böhönye 1749) — több helyen pedig teljesen megszüntette a vallásgyakorlatot (Inke 1746. Komlósd 1746. Magyarlad ?, Somogyszob 1749. Tótszentgyörgy 1750. Orci 1751.)

Ezek a háborgatások s vallásgyakorlat megszüntetések különböző időpontokban, 1746—1751 között s különböző módokon történtek. E tekintetben is csak nagyon szűkkörű adatismeretre támaszkodhatunk. (Legfeljebb némileg segítenek bennünket a későbbi időkben a vallásgyakorlatuk visszaállításáért folyamodó egyházak kérvényeiben foglalt adatok).

Az említett egyházakról a következőket tudjuk: *Bolháson* a templomot Bíró Márton a római katolikusok részére foglalta el. *Böhönyén* a püspök hasonló intézkedését a tapsonyi esperes hajtotta végre. Amikor itt az esperes az elfoglalt templomban az újra felszentelő misét tartotta, a böhönyei asszonyok a fatemplomot összedöntötték s az esperes maga is alig tudott belőle baj nélkül kimenekülni. Csak a földesúr: Festetich Kristóf pártfogásának köszönhettek, hogy a megyegyűlés elé idézve, bántódás nélkül kerültek ki a »törvénysértésből«. *Rinyaszentkirályon* a földesúr tisztjei űzték ki előbb a prédikátort, majd később az iskolamestert is 1751-ben, ugyanakkor a templomot, amely egy fedél alatt volt a prédikátorvagy a mesterházzal, a földesúr elpusztította. Majd mikor 9 év múlva újra megnyerték az engedélyt az iskolamester-tartásra, akkor a földesúr az elvett templom helyett egy rozzant istállót jelölt ki nekik istentisztelettartás céljára. *Somogyviszlón* viszont a mesterházzal szintén egy fedél alatt levő templomot a prédikátor kiűzése után is meghagyták használatukban.

Inkén a vármegye által bezárt s lepecsételt templom pecséteit 3 inkei gazda feltörte, amiért aztán börtönbe zárták őket. S ez az eset csak siettette az inkei vallásgyakorlat megszüntetését. — A *komlósdiai* bujdosásukból épen a vizsgálat idején, 1746-ban tértek vissza — földesúri parancsra — addigi lakóhelyükről, de ide már az addig közöttük szabadosan működött lévitát nem hozhatták magukkal. — *Magyarladon* a földesúr űzte el a lévitát, a templomot elvetette s a község mézárósának adta, a reformátusok harangját a németladi katolikusok templomához szállíttatta át, az egyházi földeket

pedig magának foglalta le a földesúr. — *Orciban* a földesúri engedéllyel alig megkezdett vallásgyakorlatot szüntette meg a vármegye a földesúr minden tiltakozása ellenére, lerontatván egyúttal templomukat is. — *Somogyszobon* a templomot zárták be, mely ettől kezdve, míg csak magában össze nem omlott, használatlanul állt, az iskolamester elkergetésével pedig a vallásgyakorlat is teljesen megszűnt. Hasonló sorsban osztoztak a *tótszentgyörgyiek* is.

Ez első s mindenesetre a legnagyobb arányú háborgatással kapcsolatban, az ismert adatok birtokában megállapíthatjuk, hogy az — közvetlenül Somogyra vonatkozólag — nem a királynőtől, s nem a helytartó tanácstól indult ki, hanem valódi megindítója Bíró Márton püspök volt, akinek kezdeményezését a helytartó tanács magáévá tette s tovább folytatva, be is fejezte. Mindenesetre Bíró Márton eljárása nem volt törvényes, már amennyire ezt a szót a vallási ügyekben rendeletekkel való kormányzás idején használni lehet. Hiszen a Carolina Resolutio óta a vallásügy intézése a király, valamint a legfőbb állami szervek: a helytartó tanács és az udvari kancellária hatáskörébe tartoztak. De ha nem volt is ilyen értelemben törvényes, mégis a Carolina Resolutio, illetve azt megerősítő királyi rendelet intencióinak megfelelő volt s ha a helytartó tanács döntése nem teljes egészében igazolta is Bíró Márton eljárását, — mégis az ő túlbuzgósága fosztott meg, illetve fosztatott meg a helytartó tanács által számos somogyi gyülekezetet részben, vagy egészben vallásgyakorlatától.

Érdekes megemlíteni, hogy Bíró Márton ez akciójáról az ő — egyébként levéltári anyagra támaszkodó — életrajza sem ad közelebbi képet. Az életrajzíró az egész eljárást úgy állítja be, hogy Bíró Márton *kötelességének* érezte a törvényes rendelkezések szellemében örködni afelett, hogy olyan helyeken, ahol nem voltak *articularis* helyek, a protestánsok ne gyakorolhassák vallásukat. Kérdésbe teszi ugyan, hogy vajjon a somogyi protestánsoknak a helytartó tanácshoz beadott panaszirata, amely szerint »feltehetőleg a püspök rendelkezésére« történtek a templombezárások és elvételek, — nem egyszerűen csak feltevés-e? De sem pro, sem contra nem vitatja tovább a kérdést.¹⁶ Az egyházak történetében egyik-másik helyen olvasunk róla, hogy a püspök parancsára történt az elvétel, sőt még arról is, hogy ezzel szemben épen a római katolikus földesúr próbálta oltalmazni jobbágyait pl. Böhönyén és Orciban. Minthogy azonban adataink csak a tényt magát rögzítik meg, az elvétel pedig már a helytartó tanács rendelete alapján történt meg, még ha a vármegye volt is annak a végrehajtója, — Bíró Márton eljárásának pontos módszerét megállapítani nem tudjuk. S meg kell elégednünk annyival, hogy a 18. század erélyes főpapjának akarata érvényesült itt.

A továbbiakban aztán nem a püspök, hanem a földesúr, vagy a vármegye áll előtérben a háborgatások alkalmával, de nem egyszer a mozzgató még mindig a római katolikus papság. De ha még nem volna is erre adat, a katolikus vármegye s a katolikus világi férfiak, vagy földesurak vallásos buzgósága, protestáns-ellenes magatartása, a királyi rendeletre támaszkodva, épen elég magyarázatát adja a további kevesebb számú eseteknek.

Ha a továbbiakban szórványosan fordulnak is elő zaklatások, még mindig elég számos esettel van dolgunk. 1754-ben *Kastélyosdombón* szűnik meg a prédikátortartás. Ennek körülményeiről csak annyit tudunk, hogy »valami rossz életű ispán« megharagudott a prédikátorra s elűzte azt onnan s ettől kezdve csak iskolamestert engedett nekik tartani. Bizonyára egyéb körülmények is közrejátszottak itt, amelyekről azonban adataink nincsenek. — 1756-ban *Erdősokonya* kerül sorra. Ez az egyházközség szinte maga idézte fel maga ellen végzetét, amikor ez évben rossz állapotban levő templomának újra s nagyobbra való felépíthetéseért folyamodott. A folyamodás következtében lefolytatott szokásos vizsgálat eredménye az lett, hogy nemcsak templomépítési engedélyt nem kaptak, hanem teljesen megfosztotta őket a helytartó tanács vallásgyakorlatuktól, még pedig azzal az indokolással, hogy van plébános is a faluban s emellett még a prédikátor eltartása nehéz terhet jelentenie s az adózó nép anyagi gyengítésével járna. S különben is közel van hozzájuk Visonta, odajárhatnak istentiszteletre. Ilyen indokolással maradt az akkor több, mint 800 lelket számláló gyülekezet vallásgyakorlat nélkül.

Görgetegen is 1756-ban szűnik meg a vallásgyakorlat. De itt már hosszabb előzményei vannak a dolognak. A község a veszprémi püspök birtoka volt s a földesúri jog így már magában véve is nagy veszedelmet jelent. A püspök jószágkormányzója még 1752-ben felszólította a görgetegi reformátusokat, hogy régi, még katolikus eredetű kőtemplomukat adják át a római katolikus egyház tagjainak a számára. Ugyanakkor megígérte nekik, hogy ha szép szerével átadják, akkor ad nekik telket s oda új templomot építhetnek. A görgetegieknek nem igen lehetett más választásuk, minthogy templomukat átadták. Azonban telket az ígéret ellenére sem kaptak s templomot sem építhettek. Még örülniök kellett, hogy vallásgyakorlatukat tovább folytathatták s istentiszteletre összegyülekezhettek a prédikátor lakásán. Mintegy öt esztendeig folyt így a vallásgyakorlat. 1756-ban azonban addigi prédikátoruk meghalt s akkor új prédikátort állítottak be. Azonban alig pár hét múlva az új prédikátort kiűzte onnan a jószágkormányzó azon az alapon, hogy a királynő 1754-ben kiadott rendeletének, amely szerint új prédikátort csak földesúri engedéllyel, előzetes bejelentés és bemutatás után lehet beállítani,¹⁷ nem tettek eleget. Ezért aztán vallásgyakorlatukat

teljesen megszüntette.

Kisasszondon, hol már hosszabb ideig csak léviták szolgáltak. 1760-ban prédikátort állítottak be. A csökölyi plébános azonban, akinek a részére tartoztak stólat fizetni a kisasszondiak, az 1756-ban kiadott királyi rendelet értelmében,¹⁸ nem tűrhétvén jövedelmének így előálló megcsorbitását, feljelentette őket s bár a lefolytatott vármegyei vizsgálat alkalmával igazolták, hogy ha a közelmúltban csak levitájuk volt is, régebben mindig tartottak prédikátorokat, — mégis a vármegye jelentése alapján a helytartótanács elmozdította prédikátorukat s továbbra is csak lévitát tarthattak. Az egész processus különben még érdekes következményekkel is járt.

Hosszas zaklatás előzte meg a *mezőcsokonyai* egyházközség vallásgyakorlatának megszüntetését, ami 1768-ban következett be. Az ügy megindulása hasonlít az erdőcsokonyai esethez, — az eljárás során a felsőbb helyeken össze is tévesztik a két községet! — 1756-ban rossz templomuk megjavítására, majd újjáépítésére kértek engedélyt a mezőcsokonyaiak is. Az ilyen kérvényezéssel járó hosszú huzavona alatt templomuk összedűlt, ők pedig, még mielőtt kérvényük elintézését nyert volna, felépítették azt. A vármegye ezért 1758-ban bezáratta templomukat s keresetet indított ellenük. Ettől kezdve 10 éven át volt ugyan vallásgyakorlatuk, de templom nélkül, télen-nyáron a szabadban voltak kénytelenek összegyülekezni istentiszteletre. Végül is azonban 1768-ban a helytartótanács rendeletére, — mivel ellenszegültek a királyi rendeleteknek — templomukat lerombolták, prédikátorukat, iskolamesterüket elűzték s vallásgyakorlatukat megszüntették.

Somogyudvarhely, amelyről már mondtuk, hogy prédikátorát 1747-ben elvesztette, újabb zaklatásokat is szenvedett. Iskolamesterüket, mint nótáriust tarthatták, aki azonban a vármegye engedélye alapján a gyermekek tanítását s a könyörgéses istentiszteleteket is végezhetette a jegyzői teendők mellett. Ez meg is felelt a királyi rendeleteknek. Általában usus volt, hogy az iskolamesterek egyszersmind jegyzők is voltak, vagy megfordítva.¹⁹ Viszont a királyi rendeletek a mestereknek csak a prédikálást s a szertartások végzését tiltották el, nem pedig a könyörgéseket is. Mégis a vármegye 1769-ben az udvarhelyi nótáriust még a tanítástól is eltiltotta.²⁰ Többször megismételt kérvényezésükre azonban pár év múlva mégis engedélyt kapnak a nótáriusok a tanítás ellátására s a könyörgések végzésére is.

Elveszti addig is csak iskolamester működésével folytatott vallásgyakorlatát 1768-ban Curgónagymarton is s megismételt kérvényezések ellenére sem kapja vissza egészen a türelmi rendeletig. 1769-ben pedig Alsokot fosztják meg iskolamesterétől. Öt évig szünetelt is náluk a vallásgyakorlat, de

1776-ban újból megnyerték iskolamester tartási jogukat.

A magyaregresiek birtokában voltak teljes vallásgyakorlatuknak s prédikátort is tartottak. Iskolamesterük azonban nem volt s a gyermekeket a prédikátor tanította. 1771-ben prédikátoruk igen öreg ember lévén, rossz szemei miatt is a tanítást nem végezhetette. Ezért aztán az egresiek a faluban működő jegyzőt alkalmazták némi javadalommal a gyermekek tanítására. A vármegye tudomást szerezhén erről, az eddigi vallásgyakorlat kiszélesítését látta ebben s a jegyzőt a tanítástól eltiltotta. E tekintetben könyörtelen volt a vármegye. Olvasunk róla, hogy sok olyan községben, ahol nem volt külön iskolamester, a prédikátor mellé ezt is akartak állítani. Azonban sohasem kaptak erre engedélyt a vármegyétől. Hasonlóképen nem járt sikerrel ezirányú próbálkozásuk a földesuraknál sem.

Az egyes esetekből is kitetszik, hogy a háborgatásokban nem kell rendszert keresnünk. Szinte kivétel nélkül minden esetben mások a körülmények s mások az ügy mozgatói is. Sajnos azonban, hogy Alsók és Somogyudvarhely kivételével sohasem tudják kivédeni a támadást. A felsőbb hatóság indokot, jogcímet mindig talált arra, hogy a vármegye, a földesúr, vagy egy plébános kezdeményezését befejezze, vagy szankcionálja. Már akár az engedély nélküli templomépítés volt ez, akár a földesúr előtt elmulasztott prezentálás, akár a vallásgyakorlat kiterjesztésének ténye, vagy éppen a szegény adózó nép terhein való könnyítés!

A vallásgyakorlat szabadságáért való kérvényezések.

Természetesnek kell tartanunk, hogy azok a gyülekezetek, amelyek vagy prédikátorukat, vagy vallásszabadságukat elvesztették, igen nehezen viselték ezt a sorsukat. Hosszú idő telik el azonban addig, míg arra mernek gondolni, hogy helyzetükön változás is történhetik. S Mária Terézia uralkodásának első felében, leszámítva a Bíró Márton akciójával kapcsolatos eseteket, nem is fordul elő, hogy a földesúr, a vármegye, vagy a helytartótanács jóindulatához folyamodni mertek volna. Később aztán már annál gyakrabban keresik fel kérvényeikkel a hatóságot. De eredményre alig egy-két esetben vezet a kérvényezés.

Rinyaszentkirály 1760-ban kilencévi szünetelés után a földesúr engedélyével nyeri vissza vallásgyakorlatát s ha prédikátort nem is, iskolamestert tarthat. Kilenc évvel előbb lerombolt templomuk helyére azonban csak »egy rokkant istállót« kaptak a földesúrtól istentisztelet tartására. — A már 1717 óta vallásgyakorlat nélkül levő *Nagybajom* 1760-ban kísérli meg először, hogy vallásgyakorlatát visszanyerje. De még négyízben kellett megismételni kérvényezésüket, míg annyit elérhettek, hogy a helytartótanács rendeletére a vármegye — vizsgálatot tartott náluk! De hiába jártak ezután személyesen is Bécsben, hiába nyerték meg ügyük támogatására magát Ráday Gedeont is, minden próbálkozásuk sikertelen maradt. Az *erdősokonyaiak* is ismételten próbálkoznak 1766-tól kezdve vallásgyakorlatuk visszaszerzésén. Végül is azzal utasítja el őket a kancellária, hogy mivel már úgylis hosszabb ideje vannak ebben az állapotban, megszokhatták azt! — A *kisasszondiak* már említett önkényes eljárásuk kudarca után 1768-ban a királynőhöz folyamodnak prédikátortartási engedélyért. De mindössze annyit értek el, hogy a szomajomi prédikátor kapott rá engedélyt, hogy náluk a szertartásokat végezhesse. — *Böhönye* 1769-ben kísérli meg, hogy prédikátortartásra engedélyt nyerjen. De továbbra is meg kell elégedniök azzal, hogy gyermekeik tanítására iskolamesterük lehet. — *Mezőcsokonya* 1770-ben tesz kísérletet alig elvesztett vallásgyakorlata visszanyerésére. Ám hiába érvelnek azzal úgy ekkor, mint egy évvel később megint beadott kérvényükben, hogy nem a felsőbb rendeletekkel való szembehelyezkedés miatt építették meg templomukat engedély nélkül, — hiába panaszolják el vallásgyakorlat nélküli életük sivárságát, kérvényezésüknek nem lesz semmi eredménye sem. — Hasonlóképpen teljesen eredménytelen maradt a *csurgónagymartoniak* kérvénye jegyzőjüknek a tanítási tilalom alól való feloldása végett. S ugyanez volt a sorsa a *rinyaújlakiak* 1773-ban iskolamester

beállíthatóságát kérő folyamódásának is. — Szerencsésebb volt *Alsok*, 1775-ben beadott kérvényére öt évi szünetelés után megint tarthatott iskolamestert. Nem volt eredménytelen az ötvösiek folyamódása sem, akiknek maga a vármegye adott védelmet a nagyatádi franciskánusok ellen s sikertelenné tette azt a kísérletet, hogy társegyházától, Kónyitól elválasztva Nagyatád filiájává kényszerüljön.

A felsoroltakon kívül még egy-két esetben olvasunk róla, hogy egyik-másik egyház folyamódott vagy vallásgyakorlata visszaállításáért, vagy iskolamester, esetleg prédikátor tarthatásáért. De e folyamódásokról minden közelebbi körülményt elhallgatnak forrásaink. Hajlandók vagyunk arra is gondolni, hogy talán nem is szabályszerű kérvényezésekre utalnak ezek az adatok, hanem pl. az 1774-i vármegyei vizsgálat alkalmával a főbírák előtt kifejezett óhajokra utalnak.

Amint láttuk, e folyamódások csak ritkán vezettek valami eredményre. Nem is szólva az 1774-i panaszokról, melyek elintézés alá sem kerültek. Ha ismerjük az uralkodó felfogást, akkor megérthetjük, hogy így történt mindez. Mert ha az egyes kérvények itt-ott utalnak is arra, hogy nem példa nélkül való még egy félszázada vallásgyakorlat nélkül levő egyháznál is, mint a nagybajomiak hivatkoznak erre, hogy visszanyerhesse vallásgyakorlatát, — az ilyen eset ritka kivétel lehetett s nem somogyi eset volt. Az uralkodó felfogást bizonyára Kiss Pál veszprémi káptalani helynök képviseli itt, aki 1775 január 3-án a vármegyei vizsgálatokkal kapcsolatban a főispánhoz írt levelében fejezi ezt ki: »... Micsoda vakmerőség azt kérni, hogy ide mester, amoda prédikátor helyeztessék? Ki bizta ezt öreájok, vagy mireánk?«²¹ Igaz, hogy a királynő megadhatta bármelyik gyülekezetnek a vallásgyakorlat szabadságát, de mire egy-egy gyülekezet kérvénye a királynő elé kerülhetett, addigra már a vármegye, a helytartótanács s az udvari kancellária vallási bizottságának szűrőjén átment, sőt előfordult, hogy el sem jutott a királynőig, — de ha eljutott is, az említett fórumok véleménye volt a legtöbb esetben a döntő s csak nagyon ritkán a királynői akarat.

Ezeknek a fórumoknak a felfogására pedig igen jellemző az az egy-két eset, amikor, mint pl. Hedrehelyen és Kutason, a templomjavítási kérvény elintézésével kapcsolatban még a vallásgyakorlat jogosságát is kétségbevonják. *Hedrehely* esetében a vármegyei kiküldöttek, kik a veszprémi püspökség kiküldötteivel együttesen folytatták le a vizsgálatot a templomépítési ügyben, nemcsak azt javasolják, hogy a kért engedélyt ne kapják meg, hanem hogy vallásgyakorlatukat is szigorítsa meg a vármegye s prédikátor helyett csak tanítót tarthassanak. A vármegye ezt pártoló javaslatát a helytartótanács is magáévá teszi s a kérés elutasítását javasolja.

Szerencsére azonban a kancellária más álláspontot képviselt itt s a hedrehelyiek megmenekülnek vallásgyakorlatuk megcsonkításától. *Kutason* hasonló kérvényezésre a földesúr és a vármegye jelentésére szintén az volt a javaslat, hogy még a vallásgyakorlattól is meg kell őket fosztani s csak a királynő döntése tette lehetővé, hogy bár templomukat át kellett adni a római katolikusoknak, de új templomépítésre s vallásgyakorlatuk további folytatására engedélyt nyertek.²²

Ezeknek a szórványos eseteknek a kivételével az az álláspont volt a döntő, hogy épen Somogyban már úgyszólván igen megsaporodtak az akatolikusok s nem kívánatos, hogy a vallásgyakorlat kiterjesztésével még jobban megerősödjenek!²³

Szóba kerülhetne még itt, amire már utaltunk, hogy milyen szerepet játszott e kérvényezéseknél a református egyház megszervezett védelmi vonala: a kurátorok és az ágens? Sajnos, az előbbi tekintetben épen Somoggal kapcsolatban nagyon kevés adatunk van. Tudjuk, hogy előbb Kenessy István,²⁴ majd Ráday Gedeon²⁵ főkurátorok támogatják a folyamodó egyházakat. Van egy adatunk arra is, hogy a somogyi segédkurátor Sárközy Antal a nagybajomiak ügyében szintén közbenjár Rádaynál.²⁶ De ezeken túl nem ismerjük egyébként is szűkre szorítkozható tevékenységüket. De a tényekből arra következtethetünk, hogy ha volt is lehetőségük rá, mint táblabíráknak, hogy a megyegyűléseken szót emeljenek, ennek eredménye alig lehetett. Már itt utalunk a nemesdédiak alább tárgyalandó templomépítési ügyére, ahol a dédi nemesek egyöntetű megyegyűlési fellépésének sem lett semmi eredménye!

Az ágens működéséről már valamivel többet tudunk. Minthogy azonban feladata csak a kérvények benyújtására s az informálásokra terjeszkedett ki, ez információk pedig alig terjedhettek túl azon, amit a gyülekezetekről kaptak, — tevékenységük a kérvényekben foglalt ügyek minél kedvezőbb beállítású megfogalmazásában s esetleg az elintézés sürgetésében állhatott. S épen Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében magában a hivatalos egyházban is vitássá vált az ágens működésének s hivatalos teendőinek a köre az egyetemes főgondnoki intézménynek s a főgondnok bécsi központi titkárának beállítására s ezáltal az ágens addigi tevékenységi körének csökkentésére vonatkozó tárgyalások s viták miatt, — aminek ismertetése meghaladná előadásunk körét, — de az egészről mindenesetre érdeklő tárgyunkat annyi, hogy az ágens maga is kedvetlenül végezte feladatát ilyen körülmények között s amit végezhetett volna is, abban is sok esetben gátoltatott, úgy, hogy valóban nem is igen volt más tiszte, mint a kérvények készítése s benyújtása.²⁷ A helyzetre mindenesetre nyújt némi világosságot Nagy Sámuel ágensnek 1775-ben Ráday Gedeonhoz a nagybajomiak ügyében írt levele.

Ebben azt jelenti Rádaynak, hogy »valamint minden egyéb eféle casusban levőknek instantiája, úgy ezeké is félretevődött«. S véleménye szerint: »ha nem tudom mit és micsoda erős próbákkal próbálnának is, akkor sem lenne haszna. Mert újabb s világosabb injuriákkal esett dolgokat« sem tudnak orvosolni. S egyenesen azt tanácsolja, hogy a nagybajomiak »mostanság ne is fárasszák magukat, hanem várjanak időtől« mert »nincsen a biztatásnak semmi ideje, vagy fundamentoma«. ²⁸

Ilyen körülmények között valóban nem is lehetett más teendője a somogyi árva egyházaknak, mint »időtől várni« sorsuk jobbrafordulását.

Templomépítési ügyek.

Igen sok zaklatásra s a kérvényezések hosszú útjának megjárására adott alkalmat a templomok megjavításának vagy új templomok építésének ügye is.

A tényleges vallásgyakorlattal s templommal bíró gyülekezeteknél egészen Bíró Márton akciójáig sohasem volt kérdéses, hogy azokat miként javították meg, vagy miként építették újra a reformátusok. Bíró Márton 1744-i egyházlátogatása alkalmával azonban ezt a kérdést is felvetette, hogy »kinek az engedélyével építették templomukat« s feljelentése alapján megindult vizsgálatok során már ez is kérdés tárgyává tétetett. S egyidejűleg a királynő is kiadott — Bíró hatására-e, vagy attól függetlenül? — 1745. július 28-án egy rendeletet, amellyel szabályozta a templomok megjavításának, vagy újjáépítésének ügyét is. E rendelet szerint, ahol a protestánsok szabad vallásgyakorlat birtokában vannak, régi templomaikat csak úgy javíthatják meg, ha előzetesen a vármegye engedélyét kérik s a vármegye, vizsgálat lefolytatása után, erre engedélyt ad, akkor a templom az előbbi nagyságban s ugyanolyan anyagból, mint az előbbi volt, megjavítható. Ha azonban valamelyik gyülekezet meg akarja templomát nagyobbítani, vagy teljesen újat akar építeni, erre már nem terjed ki a vármegye hatásköre, ilyen esetben egyedül a királynő adhat engedélyt. S ha valahol engedély nélkül történnék építkezés, ott a templomok lerombolása következhetik. ²⁹

E rendelet következtében, még ha nem volt is visszaható erejű, a zaklatásoknak egész sora következett a somogyi gyülekezetekre is. A somogyi gyülekezetek alig néhány kivétellel

a kuruc háborúk után építették a török világban elpusztult, vagy a török által várépítésre lehordott templomaik helyére új templomaikat. A háborúk után azonban a megfogyott lélekszámú és sok esetben mindenükből kifosztott kicsiny és szegény gyülekezetek nem voltak képesek masszív kőépületeket emelni s épen elég volt tőlük, hogy fából róttak össze szalmatető templomokat. S nem is valami nagy épületek voltak ezek-hanem a gyülekezetek akkori nagyságához arányított néhány öles terjedelműek. Inkább csak kunyhók, mint templomok. De hiszen joggal gondolhatták, hogy idők jártával megerősödve nagyobb s céljához méltóbbal cserélhetik fel azokat. Egészen bizonyos, hogy nem évszázadokra szánt épületek voltak e templomok. Pár évtized alatt aztán már az időjárás miatt is megromlottak s újírtásra szorultak. S a háborúk utáni nyugodtabb élet idején a gyülekezetek létszáma is rohamosan növekedett és hamarosan megkétszereződött, vagy megsokszorozódott s bizony épen a rendelet kiadása idején már a legtöbb helyen szükségessé vált azok megújítása, megnagyobbítása. S a megnagyobbításra még inkább kényszerítette volna őket az a tény, hogy a vallásgyakorlattel nem bíró helyekről is feljártak a hívek a vallásszabadság és templom birtokában levő gyülekezetekbe. Már csak emiatt is kicsikké váltak a somogyi templomok az Igére szomjas hívek befogadására.

Ilyen körülmények között szinte alig van olyan gyülekezet, amelyik 1745 után templomának javítására, vagy újjáépítésére engedélyért ne folyamodott volna. Több esetben a vármegye ki is adja az engedélyt a javításra. És nem kell feltétlenül rosszakaratra gondolnunk, amikor a vármegye 25 esetben nem engedélyezi a javítást, mert a megejtett vizsgálatról szóló jelentés alapján meg kellett állapítani, hogy a kérdéses templom már nem javítható, legfeljebb újjal cserélhető fel. Könnyen beláthatjuk ennek a megállapításnak az igazságát. Könnyen elképzelhetjük, hogy az 1720 táján készített kis fatemplomok addigra, mire a gyülekezetek rászánják magukat a kérvényezésre, sokszor csak félszázad múlva, — valóban már annyira tönkrementek, hogy a kérvényezőök saját bevallása szerint is, a vármegyei vizsgálat szerint is, omladozó félben voltak s egy erősebb szél is könnyen összedönthette volna azokat. De emellett fent kell tartanunk azt a lehetőséget is, hogy kerülhettek olyan esetek is, amikor a vármegye kényelmi szempontból mondta ki a maga határozatát s a kérvényező egyházat a királyi rendeletre való hivatkozással a királynőhöz utasította. Az olyan esetekben aztán, amikor a gyülekezetek kifejezetten új templom, vagy templomnagynyobbítás ügyében adtak be kérvényt, természetesen következett a vármegye felsőbb fórumhoz utasító határozata.

Azonban, amidőn már a vármegyén túl kellett menni, az esetek nagy részében igen sok idővesztéséget jelentett az

engedély megnyerése, annyira, hogy annak megérkezéséig a templom sok helyen valósággal összedűlt. S a gyülekezeteknek tétlenül kellett nézni a pusztulást. És előfordult az is, hogy mint pl. Erdőcsokonyán s más helyeken is épen a templomépítési kérvény idézte fel a vallásgyakorlat jogosságát illető vizsgálatokat is.

Tartsunk egy futólagos szemlét a templomépítési kérvények sorsa felett, hogy megláthassuk: mit jelentett a királynő rendelete a »vallásszabadsággal bíró« gyülekezetek szempontjából.³⁰

A sort *Nagykorpád* nyitja meg, amelynek templomát már 1744-ben azért zárták be, mert előzőleg engedély nélkül javították meg. Teljesen jogtalan volt ez az eljárás, mert hiszen a királyi rendelet későbbi keletű volt, mint a nagykorpádiak templomjavítása. Azonban hiábavaló érvelés volt a vármegyei bizottság előtt, hogy nem a hatalommal való szembehelyezkedés folytán, hanem »ex simplicitate« történt ez az eset. Templomukat mégis bezárták. Prédikátoruk ugyan megmaradt, de csak a szabadban, a templomon kívül gyűlhetek össze istentiszteletre. 1754-ben kérvényt adtak be a királynőhöz, hogy templomukhoz hozzájuthassanak. Majd mikor erre választ nem kaptak, a vármegyéhez fordultak, hogy addig is, míg felülről az engedély megérkezik, adjon a vármegye engedélyt a templom használatára. A vármegye azonban egy felsőbb fórum előtt folyó eljárásba nem avatkozott bele, hanem utasította őket, hogy a válasz megérkeztéig »mostani állapotukban maradjanak meg csendességgel«. Jellemző az eljárás hosszadalmasságára, hogy bár a nagykorpádiak több kérvényt nem adtak be, ügyüket 1754-ben beadott kérvény alapján 1765-ben intézik el és pedig — kedvezőleg. A bezárás után két s a kérvényezés után egy évtized múlva ért véget az ügy.

Már szólottunk az *erdőcsokonyai*³¹ s *mezőcsokonyai* esetekről, amidőn a templomépítési kérvényezés végül is — s Mezőcsokonya esetében 12 év elteltével! — a vallásgyakorlat teljes beszüntetésére vezetett. Csak nagyon nehezen sikerült ezt a sorsot elkerülni a *hedrehelyieknek*, akik 1764-ben beadott kérvényükre 1771-ben mégis megnyerték a templomépítési engedélyt. *Kutas* pedig 1770-ben beadott kérvényére azt az elintézészt nyerte 1774-ben, hogy templomáról, mint katolikus eredetű templomról, le kellett mondania s ahelyett építhetett újat.

A további években aránylag sima elintézészt nyertek a kérvények s a javítási vagy építési engedélyt hosszabb-rövidebb idő alatt megkapták: *Magyaregres*, *Kisbajom*, *Gyöngyösmellék*, *Kónyi*, *Nemeskisfalud*, *Somogyjád*, *Magyaratád*, *Homokszentgyörgy*, *Kaposszentbenedek*, *Kastélyosdombó*, *Merenye*, *Somogyvisonta* és *Lábod*. De már körülményesebb volt

s néha nem várt meglepetéseket hozott a többi gyülekezetek kérvényezése. A *hoboliakat* csak azért említjük meg külön, mert 1763-ban elégett templomuk helyére újnak az építésére csak négy év elteltével kapják meg az engedélyt. A *nemesdédiekek* pedig csak azzal a feltétellel kapnak engedélyt, hogy római katolikus templomépítés céljára fundust tartoznak adni. A *hetesiek* is megnyerték az új templom építésének engedélyét, de mivel a rendeletben megszabott nagyságnál nagyobbra sikerült az építés, sőt önkényesen karzatot is építettek a templomba, hosszas zaklatásnak voltak kitéve, míg végül is megmaradhattak templomuk birtokában. *Gige* templomnagyoobbítási kérvényére csak a javításra kapott engedélyt, míg *Szabás* és *Pata* kérvényezése elutasítással végződött.

S nemcsak a templomok, hanem általában minden egyházi épület javítására és építésére kiterjesztették a királyi rendelet hatályát. Így folyamodnak Kónyi és Magyaratád, Magyarregres és Szomajom a harangláb megjavíthatásáért. Kutas harangbeszerzési engedélyért, Beleg és Kisbajom parókhia, Molvány pedig mesterház építhetéseért. *Kónyi* és *Magyarregres* a vármegyétől, *Magyaratád* a királynőtől meg is kapják az engedélyt a harangláb megjavítására, illetve újnak építésére. *Szomajom* kérvénye, mit harangláb csináltatásának engedélyezéséért a vármegyéhez adott be, már nem eredményt, hanem majdnem veszedelmet hozott a szomajomiakra. 1765-ben történt ez s a vármegye a szokásos módon vizsgálatot rendelt el kérésük ügyében. Amikor a megyei kiküldöttek megjelentek a faluban, a rendes szokás szerint érdeklődtek, hogy mikor épült templomuk? S mivel azt jelentették, hogy 1750-ben, — akkor az engedélylevél előmutatását kérték. S így derült ki, hogy minden engedélykérés nélkül építették azt. Az erre meginduló vizsgálat során — szinte meglepő — elfogadta a vármegye azt az érvelésüket, hogy ők akkor még semmit nem tudtak arról, hogy engedély nélkül nem szabad templomot építeni. Így mindössze 100 forint pénzbüntetést fiztettek velük. Ez igen nagy összeg volt ugyan, de ennek lefizetésével megmentették nemcsak templomukat, hanem vallásgyakorlatukat is, — de már harangláb építésére nem kaptak engedélyt.

A parókhia-építéseknel *Kisbajomnál* csak magát a tényt ismerjük. Közelebbi adataink vele kapcsolatban nincsenek. *Belegen* a kérvényezett parókhiaépítés szoros kapcsolatban állt a templomépítéssel. Még 1740-ben épült templomuk ugyanis nem volt különálló épület, hanem a prédikátor lakásával volt egy fedél alatt. Mikor 1769-ben a prédikátorház — amely, mint ez időben a többi parókhia is, fából volt — javításra szorult, engedélyt kértek erre a vármegyétől. Ez alkalommal kérték azt is, hogy a templomot külön építhessék meg, arra való hivatkozással kérték ezt, hogy esetleges tűzi veszedelem alkalmával templomuk kevésbé volna kitéve az elpusztulásnak akkor, ha különálló

épület volna. A vármegye úgy fogta fel a dolgot, hogy itt új templom építéséről van szó s a belegieket a királynőhöz utasította kérésükkel. 1771-ben be is adták ilyenértelmű kérvényüket a királynőhöz s kedvező elintézést nyervén, parókhájukat s templomukat is külön építették fel. Bizonyos tekintetben hasonló volt *Molvány* ügye is. A molványiaknak sem volt külön templomuk, istentiszteletre a mesterházba jártak. Mikor aztán ez a ház már rossz állapotban volt, 1774-ben szándékoztak folyamodni a vármegyére, hogy helyette újat építhessenek, még pedig úgy, hogy az építendő házhoz templomot is »ragaszthassanak«. Hogy kérvényüket mikor adták be, nem tudjuk, csak arról értesülünk, hogy 1780-ban új mesterházat s haranglábát is építenek s ez utóbbi adatból arra is következtethetünk, hogy valóban a mesterházhoz templomot is ragaszthattak! A *kutasiak* harangbeszerzéséről tudunk annyit, hogy 1766-ban a vármegye adott nekik erre engedélyt és pedig azzal a feltétellel, hogy azt a római katolikusokkal közösen használják. Mikor 1774-ben régi templomukat át kellett adniok a római katolikusoknak s maguk új templomot építettek, kérték a vármegyétől, hogy harangjukat kiviessék az új templomhoz s akkor ők kielégítik a harang árából a katolikusokat. Vagy maradjon a harang a régi, most már katolikus templomnál, ez esetben viszont elégítsék ki őket a katolikusok. A vármegye határozata értelmében aztán megkapták a harangot a haranglábbal együtt s fizettek érte a katolikusoknak 55 forintot. Kézenfekvőnek látszik ebből az, hogy 1766-ban, a harang árához a falu katolikus lakosai is hozzájárultak.

Ez itt felsorolt eseteken kívül is van tudomásunk róla, hogy egyik-másik egyházközség a földesúr engedélyével, sőt mint pl. *Böhönye* egyenesen a földesúr segítségével javítja meg, vagy építi meg a haranglábát. A tárgyilagos igazság kedvéért kell ezt megemlítenünk a földesúri türelemnek, sajnos nem túl gyakori, megnyilatkozásaként. Mert az esetek többi részében a templom, parókhia, harangláb építésének engedélykéréshez kötése, mint az elmondottakból nyilvánvaló, sok húza-vonát jelentett és semmiesetre sem dokumentálta még a virágzó gyülekezetekben sem azt, hogy a reformátusok vallásszabadsága alatt valami igazi szabadságot lehessen érteni.

A leányegyházak helyzete.

A vallás gyakorlásának és a templomok használatának szabályozásán túl is következtek megszorító és korlátozó királyi rendelkezések, ilyen volt pl. a Mária Terézia által 1753-ban kiadott ama rendelet, mely megtiltotta, hogy a prédikátor a leányegyházakba, vagy általában reformátusok által lakott, de vallásgyakorlattal nem bíró községekbe kijárhasson akár istentiszteletet, akár egyéb funkciókat végezni.³² E rendeletet megelőzően a Carolina Resolutio hasonló intézkedése ellenére a leányegyházakból nemcsak feljártak a hívek istentiszteletre a virágzó gyülekezetekbe, hanem saját maguk falujában is igénybevették a prédikátorok szolgálatát. Nyilván nem a Carolina Resolutio szellemében történt ez, de az 1753-i rendelet kiadásáig mégis minden ellenmondás, vagy tilalom nélkül így volt a helyzet. E rendelet azonban már határozott formában csak az istentiszteletre való bejárást engedte meg és határozottan megtiltotta a prédikátorok kijárását. A következő évben pedig. 1754 április 19-én egy újabb rendelettel a leány egyházak iskolamestereit tiltották el attól, hogy a könyörgéseken kívül bármilyen istentiszteletet is végezzenek, tehát még prédikációkat se olvashassanak a templomba felgyülekezett hívek előtt.³³

E rendeletek magukkal hozták azt is, hogy a Carolina Resolutio értelmében az ilyen prédikátor nélkül levő helyek reformátusai valamelyik katolikus plébános jogkörébe utaltassanak, hogy e helyek reformátusai ne maradjanak szertartások nélkül. S 1755 végén meg is jelent az újabb királyi rendelet, hogy azokat a helyeket, ahol plébánosok nincsenek, mint filiákat valamelyik plébániához kell csatolni s a rendelet szerint »nemcsak azért, hogy ezzel a plébánosok fizetése renden felül is öregedne, hanem hogy a lelkekre vigyázhassanak... s szép csöndes móddal a megtérésre indíttassanak«.³⁴

Ezek a rendeletek így nemcsak azt tették lehetetlenné, hogy a prédikátorok a református falvakban elvégezhessék a szertartásokat, hanem — jóllehet a rendeletben benne foglaltatott, hogy ha a stólát a plébánosnak lefizetik, »szabad lesz más helységekbe, ahol prédikátorok vannak, elmenni és ott kereszteltetni, esküdni és temettetni« — a szép csöndes mód záradéka sok helyen és sok esetben azt is lehetetlenné tette, hogy a szertartások végzésére a prédikátort felkeressék, a stólának a plébános kezéhez való lefizetése után sem, hanem kényszerítette őket arra, hogy a katolikus plébánosnak katolikus szertartásaival éljenek.

Ezek a rendeletek egy egészen sajátos, de nem minden községre egységes szervezetet és egyházi életet teremtettek

Somogyban. Református gyülekezetek élére plébánosok kerülnek s több esetben úgy, hogy a faluban nincsenek is katolikusok, csak reformátusok. Ugy az ebből előálló nehézségeket és zaklatásokat, mint ezzel kapcsolatban az árvaegyházak életét majd alább tárgyaljuk. Most az 1753, illetve az ezután következő rendeleteknek csak a leányegyházakkal kapcsolatos következményeire akarunk rámutatni.

Nincs mindegyik leányegyházról pontos képünk a tekintetben, hogy iskolamestereik milyen istentiszteleti teendőket is végeztek a tanítás mellett. Zavarja a tisztánlátást az is, hogy sok esetben az iskolamesterek egyúttal a falu jegyzői is voltak, más esetben a jegyzők végeztek iskolamesteri teendőket is. Adataink nem eléggé bőveek ahhoz, hogy e kettős állás viszonyát pontosan meg tudnánk állapítani. De ahol a főfoglalkozás az iskolamesterség volt, tehát ahol az állás elsősorban egyházi jellegűnek volt tekinthető, ott is különbségeket látunk, amikor a mester »lévita néven« végzi a funkciókat is, máskor meg nem hívják ugyan lévitának, mégis végez a gyermekek tanításán kívül funkciókat.

Azt is fel kell említenünk, hogy — mint az előzőkben már láttuk, a leányegyházak valódi jellege is ideiglenesen, vagy véglegesen is megszűnik egyes helyeken. Úgy, hogy áttekintésünket csak arra a 14 leányegyházra korlátozzuk, amelyek e jellegüket az egész korszak alatt megőrizték, vagy csak igen kevés ideig, átmenetileg nélkülözték.

A Kónyihoz tartozó leányegyházak közül (Alsok, Bolhás és Somogyudvarhely) csak *Alsokról* tudjuk, hogy itt nemcsak könyörgéseket végzett a mester, hanem prédikált és temetett is egészen 1770-ig, amikor épen e funkciók végzése miatt a vármegye elmozdította állásától a mestert. S mikor 1776-ban királyi engedelemmel újra állíthattak be mestert, akkor már szoroson meg volt neki hagyva, hogy a gyermekek tanításán s a jegyzői teendőkön kívül semmiféle funkciót ne végezzen. *Bolháson* a prédikátor elvesztése után 1757-ben, tehát épen e rendeletek kiadása után állítottak be iskolamestert s ez már kezdettől fogva sem végezhetett mást, csak a gyermekek tanítását. Míg *Somogyudvarhelyen* — rövid megszakítással — a tanításon kívül a könyörgéseket is ellátta a mester.

A Hedrehelyhez tartozó *Homokszentgyörgyön* könyörgést is végzett, temetett is a mester, de nem prédikált. A Lábodhoz tartozó *Rinyaszentkirályon*, a Nagydobszához tartozó *Kálmáncsán*, a Somogyvisontához tartozó *Rinyaújnépen* ugyanez volt a helyzet. A Nemeskisfaludhoz tartozó *Böhönyén* a mester prédikált és temetett is, de 1768-ban a tapsonyi plébános feljelentésére a vármegye a tanításon kívül minden más teendőtől eltiltotta s e tilalmat ismételt folyamodásukra sem oldotta fel a királynő, illetve a helytartótanács. Jellemzőleg a

stóla ellenében megengedte a tapsonyi plébános, hogy a gyermekeket elvihetik keresztelni Nemeskisfaludra a prédikátorhoz, sőt azt is, hogy — ismét csak a stóla lefizetése ellenében — halottaikat a lakosok minden egyházi szertartás nélkül eltemethetik, de a mester még így sem végezhetett a temetést. Nagyjából ugyanilyen helyzet alakult a Nagykorpádhoz tartozó Szabáson is, ahol szintén 1768-ban tiltotta el a vármegye a mestert a temetéstől, ám a csökölyi plébános megengedte, hogy stóla ellenében maguk, de mester funkciója nélkül, temethessék halottjaikat. Sőt 1774-ben jó anyagi ellenszolgáltatás mellett egyideig még azt is megengedte, hogy a nagykorpádi prédikátor végezhesse a temetéseket, de ezt az engedélyt aztán 3—4 temetés után vissza is vonta.

A Szomajomhoz tartozó *Kisasszondon* sokkal bonyolultabb volt a helyzet. Itt 1738-tól 1760-ig a lévita végezte a funkciókat: prédikált és temetett is minden háborgatás nélkül. 1760-ban prédikátort állítottak be a lévita helyére, de ezt két év múlva a csökölyi plébános feljelentésére a helytartótanács elmozdította tőlük s akkor csak iskolamesterük lett, aki már csak a tanítást végezhetett. A kisasszondiak ekkor passzív ellenállással semmiféle szertartást sem végeztek a plébánossal, nem kereszteltették meg gyermekeiket, esküvő nélkül álltak össze a fiatalok s halottjaikat maguk temették. Rövidesen azután a vármegye beavatkozására szerződést kötöttek a plébánossal, amelynek értelmében a stóla ellenében a szomajomi prédikátor minden szertartást elvégezhetett közöttük. 1774-ben azonban a plébános a megyei főbíró segítségével megtiltotta a szomajomi prédikátornak, hogy kijárjon hozzájuk temetésre. Ekkor megint maguk temették a hívek halottjaikat. Míg aztán a főispán, Sigray Károly a veszprémi püspökséghez fordult, hogy a plébánost utasítsák a szerződés betartására. A további fejleményekről aztán már nincs tudomásunk. A szintén Szomajomhoz tartozó *Kiskorpádon* is egy ideig az oda kijáró prédikátor végezte a szertartásokat, de itt is bekövetkezett a tilalom, nem tudjuk, melyik évben, de 1774-ben a mester sem prédikált és temetett már.

A Patához tartozó *Molványban* és *Somogyviszlón* a mesterek könyörgéseket végeztek, Bibliát olvastak és temettek s minden egyéb szertartást, a stóla előzetes lefizetése ellenében a patai prédikátor zavartalanul végezhetett. Míg a Zádorhoz tartozó *Kastélyosdombón* a mester végezte a könyörgést. Bibliaolvasást és temetést, keresztelésre pedig Zádorba bejárhattak.

Ez a tarka kép részben annak is volt az eredménye, hogy mint említettük, a leányegyházak jurisdictió szempontjából az egyes plébániákhoz voltak csatolva, — mivel azonban rajtuk kívül az összes árva egyházak is hasonlóképen, mint az egyes plébániák filiái szerepeltek s ezenfelül a katolikus községek

közül is számos tartozott egy-egy plébános alá, — sokszor szinte elképzelhetetlen is lett volna, hogy egyik-másik plébános mindenütt végezni tudja a szertartásokat.

De ha akár ebből az okból, akár másból, a leányegyházaknak, illetve azok mestereinek több-kevesebb szabadságot engedtek is a plébánosok, — ezt a szabadságot is megsokalta Bajzáth József, az 1777-ben a megkisebbedett veszprémi római katolikus egyházmegye élére kinevezett új megyéspüspök.³⁵ Bajzáth alig foglalta el püspöki székét, hivatalos egyházlátogatásra indult egyházmegyéjében s ennek során felkereste a somogyi református egyházközségeket is és megütközéssel állapította meg, hogy minden rendelkezések ellenére *Somogyviszlón, Homokszentgyörgyön, Kálmáncsán, Kastélyosdombón, Rinyaújnépen, Alsokon és Rinyaszentkirályon*, bár prédikátorok nem voltak is, mégis voltak templomok s az iskolamesterek a templomokban prédikáltak s a halottakat a plébános tudta nélkül temették, — *Molványban* is a mester ugyan nem prédikált, de ő is a plébánosnál való előzetes bejelentés nélkül »teljes ünnepélyességgel« temetett. A püspök ez excessusok ellenében a helytartótanács erélyes intézkedését kérte.³⁶

Bajzáth József 1778 június 7-én adta be ezt a feljelentést s az egyébként lassú mozgású helytartótanács már június 25-én kiadta rendeletét a vármegyéhez, amelyben a püspök panaszában foglaltak s az excessusok körülményes kivizsgálását kívánta a megyétől.

A vármegye le is folytatta a vizsgálatot, amelyben négy szolgabíró és három római katolikus esperes működött közre. S a vizsgálat eredményét a vármegyére, majd a vármegye 1779. január 25-én tartott gyűléséből a helytartótanácsához terjesztették fel. E jelentések részleteit az egyes filiákra nézve nem ismerjük. Egyedül az Alsokra vonatkozó jelentés van egész terjedelmében előttünk. De úgy ebből, mint a többi helyeken lefolytatott vizsgálatokról ismeretes szűkszavú adatokból megállapítható, hogy az iskolamesterek sehol sem tagadták le, hogy valóban végeztek vagy prédikálást, vagy temetést, vagy mind a kettőt, de az ellen mindenütt tiltakoztak, hogy különösen ez utóbbiakat a plébánosok tudta nélkül végezték volna.

A vármegye által adott jelentés alapján a helytartótanács újabb információkért fordult a megyéhez, amelyben arra kért feleletet, hogy a nevezett helyek templomai használat nélkül állanak-e, milyen anyagból vannak s milyen célra lehetne őket felhasználni? Erre a felhívásra a vármegye megint nem felelhetett mást, minthogy a templomok nem állanak használat nélkül, mert hiszen a köznép oda gyülekezik fel könyörgésekre.

A helytartótanács a vármegye újabb információja alapján

hozta meg a maga határozatát és pedig az egyes gyülekezetekre különböző időpontokban, pl. *Kálmáncsát* illetően 1779. július 3-án, *Alsokra* 1780. május 8-án. S a rendelkezések e kettőnek szinte teljesen azonos szövegéből megállapíthatólag az összesekre nézve azt tartalmazzák, hogy mivel az illető helyeken nincsen nyilvános vallásgyakorlat, így ott templomokra sincs szükség, azért vagy meg kell szüntetni azoknak az épületeknek templomjelleget, úgy, hogy ki kell belőlük hordani minden olyan felszerelést, ami a templomjelleget megadja, pl. szószéket, padokat stb., — s az épületeket világi célra, esetleg, ha alkalmasabb helyiség nincs, iskolának kell használni, — vagy pedig le kell rombolni s az anyagot eladván, árát a községnek átadni. Ezenfelül a mestereket a vármegye útján szigorúan utasította a helytartótanács, hogy semmiféle lelkészi funkciót ne végezzenek, különben állásukról elmozdítottatnak. A rendelkezés értelmében pl. *Kálmáncsán* le is pecsételték a templomot, *Alsokon* viszont a hívek újabb kérvényt adtak be, hogy könyörgés céljára tovább is használhassák templomukat.

Talán érdekes és figyelemreméltó megjegyezni, hogy a belsősomogyi gyülekezetek létét veszélyeztető üldözések és zaklatások két nagyobb hulláma Mária Terézia uralkodásának elején és végén zúgott át az egyházmegyén és pedig mind a két alkalommal a veszprémi püspöki szék betöltőjének kezdeményezésére.

Mint *Bíró Márton* enemű szereplésénél már említettük, úgy most *Bajzáin József* akciójánál is megismételjük, hogy eljárásuk végeredményében királyi rendeleteken alapuló volt. Az akkori hivatalos felfogás szerint tehát nem is minősíthető ez önkényes eljárásnak, vagy épen üldözésnek. Mindazonáltal jellemző és gondolkozásra készítő, hogy akkor, midőn a világi hatóságok, a földesúr, a vármegye és a helytartótanács egy bizonyos fokig a rendeletek szellemétől is eltérve, enyhébb magatartást, sőt némi elnézést s türelmet mutatnak a reformátusokkal szemben, a római katolikus főpapság, legalább is e két képviselőjében, beavatkozik a dolgok menetébe s kényszeríti a hatóságokat arra, hogy érvényt szerezzenek a királyi rendeleteknek.

Bajzáth József akciójának eredményeként támadt erőteljesebb zaklatás azonban nem sokáig keserítette már a leányegyházak reformátusait. Rövidesen változnak az idők s a türelmi rendelet lassanként új helyzetet teremt.

Az egyházak beosztása.

Az egyházak belső életének ismertetését megelőzően be kell számolnunk arról is, hogy a szervezet szempontjából a belsősomogyi gyülekezeteknek milyen beosztását találjuk és pedig az egyetlen megbízható adatok: az 1774-i egyházi összeírások alapján. Az egész korszakban többször is áll elő változás épen a tekintetben, hogy csökken a prédikátortartó gyülekezetek száma s ebből következőleg változik a beosztás is időnként. De épen az egységes kép szempontjából ezekre a változásokra itt figyelemmel nem lehetünk.

A református prédikátorral bíró gyülekezetek számon tartották azokat a reformátusoklakta községeket, amelyekben prédikátor nem volt s ezek vallásuk gyakorlása szempontjából be voltak osztva az anyaegyházakhoz. Ez a beosztás azonban nem volt kizárólagos, mert — a szertartások egy jó részéből a prédikátorok úgyis ki lévén zárva, — a hovatartozást az szabta meg, hogy a leányegyházak és az árva egyházak népe melyik anyaegyházba járt istentiszteletre s úrvacsoraosztásra. E szempontból pedig több helyen előfordult, hogy valamelyik prédikátor nélküli község református hívei nem egy és ugyanazon anyaegyházba jártak fel, vagyis a hovatartozás tekintetében két, esetleg több helyhez is volnának beoszthatók. Mindezekre figyelemmel *református egyházi szempontból* a református községeknek következő beosztását találjuk az említett összeírásokban:

Anyaegyházak	A hozzá tartozó leány-, vagy árvae gyházak ³⁷
1. Beleg	
2. Bürüs	Várad
3. Darány	Drávagárdony, (Kastélyosdombó)
4. Gige	Csököly, Nagybajom, Rinyakovácsi, Jákó
5. Gyöngyösmellék	
6. Hedrehely	Hencse, Homokszentgyörgy, Magyarlad, Visnye
7. Hetes	Mezőcsokonya, (Nagybajom), Várda
8. Hobol	
9. Istvándi	
10. Kadarkút	
11. Kaposszentbenedek	Kaposmérő, Bárd, Dada, Póstelek

12. Kisbajom	(Csököly)
13. Kónyi	Alsok, Alsóseged, Bolhás, Csurgónagymarton, Somogyszob, Somogyudvarhely
14. Kutas	(Nagybajom)
15. Lábod	(Görgeteg), Rinyahosszúfalu, Rinyaszentkirály.
16. Magyaratád	Patalom
17. Magyaregres	
18. Magyarújfalu	
19. Merénye	Tótszentgyörgy
20. Nagydobsza	Kálmánca, Kisdobsza
21. Nagykorpád	Szabás
22. Nemesdéd	(Alsok, Csurgónagymarton), Inke
23. Nemeske	Kistamási
24. Nemeskisfalud	Böhönye
25. Pata	Basal, Csertő, Mokány, Poklosi, Somogyapáti, Somogyviszló
20. Pettend	
27. Somogyaszaló	Orci
28. Somogyhatvan	Patosfa
29. Somogyjád	(Nagybajom), Edde
30. Somogyvisonta	Erdősokonya, Görgeteg, Komlósd, (Rinyaszentkirály), Rinyaújlak, Rinyaújnép
31. Szenna	Kaposújlak
32. Szomajom	Kisasszond, Kiskorpád
33. Vásárosbéc	Magyarlukafa
34. Zádor	Kastélyosdombó, Szörény, (Drávagárdony)
35. Zselickisfalud	Patca, Szilvásszentmárton

Mária Terézia 1755-ben kiadott rendeletével mindazokat a községeket, ahol plébánosok nem voltak, az egyházi jurisdicció szempontjából valamelyik plébániához rendelte beosztani. Így az árvaegyházak, s a leányegyházak is, a *katolikus egyházi szervezetben* is elhelyezkedtek. E szempontból a reformátusok által lakott, de prédikátorral nem bíró községek, az 1774-i egyházi összeírás alapján a következő képet mutatják:

Plébániák	A hozzátartozó református leány-, vagy árvaegyházak
1. Babócsa	Rinyaújnép, (Komlósd) ³⁸
2. Berzence	Somogyudvarhely
3. Csököly	Csököly, Kisasszond, Kiskorpád, Patca, Rinyakovácsi, Szabás, Bárd, Dada, Jákó, Póstelek
4. Csurgó	Csurgó, Alsók, Csurgónagy- marton
5. Erdőcsokonya	Erdőcsokonya, Görgeteg, Komlósd, Rinyaszentkirály, Rinyaújlak
6. Felsősegesd	Alsósegesd, Somogyszob
7. Hetes	Kaposújlak, (Kaposmérő), ³⁹ Mezőcsokonya
8. Iharos	Inke
9. Kaposvár	Kaposmérő, Szilvásszentmárton
10. Kiskomárom	Galambok
11. Mernye	Várda
12. Nagyatád	Bolhás, Rinyahosszúfalu, Ötvös
13. Nagybajom	Nagybajom
14. Németlad	Hencse, Kistamási, Magyarlad, Magyarlukafa, Kisdobsza, Patosfa, Szörény, Tótszent- györgy, Várad, Visnye
15. Somogyvár	Edde
16. Szigetvár	Basal, Csertő, Molvány, Poklosi, Somogyapáti, Somogyviszló
17. Szil	Patalom
18. Szulok	Drávagárdony, Homokszent- györgy, Kálmánca, Kastélyos- dombó
19. Tapsony	Böhönye
20. Taszár	Orci

1774-ben tehát Belsősomogyban 35 református anyaszentegyház volt. A kimutatásokban pedig összesen 92 olyan község szerepel, amelyeknek lakossága, egészben, vagy részben református volt. Az 57 leány, vagy árvaegyház reformátusai viszont, mint a felsorolásból láttuk, 27 anyaegyházba jártak fel istentiszteletre és úrvacsoraosztásra. Viszont a római katolikus egyházi beosztás szerint ez az 57 község 20 plébániához volt beosztva.

Egy-két község kivételével pontos számadatokat találunk arra nézve is, hogy 1774-ben mennyi volt az egyes helyeken a reformátusok száma. Nem lesz érdektelen, ha azt is megvizsgáljuk, hogy az egyes *anyaegyházak templomába hány*

református lélek járt fel.

Anyaegyházak		A templomába járó összes hívek száma Honnan mennyi ⁴⁰
1. Beleg	223	Beleg 223
2. Bűrüs	220	Bűrüs 155, Várad 65
3. Darány	868	Darány 653, Kastélyosdombó 130, Drávagárdony 85
4. Gige	1814	Gige 714, Rinyakovácsi 228, Nagybajom 243, Jákó 100, Csököly 529
5. Gyöngyösmellék	237	Gyöngyösmellék 237
6. Hedrehely	1408	Hedrehely 687, Hencse 118, Homokszentgyörgy 330, Magyar- lad 212, Visnye 65
7. Hetes	1265	Hetes 512, Mezőcsokonya 484, Nagybajom 243, Várda 26
8. Hobol	256	Hobol 256
9. Istvándi	709	Istvándi 709
10. Kadarkút	946	Kadarkút 946
11. Kaposszentbenedek	620	Kaposszentbenedek 256, Kapos- mérő 271, Bárd 70, Dada 23, Póstelek?
12. Kisbajom	909	Kisbajom 380, Csököly 529
13. Kónyi	1787	Kónyi s Ötvös 306, Alsok 228, Alsóseged 452, Bolhás 241, Csurgónagymarton 113, So- mogyszob 243, Somogyud- varhely 203
14. Kutas	494	Kutas 251, Nagybajom 243
15. Lábod	867	Lábod 367, Görgeteg 252, Rinyahosszúfalu 159, Rinya- szentkirály 85
16. Magyaratád	406	Magyaratád 298, Patalom 108
17. Magyaregres	311	Magyaregres 311
18. Magyarújfalu	142	Magyarújfalu 142
19. Merenye	472	Merenve 267, Tótszentgyörgy 205
20. Nagydobsza	956	Nagydobsza 308, Kisdobsza 251, Kálmánca 397
21. Nagykorpád	696	Nagykorpád 446, Szabás 250?
22. Nemesdéd	1011	Nemesdéd 435, Inke 235, Alsok 228, Csurgónagymarton 113
23. Nemeske	213	Nemeske 106, Kistamási 107
24. Nemeskisfalud	618	Nemeskisfalud 238. Böhönye 380

25. Pata	1020	Pata 104, Basal 121, Csertő 123, Molvány 100, Poklosi 248, Somogyapáti 123, Somogyviszló 201
26. Pettend	154	Pettend 154
27. Somogyaszaló	658	Somogyaszaló 398, Orci 260
28. Somogyhatvan	292	Somogyhatvan 260, Patosfa 32
29. Somogyjád	814	Somogyjád 501, Nagybajom 243, Edde 70?
30. Somogyvisonta	2040	Somogyvisonta 476, Erdőcsokonya 796, Görgeteg 252, Komlósd 156, Rinyaszentkirály 85, Rinyaújlak 150, Rinyaújnép 125
31. Szenna	870	Szenna 771, Kaposújlak 99
32. Szomajom	774	Szomajom 300?, Kisasszond 301, Kiskorpád 173
33. Vásárosbéc	260	Vásárosbéc 198, Magyarlukafa 62
34. Zádor	630	Zádor 307, Szörény 108, Kastélyosdombó 130, Drávagárdony 85
35. Zselickisfalud	632	Zselickisfalud 310, Patca 130, Szilvásszentmárton 192

Az összesített számadatok azonban csak a lehető templomlátogatások számát jelentik. Téves volna azt a következtetést levonni, hogy az anyaegyházak prédikátorainak ennyi lélekre terjedt ki a gondozása. Mert hiszen egyházi *jurisdictio* szempontjából az anyaegyházak kivételével az összes többi helyek mind katolikus plébániákhoz voltak beosztva. Épen ezért nem lesz felesleges tekintetet vetni erre a beosztásra is abból a szempontból, hogy az egyes *plebánosok* a maguk katolikus hívein kívül mennyi református léleknek szolgáltatták ki a keresztségét s a többi funkciókat, illetve amennyiben átengedték ezt egyik-másik helyen, mégis *hány lélekre terjedt ki jurisdictiójuk* református egyházi szempontból.

Plébániák		Összes ref. lelkek száma. Honnan mennyi? ⁴¹
1. Babócsa	203	Rinyaújnép 125, Komlósd 78
2. Bercence	203	Somogyudvarhely 203
3. Csököly	2241	Csököly 1059, Kisasszond 301, Kiskorpád 173, Rinyakovácsi 130, Szabás 250? Kaposmérő

		135, Bárd 70, Dada 23, Póstelek? Jákó? 100
4. Csurgó	684	Alsok 457, Csurgónagymarton 227, Csurgó?
5. Erdőcsokonya	1698	Erdőcsokonya 796, Görgeteg 504, Komlósd 78, Rinyaszentkirály 170, Rinyaújlak 150
6. Felsősegesd	695	Alsósegesd 452, Somogyszob 243
7. Hetes	854	Kaposmérő 135, Kaposújlak 99, Mezőcsokonya 484
8. Iharos	235	Inke 235
9. Kaposvár	192	Szilvásszentmárton 192
10. Kiskomárom	256	Galambok 256
11. Mernye	26	Várda 26
12. Nagyatád	400	Bolhás 241, Rinvahosszúfalu 159
13. Nagybajom	971	Nagybajom 971
14. Németlad	1221	Hencse 118, Kistamási 107, Magyarlad 212, Magyarlukafa 62, Kisdobsza 251, Patosfa 32, Szörény 108, Tótszentgyörgy 205, Várad 65, Visnye 61
15. Somogyvár	70	Édde? 70
16. Szigetvár	916	Basal 121, Csertő 123, Molvány 100, Poklosi 248, Somogyapáti 123, Somogyviszló 201
17. Szil	108	Patalom 108
18. Szulok	1157	Drávagárdony 170, Homokszentgyörgy 330, Kálmánca 397, Kastélyosdombó 260
19. Tapsony	380	Böhönye 380
20. Taszár	260	Orci 260

A leány egy házak helyzetéről szólva már ismertettük, hogy mennyire nem volt egységes e helyeken a katolikus plébánosok joggyakorlása. Legfeljebb csak egyben, a stóla lefizetésének kötelezettségében. Egyébként több-kevesebb engedményeket tettek a plébánosok a leányegyházaknak is. Az árvaegyházaknál ugyanolyan tarka volt a helyzet. Ezeknél is több esetben fordult elő, hogy az anyaegyházak prédikátora végezhetett bizonyos funkciókat, természetesen a plébánosnak lefizetett stóla ellenében.

Basal, Csertő, Poklosi és Somogyapáti községekben mindenféle szertartás végzésére igénybevehették a hívek a patai prédikátor szolgálatát. Hencse, Magyarlad és Visnye

községekben hasonlóképen mindenféle szertartást végezhetett a hedrehelyi prédikátor. Ugyanígy Magyarlukafán a béci, Kisdobszán a nagydobszai, Szörényben a zádori, Tótszentgyörgyön a merenyei s Váradon a bürüsi prédikátor. A patai prédikátornak a szigetvári szürke barátok, a hedrehelyi prédikátornak pedig a németladi szürke barátok adtak erre engedélyt. A csökölyi plébános is megengedte a zselickisfaludi prédikátornak a Patcán végzendő szertartásokat s ugyancsak neki a kaposvári plébános is felhatalmazást adott, hogy Szilvásszentmártonban szabadon végezhesen minden funkciót. A csökölyi plébános engedélyével a gigei prédikátor Rinyakovácsin fungálhatott. — Ellenben Drávagárdonyban, Görgetegen, Magyarladon s Mezőcsokonyán csak a keresztelés végzésére adott engedélyt a jurisdictiont gyakorló plébános az illetékes prédikátoroknak. Curgónagymartonnak az a szabadalma, hogy halottjait maguk a hívek temethették a plébános szertartása nélkül, talán még az előbbi mestertartásnak a következménye volt.

Bajos volna arra gondolnunk, hogy az egyes plébánosok a felekezeti türelmesség gondolatától áthatva tették meg az egyes gyülekezeteknek, illetve árvaegyházaknak a felsorolt engedményeket. Azonban a jurisdictionális beosztás áttekintése meggyőz bennünket arról, hogy egyik-másik plébános számára szinte lehetetlenség is lett volna az összes hozzátartozó községekben valamennyi funkció elvégzése. Így a kényszerűség hozta ezeket az engedményeket. Amit aztán annyival is inkább megadhattak, mert a stólat úgyszólván megkapták az átengedett funkciók után is.

A továbbiakban, az egyházak helyzetének s belső életének ismertetésénél különbséget kell tennünk a virágzóprédikátorral és mesterrel, vagy ezek közül valamelyikkel rendelkező,— s az árva, vagyis a minden jogot nélkülöző s a vallásgyakorlatot is csak anyagyülekezetekben, esetleg az egyes szertartásokat csak kegyelemből különös engedményként élvező gyülekezetek között. Vannak ugyan a belső egyházi élettel kapcsolatos olyan kérdések, amelyek egyformán érdeklik a virágzó s az árvaegyházakat, mint a már említett szertartások ügye, vagy a néhol még megmaradt, bár használatlanul állt templomok ügye is, — mégis a különbség a virágzó és az árvaegyházak között olyan nagy, hogy a megkülönböztetést meg kell tennünk, legfeljebb esetenként kell rámutatnunk az egyes kivételekre.

Egyházi élet a virágzó gyülekezetekben.

Mint már ismételtén is említettük, tárgyalásunk alapjául az 1774-i összeírásokat használjuk. Ezek azonban főleg az árvaegyházak körülményeit igyekeznek tisztázni. A virágzó egyházakra vonatkozó megállapításai ez összeírásoknak legtöbbször szűkszavúak, amelyekből megközelítőleg is alig lehetne kielégítő képet alkotni. De épen ezeknél a gyülekezeteknél ad jó segítséget az 1747-i superintendensi látogatás jegyzőkönyvének számos adata. Igaz, hogy az összehasonlításnál a negyedszázados időkülönbség eltolódást jelent, — de egyrészt, mert nincs más módunk a kép, megalkotására, másrészt: az elnyomás évtizedeiben a fejlődés és visszafejlődés lehetősége nem függ a belső élet tekintetében az időtartamtól, sőt, ahol változás megállapítható is, ez csak az 1747-i kép javulását jelenti, így a kockázat, amellyel a jegyzőkönyvben adódó kép alapján kísérreljük meg a virágzó egyházak belső életét elképzelhetővé tenni, korántsem oly nagy, hogy esetleg hamis kép kerülhetne ki az összehasonlításból is.

A virágzó egyházak belső életének képét kisebb részekben akarjuk megrajzolni, a jegyzőkönyvben található adatok lehetőség szerinti maradéktalan felhasználásával.

A templomok.

A belsősomogyi egyházmegye területén, adataink szerint, a 14. század elején már igen sok »egyház« hely volt, megannyi kőtemplommal. Az 1332-i pápai tizedjegyzék szerint Somogy vármegye területén 268 plébánia volt de a tized jegyzékben szereplő községeken kívül még több helyen is volt plébánia és templom. Ezek közül a később református egyházakká lett következő helyeken volt templom: Magyaratád, Csoknya, Csokonya, Darány, Dobsza, Edde, Kálmáncsehi, Lábod, Ötvös, Korpád, Szabás, Várda, Viszló, Nagybjom, Bolhás és Kutas. Ezeken kívül apátsági templomok voltak a következő helyeken: Hedrehely, Csurgó, Beleg, Dada. — Adataink vannak róla, hogy még ezeken kívül is volt templom pl. Zádorban.

A reformáció megindulása után, épen a névszerint is felsorolt, de az azóta elpusztult számos más község is, különböző időpontokban fogadta be a reformációt. De a török időkben annyira hatalmába kerítette a lelkeket a reformáció, hogy a katolikus egyház szinte teljesen kipusztult itt. Mint egy 18. századi tanúvallomásból olvassuk: a török korszak végén »e tájon pápista papi urak nem igen, sőt, ha találtattak is, csodával nézettettek«. ⁴²

A lakosság a reformációhoz csatlakozván, a templomok is a

reformátusok használatába mentek át. A török háborúk pusztításai azonban elpusztították e templomok nagy részét. Szigetvár, Babócsa s Kaposvár bástyáinak s falainak megépítésére a török a kőtemplomokat hordatta le. Úgy, hogy a török korszak végén a kőtemplomok közül alig egy néhány állott már csak s ezeket is csak úgy tudták megmenteni a hívek, hogy súlyos pénzeket váltották meg azokat a töröktől. A 18. század elején a reformátusoknak már csak Nagybajomban, Gigén, Zádorban és Görgetegen voltak kőtemplomaik s Istvándin maradt meg a régi kéttornyú kőtemplomnak egyik tornya. A 18. század második évtizedében az ellenreformációnak áldozatul esett a nagybajomi, majd a Bíró Márton akciójának a görgetegi templom is. Úgy, hogy korszakunkban az egész egyházmegyében csak Gigén és Zádorban volt már meg a régi kőtemplom. A többi vallásgyakorlattal bíró helyeken mindenütt fatemplomok voltak.

A régi kőtemplomok közül csak az 1717-ben már elvett nagybajomi s a máig is fennálló zádori templomokról van némi tudósításunk. Bár Mária Terézia korában a *nagybajomi* templom már nem volt a reformátusok használatában, sőt a 18. század közepén le is rombolták s újat építettek helyébe a katolikusok, mégis a későbbi fatemplomokkal való összehasonlíthatás szempontjából egykorú előadások alapján ismertetjük ezt a templomot.

Eszerint ahhoz hasonló nem volt az egész vármegyében. Hosszúsága legalább 12 öl, szélessége 4 öl volt. Tiszta égetett téglából volt benne a szószék s ahhoz »a felmenetelre való grádics volt rakva«. Voltak benne karzatok is »a mesternek külön rekesztett helyével« s egyébként díszesen felékesített templom volt.⁴³

A *zádori* templom az 1774-i leírás szerint már igen romladozott volt. Egyik kőfala már dűlőfélben s a teteje szalmával megrakva. Közelebbi leírást róla adatainkban nem olvasunk.

Az elpusztult kőtemplomok helyébe a háborúk után fából építettek templomokat a reformátusok. Hogy ezek a fatemplomok milyenek voltak, arra a kérdésre főként a templomjavítási kérvényekben találunk feleletet, vagy ezeket egészítik ki régi feljegyzések. A legtöbb helyen csak ennyi adatunk van róluk: szalmatető s fatemplomok. Ezt a megjelölést egyes helyeken a következőkkel egészíthetjük ki adatainkból:

Beleg, Nemeske, Rinyaszentkirály, Somogyviszló templomai nem külön épületek, hanem a mester-, vagy prédikátorházhoz egy fedél alatt hozzáragasztott »ház«-ak, vagyis szobák voltak. *Beleg* majd 1771-ben külön építette meg templomát. *Nemeskénél* meg van jegyezve, hogy az egész épület »karókból földbe levert, megfont és szalmával befedett kunyhóforma ház«.

Rinyaszentkirályon az épület elvétele után »egy rokkant istálló« volt a templom!

Böhönyén az összedült templom helyett istállóba jártak istentiszteletre. *Gige* régi kőfalú temploma náddal volt befedve. Hobol 1767-ben tüzemésztett temploma helyére fazsindelyes templomot épített. Zsindelytetős volt *Somogyjád* temploma is. *Istvándin* sással, *Kastélyosdombón* kákával folt fedve a templom. Kisbajomban sárfalakból épített zsupptetővel fedett lelkészlakáshoz volt a templom ragasztva. *Kiskorpádon* fatalpon sövényfalból zsupptetővel. — *Zselickisfaludon* sövényfalú szalmatető templom volt. *Molványban* »olyas templomuk« nem volt, hanem a mesterházba jártak istentiszteletre.

A templomok nagyságát tekintve is van néhány adatunk. *Hedrehely* 1766-ig fennállt régi temploma 4 öl hosszú. 3 és $\frac{1}{2}$ öl széles karókból és vesszőkből font épület volt. A *hetesiek* új temploma 2 öl és 1 láb hosszúságúra épült s karzat is volt benne, — karzat nélkül 260 ember számára volt benne férőhely. A *kaposszentbenedekiek* templomát 4 és $\frac{1}{2}$ öl hosszúra s 2 és $\frac{1}{2}$ öl szélesre engedélyezte a helytartótanács. *Merenyén* mindössze 100 ember fért be a templomba. — Legnagyobb templomot építhetett a helytartótanács engedélyével *Visonta*, miután régi kicsi temploma, mely oly alacsony volt, hogy meghajlás nélkül nem is lehetett belemenni, használhatatlanná vált. — 6 öl hosszú és 3 öl széles templomot építhetett, jöllehet 12 öl hosszúságúra kérte, mivel több, mint 2000 lélek tartozott hozzá! *Szennán* is oly kicsi volt a templom, hogy a felgyülekezett népnek fele sem fért bele.

Egyetlen egy helyről van adatunk arra, hogy ezek az igen egyszerű, kunyhóforma fatemplomok mégis valami külső díszet is viseltek. *Bürüs* 1776-ban épült új templomáról tudjuk, hogy ezt Öbményer Gáspár készítette s festette be a mennyezetet a székekkel együtt. De ezen az egy s szűkszavú adaton kívül aztán nem is olvasunk róluk semmi többet.

Egyébként ez adatok ismeretében nem kell csodálkoznunk rajta, hogy a templomnagobbítási kérvényekben sokszor egészen tragikus színekkel mulatnak rá a kérvényező egyházak templomuk kicsi és szűk voltára. Talán az egyetlen *Gigénél* esünk gondolkozóba afelett, hogy ennek a még középkorból származó kőtemploma is olyan kicsiny volt, hogy a templomba felgyülekező embereknek csak egy kis része fért bele s hogy magában bent a templomban is oly nagy volt a szorosság, hogy ez a bent szoronkodók, különösen a terhes asszonyok számára felette veszélyes volt!

E futólagos szemle után pedig önkéntelenül is kikíváncozik belőlünk a megjegyzés, hogy vajjon nem volt-e egyik legkíméletlenebb fajtája a zaklatásnak az az eljárás, hogy a

szabad vallásgyakorlattal bírók számára, ahova a királyi rendeletek értelmében jogosan járhattak fel az árvaegyházak reformátusai, — nem adtak engedélyt megfelelő nagyságú templomok építésére? S a kancellária megértőbb álláspontja ellenére a vármegye és a helytartótanács véleményében látjuk meg a kérdésben az igazi helyzetet. A *hedrehelyi* templom építési engedélyével kapcsolatban a vármegye és a helytartótanács azért nem akarta engedélyeztetni az új és nagyobb templom építését, mert Somogyban úgysis annyira szaporodnak az akatolikusok, hogy már a katolikusok számát is elérték s mert az a tény, hogy a szabadvallásgyakorlattal bíró helyekre sok szomszédos községből gyűlnek össze a reformátusok, e »szabad összejövetel« révén különböző jogokat és szabadságokat »bitorolnak«!

Ezzel szemben valóban csodálatos az a buzgóság, amely a reformátusokat még akkor is hajtotta a templomi istentiszteletre, amikor tudták, hogy a templom, ahova hosszú, fáradságos utak után elérkeznek, nem képes őket befogadni! És inkább állottak kint a nyitott ajtónál és hallgatták Isten Igéjét kint a szabadban állva hidegben és forróságban, de mégsem maradtak el az istentiszteletekről. A felsőbb hatóságok templompolitikája így nem is érte el célját, mert ott fent nem számoltak azzal a vallásos buzgósággal, amely az elnyomatás ez éveiben eltöltötte a somogyi reformátusokat.

A templomok berendezése, felszerelése.

A templomok berendezéséről vajmi keveset tudunk. Mindössze csak annyit, hogy mindegyik templomban volt szószék s voltak benne »székek«, vagyis padok.

A *sákramentomi edényekről* a vizitációs jegyzőkönyv adataiból alkothatunk képet. Némelyik egyháznál csak általános megjelöléseket találunk ezekre nézve, mint pl. *Szomajomban*, ahol »az edények jók és alkalmasak«, vagy *Gigén*. ahol vannak úrvacsorai edények, kereszteléshez valók ellenben nincsenek s *Aszalón* is csak annyit olvashatunk, hogy: vannak. A többi megvizitált helyekről aztán némileg bővebb felvilágosítást kapunk. így cserépedények vannak Szennán a kereszteléshez, Szentbenedeken valamennyi edény cserépből van, Hedrehelyen is egy ón tányér kivételével mind az. Zselickisfaludon a keresztelőkorsó, Jádon a keresztelő edények vannak cserépből. *Ónból* és *bádogból* van Szennán a pohár és tányér, Zselickisfaludon a pohár, Jádon a tányér, Magyaregresen a pohár és tányér, Kadarkúton van egy bádogtál, Csoknyán is az edények egy része bádog. Kadarkúton és Csoknyán az edények egy része *üvegből* van. *Ezüst edények* mindössze két helyen voltak a vizitáció alkalmával: Jádon egy ezüst pohár, Hetesen »egy pár ezüst pohár, igen szép s ezüst tányért. — Keresztelő

edény egyáltalában nincs ekkor Aszalón, Gigén (itt megvolt rá a pénz) és Magyarregresen. Nagykorpádról meg azt olvassuk, hogy »illendő edények nincsenek«. Ez azonban természetesen nem azt jelenti, hogy egyáltalában nem lettek volna edényei, hanem csak azt, hogy a meglevőket nem találta alkalmasnak a vizitáló küldöttség. Különböztetve nem találta alkalmasnak az üveg- és cserépedényeket a megjelölt helyeken s utasította is őket alkalmasabb bádog-, vagy ónedények beszerzésére. Viszont a legtöbb egyháznál igen nagyszámú *úrasztali keszkenők* s *abroszok* voltak.

Perselyről is olvasunk a jegyzőkönyvben. De csak két helyen határozottan ezzel a szóval: persely van (Hetes, Szenna). A többi helyen vagy nincs, vagy ígérk, hogy majd vesznek, ami persze megint csak azt jelentette, hogy: akkor még nem volt. — Hogy a megjelölt két helyen milyen perselyről lehetett szó, erszényről-e, vagy faládikáról? arra nézve nem világosít fel bennünket a jegyzőkönyv.

Istentiszteletek.

Ebben a korban a templom az egyházi életnek nemcsak középpontja, hanem szinte teljes hordozója is. Épen ezért az egyházi életnek is legfőbb megnyilvánulása maga az istentisztelet. Az alábbiakban elsősorban a templomi istentiszteletekről, azután a különböző szertartásokról akarunk megemlékezni.

Adataink szerint a tárgyalt időszakban kétféle istentisztelet folyt a templomokban: a hétköznapi könyörgések s a vasárnapi prédikációs istentiszteletek. A régebbi kánonokban említett hetedszaki — hétköznapi — prédikációs istentiszteletekről nem találtunk adatokat.

A *hétköznapi könyörgéseket* reggel és este is tartották. Igaz, hogy csak egy adatunk van rá, t. i. a csurgónagymartoniak 1769-i kérvényükben írják, hogy az iskolamester más szolgálatot nem végzett a gyermekek tanításán kívül, mint a reggeli és estéli könyörgéseket, — de ennek alapján is, úgy gondoljuk, nyugodtan általánosíthatunk. Ezeket a könyörgéseket az anyaegyházakban a prédikátor, leányegyházakban, — már ott, ahol s addig, ameddig végezhetette, — a mester végezte. *Vasárnaponként* az anyaegyházakban s eleinte az 1756-i tilalomig a leányegyházakban is — a prédikátor prédikált kétszer. 1756-tól a leányegyházakban, ahol külön tilalom alá nem került, a mester Bibliát olvasott s kivételképen prédikált is, illetve olvasta a prédikációkat.

A reggeli, illetve estéli könyörgések időpontjáról nincs adatunk. A vasárnapi prédikációkról több helyen olvassuk, hogy

délelőtt 10 óra tájban, délután pedig 1 és 2 óra körül tartották ezeket.

Érdekes adataink vannak a vizitációs jegyzőkönyvben magukról a *prédikációkról* s az *imádságokról* is. A vizsgálat során szerepelt ilyen kérdés is: »Vajjon a prédikátor híven, szorgalmasan, tisztán és gyümölcsözőleg hirdeti-e Isten Igéjét? A dominicális textusokat prédikálja-e? Alkalmas időkben könyörög-e a királynőért, az udvarért s szolgáiért, az ország békességéért, az egyház protectoraiért s a mágnásokért könyörög-e?« A kérdés első, a prédikációkra vonatkozó része, úgy látszik csupán informatív jellegű volt. Sem a kérdésből, sem az erre adott feleletekből nem tűnik ki, hogy maga a superintendens s személyében talán az egyházkerület, helyeselte-e, vagy sem a dominicális textusok alapján tartott prédikációkat?

Ismeretes dolog, hogy a magyar református egyházban is sokáig élénk vita tárgyát képezte, hogy a prédikátorok vajjon a perikopa rendszer betartásával vasárnapról-vasárnapra előírt textusokról: dominicális textusokról prédikáljanak-e, s talán épen a nyomtatásban is megjelent »dominicákat« ? vagy pedig a textust szabadon válasszák prédikációikhoz?⁴⁴ Dunántúl a komjáti kánonokban azt olvassuk, hogy a lelkipásztorok nem mindig csak a dominicákat, hanem a próféták és apostolok írásait is kötelesek magyarázni a népnek.⁴⁵ A komjáti kánonok e közvetítő álláspontjának lehetett hatása talán e kérdésre is. Vagyis a dominicális textusok prédikálását is megkívánni látszik a prédikátoroktól, de e mellett megkíván más textusokról való prédikációkat is. A feleletekből meggyőződhetünk, hogy a megvizitált 14 somogyi prédikátor közül 11 válaszol erre a kérdésre. Ezek közül a válasz 5 esetben az, hogy a dominicális textusokkal vegyesen prédikál más textusokat is. A magyaregresi prédikátor a válasz szerint »még eddig dominicális textusokat nem prédikált, nincsen is dominicája«. Megjegyzendő, hogy még egy esztendővel előbb nem volt felavatott prédikátor! — A hedrehelyi prédikátor válasza szerint »a dominicális textusokat néha prédikálja, gyakortább más textusokat«. — A még fennmaradó négy prédikátor válaszából az tetszik ki, hogy a dominica megjelölés alatt egy bizonyos prédikációs könyvet értettek s a feleletek szerint ebből a könyvből s más — részben szintén megnevezett prédikációs könyvekből prédikáltak. De ezektől függetlenül arról is olvasunk válaszokat, hogy *milyen könyvei* voltak a prédikátoroknak s ezek közt is találunk utalásokat arra, hogy prédikációs könyveik is voltak. Ezek közül a prédikációs könyvek közül azonban csak hármat neveztek meg név, vagy cím szerint és pedig: Geleji Katona István Praeonium evangelicum c. prédikációs kötetét.⁴⁶ Komáromi Csipkés György Igaz hit⁴⁷ c. munkáját s Szatmárnémeti Mihály dominicáját.⁴⁸ — Néhány esetben aztán olvasunk ilyen feleleteket is: »vagnak

írott prédikációi is, melyeket prédikál«, vagy: »tanít... néha más maga munkáiból is«, — amikből arra lehet következtetni, hogy talán ez írott prédikációkat saját maguk írták a feleletet adó prédikátorok.

Összegezve az elmondottakat, megállapítható, hogy a prédikátorok a maguk beszédeinek anyagát általában meglevő prédikációs kötetekből és pedig a fent említettekben merítették. Fel kell tételeznünk, hogy egyéb prédikációs kötetek is foroghattak a prédikátorok kezén. De ez a 3, vagy talán — tekintettel Szatmárnémetinek két hasonló című munkájára — 4 kötet is igen nagy anyagot jelentett, hiszen mindegyik kötetben sokszáz prédikáció foglaltatik. De mint azt is említettük, voltak a prédikátoroknak maguk által készített beszédei is, sőt megjegyezhetjük azt is, hogy pl. Komáromi Csipkés György beszédei nem is kidolgozott prédikációk, hanem csak vázlatok s ezeknek kidolgozása mindenesetre megkívánta a prédikátorok munkáját.

Nem célunk, hogy az említett kötetekben foglalt prédikációk alapján megrajzoljuk aprólékosan azt a homiletikai iskolát, amelyet a somogyi prédikátorok ebben a korszakban követtek. De annyit a jegyzőkönyvből is megjegyezhetünk, hogy a prédikátorok Isten Igéjét tisztán és igazán hirdették. Bár e megállapítás theologiai értékét lemérni igen bajos, hisz minden kor theologusa a maga álláspontján mondhat véleményt arról, hogy mit tart az Isten Igéje tiszta és igaz hirdetésének. — Azt is tudjuk azonban, hogy az említett három prédikációs kötet még az orthodoxia levegőjéből való s az is nyilvánvaló lehet előttünk, hogy épen e keserves években egyedül az Ige vigasztalása volt a menedék a reformátusok számára. Egyébként is lelkipásztor jelöltjeink elöl a külföldi tanulás el volt zárva, vagy legalább is nagyon meg volt nehezítve, — a fokozatosan erősödő könyvcenzúra pedig még ezen túl is útját állotta a racionalizmus nyugaton már erősen hódító áramlatának. Ezeken túlmenőleg közelebbi megállapításokat tenni nem akarunk.

Feltűnhetik, hogy az említett prédikációs kötetek közül egyik sem dunántúli, hanem tiszántúli és erdélyi prédikátorok munkái azok. Ha azonban tudjuk, hogy e korszakot megelőző évtizedekben is Dunántúl alig folyt már számbavehető lelkészképzés, — hiszen ismeretes, hogy maga Torkos Jakab superintendens, aki pápai szülők gyermeke volt, a teológiát Sárospatakon végezte! — akkor megérthetjük, hogy Somogyi prédikátorai is Debrecenben és Sárospatakon, esetleg Erdélyben végezték a teológiát s így onnan hozták magukkal könyveket is.

A prédikációk mellett a *könyörgésekről*, az *imádságokról* is van néhány adatunk. A vizitációs jegyzőkönyvben mint előbb említettük, erre nézve is van kérdés. Szintűgy az imádságos könyvekre is. Az e kérdésekre adott válaszokból megtudjuk, hogy

a prédikátorok »az időnek mivolta szerint« buzgóságosan szoktak könyörögni a Felséges Királyasszonyért, a földesurakért, termő időért, az ország és az eklézsia békességéért. Az imádságos könyvekről pedig legtöbbször csak annyit, hogy vannak a prédikátoroknak imádságos könyvei írásban, vagy nyomtatásban. A kadarkúti prédikátornak csak írott imádságos könyvei vannak, de nyomtatottak nincsenek. A szilváskisfaludi prédikátornál fel van jegyezve, hogy három nyomtatott imádságos könyve is van, de egyiknek a szerzője sincs megnevezve s a címe sem. Az írottaknál sem tudjuk megállapítani, hogy az abban levő könyörgések a prédikátor saját munkái-e, vagy esetleg nyomtatott könyveknek a másolatai, amire találunk példákat e korban.

Csupán kettőnél olvasunk közelebbi meghatározásokat az imádságos könyvekről. A mezőcsokonyai prédikátor adatai azonban nehezen tekinthetők megbízhatóknak. Az ő könyveiről a jegyzőkönyvben szórói-szóra ez áll: »imádságos könyve vagyon. Lelki áldozatnak vallja de 20 esztendősnek mondja. Igazságnak áldozatja is vagyon«. Megjegyzendő, hogy a vizitáció nem Csoknyán folyt, hanem Szomajomba kellett bemennie többek közt a csoknyai prédikátornak s az egyházi kiküldötteknek is. Így amíg egyrészt eléggé feltűnő lehet, hogy a prédikátor nem tudja, hogy kié az imádságos könyv amit bizonyára állandóan használ, másrészt viszont a helyzet magyarázatul szolgál arra, hogy a vizitálok jelenlétekor nem is nézhetett utána. Egyébként az egyik imádságos könyv: a Lelki áldozat, Csúzi Cseh János győri prédikátor munkája, mely 1736-ban jelent meg.⁴⁹ Tehát nagyon is indokolt a jegyzőkönyv ama kétségeskedő megjegyzése, hogy »... de 20 esztendősnek vallja...« — lévén a könyvecske csak 10 esztendős! A másik, az Igazságnak áldozatja, Aranyosi Medgyesi Sámuelnek Kolozsvárott 1745-ben megjelent könyve.

A másik, aki megnevezi könyveit, a kisasszondi lévita. Neki 5 imádságos könyve van a vizitáció idején. Ezek közül a Lelki áldozat, azonos a már említettel, a másik Via Salutis című, előttünk ismeretlen, a többi három: az ismeretlen szerzőtől való Arany Temjénező 1701-ben, Szatmárnémeti Mihály: Mennyei Tárház kulcsa Kolozsvárt 1673-ban s Sélyei Balog István: Úti társ c. imakönyve, 1657-ben Váradon jelent meg.

Mindenesetre figyelemreméltó, hogy míg az ismert és használt prédikációs kötetek 70—80 esztendősek voltak, addig a felsorolt imakönyvek között szinte egészen újakat is találunk, hiszen az egyik csak tíz, a másik meg egyenesen két évvel előbbi kiadású!

A nyomtatott imádságos könyvek közül is jobban érdekelne bennünket az, hogy milyenek voltak azok az írott imádságok, amelyeket prédikátoraink s nyilván a leányegyházak

iskolamesterei is használtak ebben a korban? Sajnos azonban ezek közül egyet sem ismerünk. A csurgói gimnázium könyvtárában van ugyan egy Mária Terézia korából származó kéziratos imádságos könyv,⁵⁰ amelyről fel lehetne tételezni, hogy somogyi prédikátorok, vagy mesterek használták. Azonban a tulajdonos neve fel van benne jegyezve: Bagosi László, — ilyen nevű prédikátor pedig Somogyban tudtunkkal nem volt.⁵¹ Egyébként is a könyvecskében levő két heti időtartamra szóló könyörgéseknél az egyik ciklusnál 1760. Szomód dátumot olvashatunk. Így bizonyosra vehető, hogy nem somogyi prédikátor írta ezeket. Mindazonáltal mégis feltehető, hogy ha nem is Bagosi s nem is épen akkor, amikor írta, — más valaki használhatta ezeket az imádságokat Somogyban is. S ha meggondoljuk, hogy nemcsak Somogyban, de az ország más részeiben is és így a tatai egyházmegyében is hasonló volt a reformátusok helyzete, úgy gondoljuk, nem lesz érdektelen e tiszta magyar nyelven megírt áhítatos imádságokat tartalmazó könyvecskébe bepillantani, — legalább is abban a vonatkozásban, hogy a szokásos hálaadó és dicsőítő részekén kívül miért és kikért imádkozott a prédikátor ebből a könyvből. Egy-két szemelvény meg fogja éreztetni annak a kornak imádságos hangulatát. Ime néhány szemelvény:

»... Alázatosan könyörgünk Uram tenéked a te akaratom és parancsolatom szerint minden rendekért, a felső hatalmasságban helyheztekért, előljárókért, mert azoknak békességekben vagyunk a mi békességünk. Könyörgünk Uram a te Házadnak azért a részéért, mely még az ő mennyei hazáján kívül e világon bujdosik. Óh Uram, akik minket gyűlölnék te éretted, azt vélik, hogy Isteni tiszteletet tésznek te előtted. Serkenj fel azért a te dicsőséged mellett, kelj fel és szabadíts meg Isteni hatalmaddal minket, hogy lássa meg ez a világ és tudja meg, hogy nem hagyja el Isten az ő népét és nem felejt el örökségét, hanem bosszút áll az ő szolgálóinak vétkeikért, mikor azoknak erejek elfogy és mikor az ő ellenségeik olyak lesznek, mint a könnyű polyva és a száraz pozdorja...« (Hétfő reggeli.)

»... Uram... tied az igazság, mienk az orca-pirulás, kérünk ne gerjedezz mi ellenünk a te igazságodban és a te búsulásodban ne tégy ki minket tárgyul a mi gyűlölőinknek örömére. Ime Uram, mostan olyak vagyunk, mint az úton való por, mely mindenektől tapodtatik és az utcán való sár, melyben semmi tisztesség nincsen, sőt oly nagy a mi romlottságunk, hogy miképen a halak a vízben egymást emésztik, úgy mi is egymás ellen

fenekedünk. Lásd meg Uram mind ezeket és tekintsd meg, menj el a mi gyűlölőinkhez, intsd meg, hogy a te félelmedet előttük tartsák és viseljék. A főméltóságoknak és minden tisztviselőknak szíveket mi hozzánk hajtogassad, hogy amidőn igaz ügyünket előttük bemutatjuk, minket meghallgassanak és jó válasszal magok elől elbocsássanak ...» (Szombat esti.)

»... Dühösködnek Uram a pogányok és a népek gondolnak híjában valókat, öszvegyülnek és tanácsot tartanak te ellened és a te Krisztusod ellen. De te Uram, ki elfordítod a pogányoknak tanácsokat és elrontod a népeknek fondorlatjokat, csúfold meg őket és a te királyodnak, kit felkentél Sionon a királyságra, adjad a pogányokat örökségül és a földnek minden határit birodalmul, hogy rontsa és törje meg őket vasvesszőkkel, mígnem szolgálnak neki félelemmel és rettegéssel. A te választott népedet pedig tartsad meg mindeneknek dühösségek és kevélységek ellen, ama pásztoroknak fejedelme által, legeltessed ama gyönyörűséges és füves helyen és vizeknek kies folyási mellé vigyed őket, hogy meg ne éhezzenek és meg ne szomjúhozzanak. Tied Uram a szabadítás, annakokáért a te választott népedé legyen a te áldásod. — Oh mely igen megsokasodtanak a gonoszok, sokan vagynak, akik azt mondják az alázatosak felől: Nincsen ennek szabadítása az Istentől. De Te Uram, ki nekünk paisunk vagy és dicsőségünk, magasztald fel a mi fejünket, hogy dicsérjünk Uram tégedet, a te igazságod szerint és énekeljünk a te felséges nagy nevednek. Uram, te hozzád kiáltunk, hallgass meg azért minket a te szentségednek helyéről és a szent Sionbul oltalmazz meg minket. Ámen.» (Szerdán reggeli.)

Bizony az ilyen hangú imádságokat nemcsak Szomódon, de a belsősomogyi egyházmegyében is akárhol elmondhatták. Annyira visszatükrözik magát a korszakot, amelyben írtak s annyira talál minden az elnyomatás idejét élt gyülekezetre, hogy nagyon könnyű feltételezni azt, hogy e Somogyba lekerült imádságokat itt is használták, vagy hogy teljesen hasonlókat mondtak a prédikátorok Somogyban is.

Templomlátogatás.

Mielőtt tovább mennénk, utalnunk kell egy pár szóval a templomlátogatás mértékére is. Ezen a ponton azonban önként kínálkozik a különbségtétel az 1747-i virágzó és a későbbi árvaekklézsiák között. Mindazonáltal együtt kell tárgyalnunk őket, mivel a templomlátogatás csak a virágzó gyülekezetekben volt lehetséges.

Az 1747-i jegyzőkönyv adataiban ez a kép nem épen felemelő, de nem is lesújtó. A templomlátogatásra irányuló kérdésekre 9 gyülekezetnél kapunk választ. A 9 közül 4 helyen csak annyit, hogy a hívek az istentiszteletre »feljárnak«, vagy hogy serények, szorgalmatosak. A többi helyeken ilyen válaszokat kapunk: »némelyek feljárnak, némelyek pedig nem, a sátoros innepeken is, ha első napon elmennek, azután nem, hanem a bornak adják magukat«. (*Kisasszond.*) Vagy: »néha gyakorolják az isteni tiszteletet, de sokszor igen elmulatják, úgy, hogy csak maga Tiszteletes Uram van az isteni tiszteleten«. (*Szentbenedek és Szenna* is.) Másik: »dologtevő időn hétköznap restek a könyörgésekre való feljárásban, vasárnap szorgalmatosak« (*Csoknya*). S még egy: »Nem dicsértetnek az isteni tiszteletben való szorgalmatosságról, vasárnap reggel a prédikációra felmennek, délest kevesen« (*Hedrehely*).

Nem feltétlenül következik, hogy e néhány adatot általánosítsuk, mégis feltételezhetjük, hogy általában ugyanez volt a helyzet a többi egyházakban is a kérdéses időpontban. Am csodálatos, vagy ha jobban tetszik, természetes, hogy az elnyomás erősödésével ez a kép teljesen megváltozik. Ha a kérvényeket olvassuk, amiket egy-egy templom javításáért vagy újjáépítéséért beadnak, akkor már szó sincs restségről vagy istentisztelet »elmulatásáról«. Ha elgondoljuk is, hogy ez a változás nem volt gyökeres és voltak azután is még, akik már a vasárnap délutáni istentisztelet látogatásában nem voltak olyan »szorgalmatosak«, mint a délelőttin, — vagy akik »dologtevő időn« a hétköznapi könyörgésekre nem jártak fel, — mégis valami egészen más kép áll előttünk a kérvényekben foglalt vallomásokból.

A *Gigébe* felgyülekező híveknek csak egy kis része fér be a templomba s akik beférnek is, azokra, de különösen a terhes asszonyokra igen veszélyes a templomban levő szorosság. (1777.) *Hedrehelyen* a községbeliek számára is szűk a templom, nemhogy az árvaegyházakból felgyülekezők számára elég volna. (1765.) Hetesen sem elég a hely karzat nélkül. (1770.) *Kaposszentbenedeken* annyian felgyűlnek az istentiszteletekre, hogy az ajtót sem tehetik be s a bent szoronkodók még így is alkalmatlanságot okoznak egymásnak. (1770.) *Kónyiban* a helybeliek, az alsósegésdiék és a szobiak egy alkalommal sem férnek be. (1767.) A *tótszentgyörgyiek* 1771-ben beadott

kérvényükben arról panaszkodnak, hogy a vallásgyakorlattal bíró helyek olyan messze vannak tőlük, hogy épen az öregek és a betegek sohasem mehetnek templomba.

A *nagybajomiak* 1766-ban beadott kérvényükben hasonlóképen arról írnak, hogy távoleső helyekre járni istentiszteletre nemcsak terhes, de sokszor lehetetlen is, az öregek és betegek egyáltalában nem mehetnek, de a többiek sem juthatnak hozzá mindennap, hogy könyörgésekre elmenjenek s ha rossz idő van, akkor még ünnepeken sem mehetnek el. Így »Isten áldása nélkül élünk« — írják. A *böhönyeiek* 1771-i kérvényében pedig ilyen kitételeket olvashatunk: a hűséges alattvalónak épen olyan kötelessége az Isten imádása, mint magának az uralkodónak s ők ettől most meg vannak fosztva. Vallásgyakorlat lehetősége nélkül ők a legboldogtalanabb emberek, mert, mint bűnösök, még csak Istenhez sem imádkozhatnak stb.

Számos ilyen megnyilatkozást is sorolhatnánk még fel, de ezekből is kitetszik, hogy a vallási elnyomás erősödésével fokozódott a hívek lelki éhsége, Isten után való vágyakozása, úgy, hogy még messze földről is eljárnak templomba s ott szoronkodnak, vagy nyitott ajtón keresztül hallgatják az Ige prédikálását. Vagy pedig bánkódnak és lelki gyötrődések közepette élnek, amiért nem imádkozhatnak gyülekezeti közösségben az Istenhez. De egyúttal épen ebben a sorozatosan megnyilatkozó lelki éhségben s az Isten háza iránt érzett és kimutatott buzgóságban van a magyarázata annak, hogy az elnyomás idején nem fogyott, sőt szaporodott Somogyban a reformátusok száma. Az Úr vesszője és botja így vigasztalta a somogyi református népet!

Gyülekezeti éneklés.

A gyülekezeti éneklésről sem sok adatunk van. Mint már a régi nagybajomi templomról szólva említettük, volt ott a mesternek »különös« helye. Nyilvánvalóan azért, mert a mester az éneklést vezette a templomban. Az 1747-i vizitációs jegyzőkönyvben olvassuk, bizonyára valami vitás ügy elintézéséeként a következőket: »A kisasszondi lévita ennek utána tartozik Gigére által menni minden communio administratiójakor és ott szolgálni az éneklésben...« — Mikor a tapsonyi plébános panaszára a böhönyeiek iskolamesterét 1768-ban a vármegye a tanításon kívül minden más funkciótól eltiltotta, a böhönyeiek ismételten beadott kérvényükben azt kérik, hogy a királynő állítsa vissza vallásgyakorlatukat, vagy legalább azt engedje meg, hogy az iskolamester legalább naponként énekelhessen és imádkozhassék előttök.

A *nagydobszai* gyülekezetről az 1774-i egyházi összeírásban

olvassuk, hogy: »vagyon az eklésiának egy igen régi passionalis könyve, mely még az előtt irattatott, minek előtte Molnár Albert az énekeket magyar versekbe foglalta, amint az akkori élő prédikátorok, kik abba az időbe éneklettek, subscriptiójok bizonyítja...«. E hivatkozott énekeskönyvben a lelkipásztorok neve nem egyszerűen csak fel van jegyezve, hanem a név után oda von írva az is, hogy az illető lelkész hány évig »éneklette« azokat az énekeket, amelyek a könyvben vannak. Ebből megállapítható, hogy legalább is Nagydobszán s talán környékén is, még Mária Terézia korában is éneklették ezeket az énekeket. Ez énekek részletes ismertetésére nem térhetünk ki, egyrészt, mert kezünk között nem is volt az, csak leírásból⁵² ismerjük a benne foglaltakat, másrészt, mert túl is haladná feladatunkat. Annyit azonban mégis feljegyezhetünk itt is, hogy az énekek között vannak úgynevezett liturgikus énekek a reformáció korából (vagy talán még előbből, a husziták idejéből?), amelyeket a prédikátor, vagy a prédikátor és a mester felváltva, a gyülekezettel együtt énekelt. S azután Sztáray és Skarica énekei után a 17. sz. énekszerzőinek énekei is foglaltatnak benne. Kár, hogy ez a drága kincs még mindig nem eléggé közismert s a benne levő énekek sem foglalják el helyüket a magyar költészet emlékei között!⁵³ Az említett 1774-i utalás Szenci Molnár Albert zsoltáraitra szinte már magában foglalja azt a tényt, hogy az ő énekei, a zsoltárok, általában használatosak voltak Somogyban.

E néhány adat is amellet szól, ami egyébként természetes, hogy az éneklés szerves alkotó része volt az istentiszteletnek.

Van adatunk arra nézve is, hogy szokásban volt a halottvirrasztás s ezért a mesternek stólat is fizettek, nyilvánvalóan azért, mert szolgálattal és pedig éneklésbeli szolgálattal járt ez. Olvasunk azután énekszós temetésekről is. E két utóbbi adat nincs ugyan szoros összefüggésben a templomi, vagy gyülekezeti énekléssel, de mégsem választható el attól, azért említettük meg ezeket is.

Egyéb szertartások.

A vasárnapi és hétköznapi istentiszteleteken kívül vannak adataink a keresztelésről, úrvacsoraosztásról, egyházkezelésről, esketésről és temetésről. Adataink ugyan sok tekintetben itt is nagyon szűkszavúak. Tudjuk, hogy a kisgyermeket a prédikátor megkeresztelte, úgy a templommal bíró gyülekezetből valókat, mint, ahol erre lehetőség, engedély volt, az árvagyülekezetekből felhozottakat is, — az úrvacsorát »idejében« kiszolgáltatta és pedig ezt a saját gyülekezete tagjain kívül az árvaegyházakból szabadon feljáró úrvacsorázó híveknek is. A temetéseket, még inkább az esketéseket már az esetek nagyobb részében csak a virágzó gyülekezetekben végezhetette a prédikátor.

A leányegyházak egy részében, néhol még Bajzáth püspök feljelentésére folytatott eljárások után is, az iskolamesterek is végeztek temetéseket. Sőt néhány leányegyházban a hívek maguk, minden szertartás nélkül temették halottjaikat. Az egyházkezelés szertartása általában Mária Terézia korában kezd meghonosodni a somogyi gyülekezetekben.

Ezekről a szertartásokról, azoknak rendjéről stb. nincsenek adatok forrásainkban. Csak közvetve alkothatunk magunknak azokról némi képet. Az 1747-i jegyzőkönyvben találunk adatokat a prédikátorok *szertartás könyveiről*. A megvizsgált prédikátorok közül 8 ad feleletet arra a kérdésre, hogy: van-e ágendája? És pedig négy egyszerűen csak annyit, hogy: van! Közülök is egy éppen azzal toldja meg ezt a feleletet, hogy: nem tudja kié! A másik négy közül egy arról számol be, hogy ő maga írt ágendát, — kettő, hogy Milotai ágendáját használja, egy pedig azt a megjelölést adja: van ágendája, erdélyi. Kevés adat ez ahhoz, hogy belőle általános következtetéseket lehessen levonni. Legfeljebb csak annyit, hogy valóban szükség volt a dunántúli egyházkerület 1745-i határozatára, — amely aztán még évtizedek múlva is megismételt s valószínűleg végre nem hajtott határozata maradt a dunántúli kerületnek, hogy: »azon egy ágendával éljenek mindenütt«. ⁵⁴ Nem is szólva arról, hogy még csak sejteni sem lehet, hogy négy prédikátor ágendája kié s így, hogy milyen szertartási rendet használ, — az erdélyinek nevezett ágendáról sem lehet megállapítani, hogy ez vajjon a Milotai ágendájából készült erdélyi átdolgozás volt-e, vagy Zoványi György 1733-ban kiadott ágendája? ⁵⁵ Egyedül a két prédikátor által megnevezett Milotai ágendáját ismerjük, ⁵⁶ ebből azonban még bajos volna általánosságban is helytálló képet rajzolni! Annál kevésbé, mert hiszen ezek az ágendák nem a gyülekezeté, hanem a prédikátoroké voltak s a »papmarasztás« e korszakában gyakran helyet változtató prédikátorok ma itt, holnap amott használták a különböző ágendákat. Ha viszont arra gondolunk, hogy a magyar reformátusok hagyományszeretete s az ősi formákhoz való ragaszkodása mégis magával hozta legalább is községenként, esetleg vidékenként a liturgikus cselekvények állandóságát, — még kevésbé tudnánk megmondani, hogy milyen lehetett az!

A *temetéseknél* a stólával kapcsolatos megjegyzésekből tudunk annyit, hogy volt énekszós, imádságos és prédikációs temetés, — hogy nem volt általános szokás, hogy a prédikátor minden halottat »kísérjen«, ha t. i. ezt kívánták, külön stólat kellett fizetni érte, — s hogy szokásban volt a búcsúztatás is. A halott *virrasztásról* csak az 1774-i egyházi összeírásban olvasunk s ott is csak az árvaekklézsiáknál, a katolikus mesternek a virrasztásért fizetendő stólákkal kapcsolatban. De ebből arra is lehet következtetni, hogy a halottvirrasztás, stólával járó, tehát egyházi szertartás, nem volt református szokás,

hanem a katolikus példa nyomán fejlődött ki a katolikus jurisdictió alatt levő gyülekezetekben.⁵⁷

Az *egyházkezelés* szertartásáról előbb már említettük, hogy ez csak Mária Terézia korában kezd meghonosodni Somogyban, s hozzátehetjük, hogy az egész dunántúli egyházkerületben is. A gyermekágyból felkelt asszonyok »beavatása« zsidó és katolikus eredetű szertartás. A reformáció törölte ezt a szertartások közül. Dunántúl az 1612. évi köveskúti zsinat kánonaiban olvasunk róla s ez mellőzendőnek tartja.⁵⁸ Samarjai János 1636-ban kiadott ágendájába már felveszi ezt a szertartást.⁵⁹ De azután egészen 1745-ig nem hallunk róla. Bár valószínű, hogy esetleg Samarjai hatására több helyen gyakorolták. Elég az hozzá, hogy 1745-ben az egyházkerületi közgyűlés elrendeli, hogy ezt a szertartást mindenütt be kell vezetni.⁶⁰ Már most e határozat következtében is érthető, hogy az 1747-i püspöklátogatás jegyzőkönyvében a kérdések között ez is szerepel, hogy meg van-e, gyakoroltatik-e ez a szertartás? Erre a kérdésre 14 felelet közül hat határozottan mondja, hogy náluk megvan, két helyen ezek közül még stólát is fizetnek érte. — Másik két helyen a feleletből az tűnik ki, hogy az egyházkerület rendelkezése alapján vezették azt be. Két helyen a vizitáció alkalmával ígérik meg, hogy majd bevezetik. Kadarkúton határozott a felelet: nincs! s Hedrehelyen sem »vették be«, Szennán »ki akarja, ki nem«, Somogyjád pedig »nem akarnak ráállani«, bár »fizetés nélkül« nem mulasztanak el, majd megint ennek is ellene mondtak. Sőt a prédikátor itt arról panaszkodott, hogy mikor a szertartást be akarta vezetni, egy férfi »igen lemocskolta őt feleségével együtt«!

Úgy látszik később mégis általánosabbá válik ez a szertartás. Legalább is egyik-másik elárvult egyháznál olyan panaszok vannak az 1774-i mindkétféle összeírásban, hogy keservesen esik nekik, mikor a plébános katolikus szertartás szerint végzi az egyházkezelést is. De vannak olyan adataink is, hogy több árva egyházban a plébános különböző módon kényszeríti e szertartásra a gyermekágyas asszonyokat.

Iskolák és iskolamesterek.

Az mindenekelőtt megállapítható, hogy korántsem volt minden prédikátorral bíró gyülekezetben egyszersmind iskolamester, vagy praeceptor is. Az 1774-i egyházi összeírás adatai szerint 34 anyaegyháznál olvasunk a gyermekek tanításáról adatokat (a 35-ik, Szomajomnál nincs említés róla). A 34 közül mindössze 10 helyen van külön iskolamester, akit néhol, de minden rendszer nélkül praeceptornak nevez az összeírás. Ez a 10 hely: Gige, Hedrehely, Hetes, Istvándi, Kadarkút, Kónyi, Nemesdéd, Somogyaszaló, Somogyjád, Szenna.

— Darány is tartott 1760-ig külön mestert, akkor azonban elvesztette ezt a jogát. Néhány helyen próbálkoztak időnként mester beállításával, de ezt nem engedte meg sehol sem a felsőbb hatóság. Természetesen a leányegyházakban mindenütt volt mester. Mindazokon a helyeken, ahol mester nem volt, a prédikátor kötelessége volt a gyermekek tanítása.

Néhol külön ki van emelve, hogy a prédikátor, vagy a mester a fiú- és leánygyermeket is tanította, máshol nincs ilyen külön felemlítés. Valószínűleg téves lenne az a következtetés, hogy csak ott tanították a leányokat is, ahol ezt külön feljegyezték.

Hogy az iskolákban mit tanítottak, arról csak a vallásgyakorlatukat vesztett egyházak kérvényeiben olvasunk, főleg a leányegyházaknál, de azonosíthatjuk ezekkel az anyaegyházakat is. Amikor a *böhönyeiek* 1771-ben annak az engedélyezését kérik, hogy mesterük újból végezessen könyörgéseket is, — akkor elmondják, hogy a mester a gyermekeket írni, olvasni s a keresztyén alattvalók kötelességeire tanítja. A *magyaregresiek* szintén 1771-ben azért folyamodnak, hogy előregedett prédikátoruk mellé a faluban levő jegyzőt beállíthassák mesternek, elmondják, hogy gyermekeiket eddig a prédikátor tanította az elemi tudományokra s az írás mesterségére. Olvasunk kérvényekben arról is, hogy a gyermekeket a számolás és a vallás elemeire tanítják.

Egyetlen egy iskoláról tudjuk, hogy magasabb fokú volt, ez pedig a *nemesdédi*. Az 1774-i egyházi összeírás is ezt mondja róla: »meglehetős iskola vagy a syntaxisig«. Ez a megállapítás, — a latin nyelvtan fokainak tanításával jelezvén akkor az osztályokat, — azt jelenti, hogy Nemesdéten 2—3 osztályos közép fokú latin iskola lehetett, ahol a latin mondattant is tanították. Tudomásunk van róla, hogy későbbi somogyi prédikátorok iskoláikat Nemesdéten kezdték s onnan mentek tovább tanulni felsőbb iskolákba. Pl. Somogyi Sándor tótszentgyörgyi, magyaregresi, majd görgetegi prédikátor a nemesdédi iskolából ment 1777-ben a debreceni főiskolába.⁶¹

Valószínűnek tarthatjuk, hogy volt idő, mikor egyik-másik iskolában a már említett elemi ismereteken felül is tanították a gyermekeket. Ez azonban csak azokra az iskolákra áll, ahol nem mesterek, hanem prédikátorok tanítottak s akik egy-egy arra való gyermeket a magasabb tudományokba is bevezettek. Az említett Somogyi Sándorról tudjuk, hogy Nemesdéten csak egy esztendeig s előzetesen *Kutason* tanult. Így, ha Nemesdéten syntaxist tanult, feltehető, hogy Kutason legalább is conjugista lehetett. — Az 1747-i jegyzőkönyvben olvassuk, hogy Aracsi Gergely kisasszondi lévita *Kaposszentbenedeken* végezte a declinatiót. S lehet, hogy több hely is volt, ahol időnként egy-két osztályos latin iskola is működött.

A mestereket néhol praeceptoroknak nevezi az 1774-i összeírás. Ez a megkülönböztetés azonban nem jelenti azt, hogy belőle képesítésük, vagy képességük magasabb vagy alacsonyabb fokára lehetne következtetnünk. Mert míg Hedrehelyen, Hetesen, Kadarkúton, Kónyiban a gyermekeket praeceptor tanította, addig a nemesdédi »meglehetős oskola« tanítója csak mesterként van feltüntetve. Az 1747-i jegyzőkönyvben a kisasszondi lévitáról azt olvassuk, hogy »Aracsi Gergely uram Kaposszentbenedeken Decsi Pál uramtul taníttatott declinatiora. Nem tanult tovább«... s ilyen tanultsággal mégis lehetett mester, sőt lévita, aki ekkor már — könyv nélkül prédikált. Egyéb adatokból tudjuk,⁶² hogy valóban nem sok iskolázottság volt szükséges ahhoz, hogy valaki iskolamester lehessen, annál inkább sem, mert láttuk, általában nem is nagy kíváncsi állt fenn velük szemben.

A leányegyházak nagyobb részénél, mint ismételtén is utaltunk rá, az iskolamesterek bizonyos lelkesi funkciókat is végeztek, mint a feljegyzések mondják, »léviták« voltak. Érdekes, hogy a kérvényekben körülírják, hogy milyen tisztség ez a lévitaság. A böhönyei katolikus terminológiával *licentiátusnak* nevezik, akinek minden funkciója abban áll, hogy a hívekkel együtt mindennap Istent énekel és imáiban dicséri, vasárnap pedig a Bibliát olvassa és a gyermekeket tanítja. A kisasszondiak 1768-ban beadott kérvényükben elmondják, hogy egy idő óta prédikátorok helyett lévitákat vagy licentiátusokat tartottak, ez, amint ők mondják, a prédikátor és a mester között van, — aki prédikált, könyörgéseket és temetéseket is végzett náluk.

Arról, hogy a léviták e lelkesi működése milyen zaklatásokat eredményezett, már szólottunk.

Egyéb gyülekezeti munkák.

A gyülekezetben folyt egyéb munkákról is olvasunk adatainkban, ezek két irányban mozogtak: a betegek látogatása és vigasztalása, s a másik a katekizáció.

Az 1747-iki jegyzőkönyvben szinte valamennyi gyülekezetnél olvassuk, hogy a prédikátor a *betegeket meglátogatja*. Az 1774-iki összeírásokban pedig arról olvasunk, hogy az anyaegyház prédikátora, — addig, míg ettől el nem tiltotta őt a hatóság — a betegek látogatására és vigasztalására a filiákba is kijárt. S a vallásgyakorlat helyreállításáért beadott több kérvényben panaszkodnak az árva ekklezsiák, hogy nincsen, aki betegeiket meglátogassa és vigasztalja. A pásztori gondozásnak ez az egy munkaterülete van említve csak, de ez az egy is elég arra, hogy ne vonjuk kétségbe őseink lelkipásztori tevékenységét.

A *katekizálásról* is az 1747-iki jegyzőkönyv adatai szólnak. Néhány gyülekezetben csak ezt a megjegyzést olvassuk, hogy a prédikátor katekizál, másik helyen, hogy katekizmust tanít, van egy gyülekezet — Kisasszond, — ahol azt tartalmazza a jegyzőkönyv, hogy a lévita »a leányokat a templomban megmarasztalja«.

Nyilvánvaló, hogy nem konfirmációról van az adatokban szó, amiről különben ebben a korban még nem is beszélhetünk, mint kialakult intézményről, — hanem mindenestre az úrvacsorával már élő egyháztagoknak, főleg az ifjaknak és leányoknak, az istentisztelet végeztével a templomban megmarasztva a katekizmusból való kikérdezéséről. Vagyis egy hosszú évekig tartó vallástanításról, a káténak állandó kikérdezéséről. S hogy mennyire fontosnak tartották ezt, mutatja, hogy pl. Kisasszondon, azért, mert őket a lévita a katekizációra megmarasztalja a templomban, fizetnek is a lévítának és pedig fejenként 1—1 oka lent. (Török mérték, kb. 1 kg-nyi csomó: a hódoltság egyik maradványa).

Mint mondtuk, konfirmációról még nincs szó ezidőben, hogy mégis mi lehetett a *korhatár, amikor már úrvacsorához járulhattak* a hívek, arra nézve van egy-két támpontunk. Ilyen elsősorban is az, hogy az 1774-iki összeírásokban a lélekszám több esetben ezzel a megkülönböztetéssel van jelölve: 15 éven aluliak, 15 éven felüliek. Bizonyára azért volt ez a megkülönböztetés, mert egyházi szempontból jelentősége volt, s hogy ez a jelentőség az úrvacsorázók s a még nem úrvacsorázó egyháztagok megkülönböztetésére szolgált, arra is van egy adatunk. 1777-ben több bolhási lakos a hithagyás, akkor igen szigorúan kezelt bűnével vádoltan, folyamodik a királynő kegyelméért. Ezek közül egyik: Korpády Istvánné, fiáról írva azt mondja, hogy őt reformátusnak nevelte, most 15 éves, már úrvacsorával is él. Magát az itt érintett hithagyási ügyet nem folytatva — ez az adat megerősíti azt a feltevésünket, hogy 15 éves korban élhettek először az egyháztagok úrvacsorával. Csak egy olyan adatunk van a jegyzőkönyvben, amelyből arra lehet következtetni, hogy egyes helyeken talán korábban is úrvacsorához engedték az egyháztagokat. A prédikátor jövedelmét néhol az egyháztagok személyenkénti adózása szolgáltatta. S ilyen adózásra csak az úrvacsorázó egyháztagok voltak kötelesek. Adatainkban két gyülekezettről van szó, ilyen személyi adózással kapcsolatban. ezek közül Hedrehelyen 15 éven felüliek fizetik a »lélekpénzt« Gigén azonban már a 12 éven felüliek is. Az adatok többsége a 15 éves korhatár mellett bizonyít. Kikívánkozik belőlünk a megjegyzés, hogy akkor, amikor a mindennapi iskolázás nem is volt kötelező, sőt nem is mindig volt lehető, s ha megvolt is, egy-két évig tartott csupán, — nem félték a prédikátorok attól, hogy ha 15 éves korig nem bocsátják az ifjakat az Úr asztalához, akkor esetleg sohasem is

fognak odajárni. És tudtak hosszabb-rövidebb ideig tartó konfirmáció helyett egy állandó, sok-sok évekig tartó katekizációt végezni. Ez is egyik jele annak, hogy az elnyomatás időszakában a prédikátor és a gyülekezet is jobban egymásra utalt, s jobban egyházas volt. Emellett különben nemcsak a katekizáció, hanem sok más, részben már említett tény is bizonyít.

Egyházi élet, egyházfegyelem.

A hívek buzgóságáról és egyházas életéről, — azonkívül amit a templomlátogatásnál már említettünk, — találunk még néhány adatot az 1747-iki jegyzőkönyvben és másutt is. Ezeknek egy részét majd az egyházi teherviselésnél, lelkészek és tanítók fizetésénél említjük meg. A legtöbbször csak szűkszavú megjegyzések ezek: Szomajomban »nincs valamely botránkoztató«, Szennán, Csoknyán, »megátalkodott az ekklában nincs«, Jádon »nincsenek botránkoztatók«. De már ott, ahol a helyzet rosszabb, sokszor még névszerint is megnevezi a jegyzőkönyv a botránkoztatót: Hetesen »Vagyon egy ember Sánta Miska templomkerülő«, Kisasszondon »Sobrák János megfelel nevének«. Szentbenedeken »Ekklán kívül való vakmerő vagyon egy öreg«, Gigén »A részegséget nem tartják véteknek«. De épen, mert ennyire pontosan körülírt esetet említ fel néhányat a jegyzőkönyv, nyugodtan lehet arra következtetni, hogy valóban csak kivételes eset volt a legtöbb helyen a megrögzött templomkerülő, vagy az egyházon kívül élő.

De mivel mégis került, felvetődik a kérdés, milyen volt ezekkel szemben az *egyházfegyelem gyakorlása*. S erre is az említett jegyzőkönyvben találunk néhány utalást. Kaposszentbenedeken egy ekklézsián kívül élő vakmerőt e vétekért »a bükkösbe temettek«, vagyis a tisztességes s a rendes helyre való temetési megtagadták tőle. Gigén »a káromkodókat megbüntetik«, de hogy miként, arról nem tudunk. Ugyanitt olvassuk, hogy a »vasárnaprontókat is« s »a gonosztevőket igen szorgalmasan megbüntetik« de itt sincs szó róla, hogy kik ezek a gonosztevők, vagy hogy milyen a büntetésük. Mindez utalás mégis arról tesz bizonyosságot, hogy volt egyházfegyelem. De egy eset kivételével t. i. a rendes temetés megtagadása az egyházon kívül élőtől, — semmit sem tudunk ennek a módjáról.

De ezt az egyházfegyelmet s az egyház dolgainak a rendben tartását általában valamilyen egyházi szervezet keretében kellett végezni. Nagyon könnyű volna elintézni a dolgot egyszerűen azzal, hogy ezt elvégezhette a

presbitérium. Hiszen a dunántúli egyházkerületben, a Pápán már 1617 óta meglevő mintára, 1630-ban elrendelték a presbitériumok szervezését, felállítását. Tudjuk, hogy a kiskomáromi egyházban, a XVII. században működött is a Kanizsai Pálffy János által megszervezett presbitérium. Azonban ilyen, általában meglevő szervezetről nincs szó az 1747-iki jegyzőkönyvben, s nem beszélnek arról egyéb adataink sem. A jegyzőkönyvben a *presbitérium* szó csak egyetlen egy helyen fordul elő, Kadarkútnál, de ott is ilyen módon: »a presbitériumot ezután publicálják«, vagyis akkor nem volt. A többi egyházak közül Kisasszondnál olvassuk még: »Nincsen e helyben rendtartás«. Másutt semmi utalás egyházi szervezetre nincs. Különben is csak egy kérdés az, amely ilyen szervezet felől érdeklődik a jegyzőkönyvben, hogy t. i. van-e a világiak közül választott kurátor? Erre a kérdésre két gyülekezet, Kisasszond és Szentbenedek nem ad választ. Szilváskisfalud azt feleli, hogy van. A többi helyen sehol sincs, csak a vizitációkor ígérik meg, hogy majd választanak. A későbbi idők adataiban azonban nem találtunk semmit arra, hogy ez a választás tényleg megtörtént-e. Úgy következtetünk, hogy nem. De ha egyházi rendtartás nem volt is a gyülekezetekben, mégis meg volt az előjáróság mindenütt. Még pedig mivel a községek, amelyekről a jegyzőkönyvben olvasunk, mind tiszta református községek voltak, vagy a lakosok túlnyomó többsége református volt, az egyházi előjáróság még e korban is azonos volt a községi előjárósággal. Erre pedig onnan következtetünk, hogy az egyházlátogatáskor a már említett helyekre a prédikátor kíséretében felment egyháztagok nevei után több esetben olvassuk e megjelöléseket: öregbíró, törvénybíró, eskütt ember, előjáró. Amiből teljesen nyilvánvaló, hogy *a község vezetői, előjárói képviselték ott magát a gyülekezetet*, s így természetesen ők voltak a gyülekezet előjárói is.

Így ezeknek a tiszte volt pl. a gyülekezet épületeiről, javairól való gondoskodás is. Hogy ezt a tiszte miként teljesítették, erre nézve a következő adatokat találjuk: Kisasszondon »a házra gondot viselnek, kamrája (a lévitának) nincs, fognak építeni«. Szennán: »a paróchiális házra vagyon gondjuk, a templom kerítésének ajtaját meg nem igazítják, a barmok ott alkalmatlankodnak«. Kaposszentbenedeken »a paróchiális házra gondot viselnek, a templom rongyollott, de a fáját már meghordták«. Gigén, Kadarkúton ugyancsak gondját viselik az épületeknek. Somogyjádön meg éppen ezt olvassuk: »a templom szép, a paróchiális ház jó, minden appertinentiákkal együtt«. Ellenben Hedrehelyen már arról számol be a jegyzőkönyv, hogy »a paróchiális ház rossz, ha meg nem igazítják, nem

lakhatni benne, a templom is igen elromlott, az eső minden falát mossa«. Mezőcsokonyán is rossz a paróchiális ház s a templom is igen elromlott. Hasonlóképpen Magyaregresen, »prédikátor uram háza rossz«, — »a templom fala is rongyolott« — s egyedül ennél olvasunk az ígéretről is »megfedik és megépítik... igyekeznek megépíteni«.

Mindebből ugyan az látszik, hogy nem mindenütt egyforma gondossággal látták el tisztüket az előljárók. Azonban arról sem kell elfeledkezni, hogy ekkor már érvényben volt az 1745-iki királyi rendelet, mely a protestáns templomok javítását és építését engedélyhez kötötte, s, ezt a rendeletet az egyházi épületekre általában is alkalmazták.

Prédikátorok, mesterek fizetése, stóla.

Most még a fizetésekről és a stóláról kell röviden szólnunk. Egyszersmind annak jeleként is, hogy milyen anyagi körülmények között élhettek a prédikátorok s milyen volt a hívek anyagi teherhordozása a gyülekezetek fenntartásában.

A *fizetés* általában kétféle: készpénz és természetbeni fizetés, ez utóbbi megint részben földekben, s ezek közmunkájában, — részben szolgálmányokban állott.

A készpénzfizetés évi összege 12—20 forint között változott. A kisasszondi lévitának 10 forintja volt. A prédikátoroknál legkevesebb volt 12 forint fizetés Szilváskisfaludon, legtöbb 24 forint Kadarkúton és 25 Szomajomban. Két helyen: Gigén és Hedrehelyen nem egy összegben szerepelt ez a készpénzfizetés. Gigén »egy személytől 10 dénárt 12 esztendősön felyül, férfitől, mely rámegeyen 30 forintra«. Hedrehelyen 15 esztendősön felüli férfiak fizetnek fejenként 10 dénárt s ez rámegey 25 forintra. Hajlandók vagyunk egyébként azt hinni, hogy még azokon a helyeken is, ahol a fizetés e pénzbeli része egy összegben van feljegyezve, ez is a személyenként adott 10 dénárokból jött össze. Egyebek között azért is, mert mint látni fogjuk, a természetbeni szolgálmányok egy részét ugyanilyen módon gyűjtik össze a prédikátor számára.

A fizetés másik részét a föld s ennek közmunkája képezte. A föld nagysága legtöbb helyen 12 hold. Ennél kevesebb Kaposszentbenedeken 3, Szennán is 3, Hedrehelyen, Magyaregresen 6, Kadarkúton 9 hold. Ennél több Gigén 14, Csoknyán 15 hold, Nagykorpadon pedig »20 darab«. A feljegyzések szerint azonban sehol sem vetették be minden évben az egész földet, évenként csak 3, legfeljebb 4

holdat műveltek, s a földek legnagyobb részét őszi vetés alá szántották, s csak egy-két helyen volt tavaszi vetés is. Néhány helyen megjegyzik azt is, hogy vetőmagnak mennyit használtak el. Így van olyan egyházközség ahol a három holdba 4 öreg kila, másutt 3 holdba 6 pozsonyi mérő megy. Gigén egy holdra egy öreg kilát, Csoknyán 1 holdra 3 pozsonyi mérőt számítanak. Szilvaskisfaludon és Kisasszondon nincs említés földekről.

A szántóföldeken kívül mindenütt van rét is, ezek is különböző nagyságúak. Nagyságukat néhol úgy határozzák meg, hogy megmondják, hány szekér széna terem rajta, másutt, hogy »hány ember kaszáló«. Aszalón 1, Gigén 5, Kadarkúton 8, Jádon és Magyaregresen 4—4, Nagykorpadon 10 szekér széna terem az ekklézsia rétején; Hetesen 10, Szomajomban 3, Kaposszentbenedeken 6, Hedrehelyen és Csoknyán 4—4 ember kaszáló a rét. Szennán 4 boglya széna terem meg a réten. Szilvaskisfaludon és Kisasszondon nincs említés a rétről. Több helyen van még kert, káposztáskert, vagy kenderföld, Kadarkúton gyümölcsös. Hetesen pedig külön 3 hold hajdina alá való föld is van.

A földek legtöbb munkáját, a vetést, aratást, betakarítást, a rét megkaszálását és behordását a hívek közös munkával végzik.

A prédikátor jövedelmét képezték ezenfelül a természetbeni szolgálmányok: gabona, kukorica, bor. A gabonát »minden pár ember« után számították s így egy pozsonyi köből volt a beszolgáltatni való. A »szolgák« csak egy mércét fizettek, vagy fél pozsonyit. Másutt személyenként számították, de akkor az asszonyok után is $\frac{1}{4}$ pozsonyi mérővel. Sok esetben az így összejött gabona egy summában van felvéve. Az arány, hogy fél, vagy negyed pozsonyi mérő esett-e egy személyre, a földek nagyságától is függött. Szintígy látunk kapcsolatot az egy összegben feljegyzett gabonamennyiségnél is a földekkel, ahol több a föld, ott kevesebb a szolgálmány. Tavaszi vetés helyett legtöbb helyen gabonát, zabot, vagy kukoricát adnak s ezt külön számítják a rendes gabonaszolgáltatótól. Bort nem minden egyházban fizetnek. Szomajomban, Szennán, Szentbenedeken, Gigén, Hedrehelyen, Kadarkúton, Szilvaskisfaludon, Jádon adnak bor-collectát, s ez Jádon egy-két akóra, másutt 7—10, sőt 15 akóra is rámegy. Egy helyen a borjárandóság külön célja is meg van jelölve. Hedrehelyen t. i. ezt olvassuk: »Borcollecta harangozástól egy pint minden pár embertől«. Különben a bor járandóság mennyisége nem egészen a páronként megszabott adagtól függött, mert amikor annak összegéről olvasunk, ilyen kitételeket találunk: »mikor bő termés van, rámegy« ennyire,

meg ennyire, máskor kevesebb.

A hedrehelyi meghatározás egyúttal arról is beszél, hogy a harangozás kötelessége a mestert illette, vagy ha mester nem volt a gyülekezetben, a prédikátor tiszte volt (»Szegény az eklézsia, maga harangoz a pap«).

Olyan helyeken, ahol a rét kisebb darab, s kevesebbet terem, külön adnak egy vagy több szekér szénát is. Fajárandóságról csak két helyen, Szennán és Szentbenedeken olvasunk, ahol »fát elegendőt« adnak. Feltételezzük azonban, hogy ez másutt is a rendes járandóságok közé tartozott, s talán éppen azért nincs feljegyezve egyebütt, mert egészen természetes volt. Ennek feltételezését egyébként alátámasztja az is, hogy Somogyban mindenfelé nagy erdőségek voltak akkor. Az árva gyülekezeteknél többször olvasunk róla, hogy erdőkön keresztül kell menniök a templomos gyülekezetekbe, vagy hogy a háború pusztításai elől a menekülő lakosság az erdőben húzódik meg, — s arról is olvasunk, hogy a földeket »maguk írották« erdőkből a lakosok.

Meg kell állapítanunk, hogy még ott is, ahol részletesnek látszanék a »díjlevél«, ott sem annyira pontos, hogy tiszta képet lehetne alkotni a prédikatori jövedelmekről, annyit azonban mégis meg lehet állapítani, hogy ha nem is voltak valami fényes jövedelmek ezek, tisztességes megélhetést mégis nyújtottak a prédikátornak. Csak két esetben próbáljuk összefüggő képét nyerni e jövedelemnek: Mezőcsokonyán 15 hold föld volt, amiből évenként 5—5 holdat vetettek el s minden holdba 3 pozsonyi köből ment. Volt 4 ember kaszáló rét, kenderföld és káposztáskert is. Fizettek évenként 16 forint készpénzt, 30 öreg kila búzát, 2 szekér szénát. Kukoricát is vetettek, hol többet, hol kevesebbet, szintígy hajdinát és zabot és külön tavaszt is. Szilváskisfaludon pedig, ahol különben földről nincs említés, fizettek 12 forint készpénzt, 25 pozsonyi kila búzát, adtak kukoricát és tavaszt is, 7 akó bort s 4 szekér szénát.

Egykorú adatokból⁶³ tudjuk, hogy egy hold 3 mérővel elvetve közepes esztendőben ötszörös magot adott. Így a csoknyai 5 hold földön évenként 75 mérő gabonája termett a prédikátornak. Ehhez kapott még 30 öreg kilát = pozsonyi mérőt. Vagyis összesen cca 100 mérő gabona jövedelme volt évenként. A gabona értéke Mária Terézia uralkodása idején mérőnként kb. 1 forint volt. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy 1 font marhahús 4—5 krajcárba került, a disznóhús ára 7—10 krajcár volt, s a bornak akója 3 forint körüli összeget jelentett, — nem nehéz a jelzett díjleveleknek hozzávetőleges értékét mai szempont szerint is

megállapítani. A két említett esetben nyilván látszik a különbség a csoknyai és a kisfaludi prédikátorok jövedelme között.

Tiszta képünk van a *stóláról*. Ezt részben már egyházkerületileg is szabályozták akkor⁶⁴ és kevés eltéréssel mindenütt azonos összegben fizették. Így a keresztelési stóla 11 dénár volt. (Aszalón, Szennán 1 hetes, Hetesen 12 dénár). Az esketés díja 50 dénár. (Aszalón 3 máriás). A vidéki kétszeresét fizette, vagyis 1 forintot. Temetési stóla 50 dénár, ha csak prédikációt kellett mondani. Ha ki is kellett kíséreni a halottat a temetőbe és búcsúztatni is kellett, akkor Szilvaskisfaludon, Jádon 75 dénárt, Hetesen 65 dénárt, Nagykorpadon pedig »a parte« fizettek. Szennán külön fel van tüntetve, hogy az énekszós temetés díja 11, az imádságosé 20—25 dénár.⁶⁵

Két esetben olvasunk a mester, illetve lévita fizetéséről is. Az orci mester fizetése 10 forint készpénz, 10 öreg kila búza, 2—2 kila őszi és tavaszi vetés s két szekér széna volt. A kisasszondi lévita fizetése 10 forint készpénz, 12 öreg kila búza, 2 hold őszi vetés, tavaszi alá egy napi szántás, kukorica alá is egy napi s zab egy pozsonyi alá való, széna, ami egy fél házhelyen terem, harangozásért, egy-egy sertésláb mindenkitől, énekszós temetésért 11, prédikációs temetésért 50, halottvirrasztásért 11 dénár, — s amiért a leányokat a templomban katekizációra megmarasztalta, fizettek neki fejenként 1—1 oka lent.

Mindez jóval szerényebb jövedelem a prédikátorokénál s könnyen el lehet képzelni, hogy a mesterek hivatásuk mellett egyéb munkát pl. ipari mesterséget is végeztek.⁶⁶

Az 1747-iki jegyzőkönyv adatai, amint tudjuk, csak a gyülekezetek egy kis részéről szólnak. De az 1774-iki egyházi összeírásokban is találunk, igaz, hogy csak a földekre nézve, adatokat s azokat sem minden virágzó gyülekezetnél. Így a már említettekén kívül 1 helyen holdakban meg van adva a földek nagysága: Nemeskén 2, Hobolban 3 és $\frac{1}{2}$ hold volt. Patán is volt 4 hold, de azt elvette a földesúr s helyette a falu csak 2 holdat tudott adni. Somogyhatvanban 8 hold volt.

A többi helyeken aszerint van meghatározva a földek nagysága, hogy hány forgóra mennyit lehetett bele vetni. Legtöbb helyen 3 forgóra vetettek és pedig legkevesebb 6, legtöbb 25 pozsonyi mérőt. Somogyhatvanban meg van mondva az is, hogy 16 mérő 8 holdba megy. De Magyarújfalun csak 2 forgóra vetettek. Bűrösön pedig minden évben be kellett vetni az összes földet, olyan kevés volt. Visonta árendás földet használt, mert 9 darab földjét

elvette a földesúr. Nagykorpádon pedig az összeírás idején már nem volt szántóföldje a prédikátornak, mert a földesúr az elvett helyébe másat nem adott. Nem volt föld Darányban sem.

1774-ben legtöbb rét van Kadarkúton: 6 ember kaszáló, a többi helyeken 2—5 ember kaszáló van csak. Merenyén csak 1 ember kaszáló van s az is csak sásat terem. Nemeskén a réten 2 kis szekér sás terem. Nem volt rét, vagy elvette azt a földesúr: Lábodon, Gyöngyösmelléken, Visontán, Somogyhatvanban, Hedrehelyen, Darányban és Homokszentgyörgyön.

Adataink, főleg az 1747-iki jegyzőkönyvben nem említett egyházakra nézve nagyon töredékesek, éppen ezért csak nagyon hézagos képet adhattunk az egyházi teherviselés mértékéről.

Árva egyházak.

Az árvaságban élő egyházak helyzetére, belső életére az 1774-iki egyházi és vármegyei összeírások adnak képet. Ezek vizsgálásánál két irányban folytatjuk tárgyalásunkat és pedig, hogy miként gyakorolták vallásukat az árvaságban élők, másrészt, hogy milyen nyomásnak voltak kitéve a római katolikus plébánosok részéről.

A részleteket az egyes egyházközségeknél aprólékosan előadjuk. Itt csak általános képet óhajtunk nyújtani.

Az árva egyházakban élő reformátusok, — tekintet nélkül arra, hogy a korszak kezdetén rendelkeztek-e valamilyen vallásgyakorlattal, vagy már előbb elvesztették, illetve »emlékezet szerint« nem is volt a községben templomuk, prédikátoruk, vagy mesterük sohasem, — mint már utaltunk rá, 1754. óta a római katolikus *plébánosok jurisdictiója* alá tartoztak. Eszerint istentiszteletre és úrvacsorára elmehettek valamelyik közeli, templommal és vallásgyakorlattal bíró gyülekezetbe. Ez azonban még ilyen formában is csak nagyon korlátozott lehetőségeket nyújtott. Különösen télen, valamint esőzések idején, szinte teljesen el voltak zárva templomtól és istentisztelettől. De még kedvező időjárásakor is a gyülekezetnek csak egy része mehetett el a közelebb, vagy távolabb eső templomokba. Betegek, öregek, asszonyok és gyermekek csak nagyon ritkán tehették ezt. De még ilyen körülmények között is csodálatos az a buzgóság, amellyel a *templomlátogatást* gyakorolták. Egyes virágzó egyházaknak templomnagybóttásért beadott kérvényében, mint említettük, éppen erre, az árvaegyházakból való időnkénti felsereglésre hivatkozással kérik az engedélyt,

mivel oly nagy számmal gyűlnek fel onnan, hogy semmiképpen sem tudja őket befogadni a meglevő templom. Az árva egyházak sivár lelki életében a legfelemelőbb jel a lélekéhségnek s ez éhség kielégítésére irányuló vágnak sokszor óriási nehézséget leküzdeni igyekvő templomlátogatása.

Ma szinte már megérteni is alig tudjuk, mit jelentett az elnyomatás korában a hívek számára a templom, vagy ha tetszik a templomnélküliség. A köznép egy része, általában, de különösen is az árvaegyházakban, sem írni, sem olvasni nem tud. Nincsen Bibliája s énekeskönyve sem. Vallásos szükségleteit egyedül a templom tudja kielégíteni. A templom messze van, eljutni oda sokszor nehéz, sokszor lehetetlen. Éppen ezért is kísérelnek meg időnként mindent az árvaságban élők, hogy templomhoz juthassanak. S más oldalról ez az oka annak, hogy az árva egyházakban élő jobbágyok, mint pl. Böhönyéről, elszökösnek olyan földesúrhoz, akinek községében van vallásgyakorlat és van templom.

Ilyen helyzetben igen nagy dolog volt még az is, ha a *harang* megmaradhatott a gyülekezet birtokában, amely legalább napjában meghúzva, az egyházközösség gondolatát ébren tartotta bennük. Nem is csoda, ha a harangtól is meg akarván fosztatni, mint pl. 1780-ban Erdősokonyán, — még a hatóság elleni zendülésre is képesek voltak, ha utána a bizonyos büntetés következett is.

Az árva egyházakban alig került lehetőség arra, hogy a református hívek gyermekeiket *rendszeres tanításban* részesíttethessék. A legtöbb árva egyházzól ugyan azt olvassuk, hogy a gyermekek átjártak a legközelebbi virágzó gyülekezetbe tanulni, — de ha nem volna is külön megemlítve, akkor is bizonyosra vehetjük, hogy ez az átjárás aligha lehetett rendszeres. A vizek és erdők sokasága, az utak hiánya, téli hideg, a falvak körül ólálkodó farkasok még azoknak sem tették lehetővé a rendes iskolabajarást, akik egyébként tehették volna.

Ezek mellett azonban szép számmal van olyan árva egyház is, amelyben a gyermekeket senki sem tanítja s azok minden tanítás nélkül nőnek fel. Ilyenek Erdősokonya, Görgeteg, Inke, Komlósd, Mezőcsokonya, Orci, Rinyaújlak, Tótszentgyörgy, valamint a patai virágzó egyházhoz tartozó árva egyházak: Basal, Csertő, Poklosi és Somogyapáti, amelyekben 1774-ben Patával együtt azért voltak a gyermekek tanítás nélkül, mert a patai prédikátor erőtelen öreg ember volt, képtelen tanításra, viszont a vármegye nem engedte meg neki még azt sem, hogy az odavaló nótárius végezze el helyette a tanítást. Az inkeieknek ugyan módjuk

lett volna rá, hogy a faluban levő római katolikus mester keze alá adják gyermekeiket, de inkább túrték, hogy tanítás nélkül maradjanak, mintsem katolikus mester tanítsa őket, — viszont a somogyszobiak a katolikus mesterrel taníttatták gyermekeiket. Legmeghatóbb a nagybajomi adat, ahol egyidőben két asszony tanította a leánygyermekeket, de a fiúgyermekeket itt sem tanította senki.

A gyermekek tanításának ez a szörnyű fogyatékosága, sőt sok esetben teljes hiánya nemcsak azt jelenti, hogy írni-olvasni nem tanultak meg a gyermekek, de azt is, hogy alig ismertek meg valamit vallásuk elemeiből is. S mindez nem kis mértékben gyengíthette volna a felnövekedő híveknek vallásukhoz való ragaszkodását is. Milyen erősen kellett gyökerezni szívükben a hitnek, hogy ilyen körülmények között is meg tudtak maradni reformátusoknak.

Amióta az árva egyházak a plébánosok jurisdictiója alá kerültek, azóta megszűnt az a régebben még birtokolt lehetőség, hogy az *anyaegyházak lelkipásztorai kijárhassanak hozzájuk* könyörgésekre, prédikációra, egyéb funkciók végzésére, s a betegek meglátogatására. Ettől kezdve nem léphetett be az árvaegyházak területére prédikátor. Olvasunk ugyan róla, hogy — talán mert a plébános nagy terület felett gyakorolta a jurisdictiót, — erre kivételképpen engedélyt adott, de az engedélyek csak némely szertartások végzésére szorítkoztak, istentisztelet tartására 1756. óta nem mehetett ki prédikátor.

A jurisdictió következtében *a plébánosok kötelessége és kiváltsága lett az egyes szertartások elvégzése* s e tekintetben nemcsak az árva egyházakban, hanem a leányegyházakban élőknek is az illetékes plébánosok szolgálatát kellett elfogadni s természetesen *stólát* is a plébánosoknak tartoztak fizetni. A kivételek között említhetjük elsősorban Kisasszondot, mely leányegyház volt s mestere az istentisztelet végzésének kivételével minden egyéb funkciótól eltiltatott. Mikor 1760-ban prédikátort állítottak be, az kiűzetett közülök, de a kisasszondiak passzív ellenállása, — amellyel gyermekeiket nem kereszteltették, halottaikat egyházi szertartás nélkül temették, az új házasok esküvő nélkül éltek együtt, — meghozta nekik azt az eredményt, hogy végül is engedélyt nyertek arra, hogy valamelyik szomszédos prédikátorral végeztethették a szertartásokat. A kistamásiak a nemeskei, a tótszentgyörgyiek a merenyei, a molványiak, viszlóiak, basaliak, poklosiak, apátiak és csertőiék a patai, — a szörényiek a zádori, a váradiak a bürüsi, a gárdonyiak a dombói, vagy darányi, a görgetegiek a visontai vagy lábodi, a mezőcsokonyaiak a hetesi, a böhönyeiek a nemeskisfaludi, a szilvásszentmártoniak, patcaiak a zselickisfaludi, a hencseiek, magyarladiak, visnyeiék a hedrehelyi, a lukafaiak a béci prédikátor szolgálatával

élhettek, de csak a keresztelés, esetleg a temetés szertartásánál, míg az esketést csak a patai, béci, hedrehelyi, somogyhatvani, zselickisfaludi és zádori prédikátoroknak engedték meg, az illetékes plébánosok. Vagyis 57 egyház közül 21 élvezett ilyen részleges kedvezményt. Több helyen, mint egyik-másik leányegyházban is, a temetést egyházi szertartás nélkül maguk a hívek végezték.

Pedig tulajdonképpen nem ezeket az engedélyeket kellene kivételeknek tartanunk, hiszen Mária Terézia 1756-ban kiadott rendelete arról is intézkedett, hogy azokon a helyeken, ahol prédikátor nincs, a reformátusok kötelesek ugyan stólát fizetni a plébánosoknak, de a stóla lefizetése ellenében maguk módja szerint a maguk prédikátoraival végeztethetik a funkciókat. Az említett 21 esetben is meg kellett fizetniük a stólát. De meg kellett azt fizetni a többi 36 egyházban is, ám ott még a stóla fizetése ellenében sem engedték meg a plébánosok, hogy vallásuk szerinti szertartásaikra a prédikátorok szolgálatát vehessék igénybe. Kérvényezéseikben sokszor hangot adnak ennek, azonban csak Kisasszond esetében történik meg a kedvező elintézés ennek a rendeletnek az alapján. Az 1774-iki vármegyei összeírások alkalmával minden árvaegyháznál felpanaszolják ezt a sérelmet is a hívek. E panaszok azonban csak panaszok maradnak, nemcsak a vizsgálati jegyzőkönyv, de a panaszok tárgya sem nyer elintézését. Jellemző azonban, hogy a reformátusok, e vizsgálatot — nem ok nélkül, hiszen eddig még nem volt arra példa, hogy vármegyei határozattal vizsgálják ki panaszaikat — úgy tekintették, mint ami a vallásszabadság közeli megnyerésére irányult. S különösen is a funkciók prédikátor által való végzése tekintetében. S így tekinthették ezért is, mert erre nézve több engedményt biztosított volna a királyi rendelet mint amennyit valóban élveztek. Tudunk is róla, hogy rövidesen több egyházban — Rinyaszentkirály, Rinyaújlak, Görgeteg, — nem alkalmazkodnak az eddigi gyakorlathoz, annyira nem, hogy nemcsak a szertartásokat végeztetik a prédikátorokkal, de még stólát sem fizetnek a plébánosnak.

A stólának plébános részére való fizetése nemcsak azért volt sérelmes, mert egy más felekezet papja részére volt kényszerült kötelezés, hanem azért is, mert ez a stóla magasabb volt, mint amit akár árvaságuk előtt ők maguk a prédikátornak fizettek, akár amit a virágzó egyházak tagjai fizettek ezidőben saját prédikátoruknak. A plébánosok nem egységes előírás szerint szedték a stólát, még egy ugyanazon plébános is időnként és esetenként különböző stólát követelt a református hívektől. Az összehasonlítás szempontjából a többé-kevésbé azonos stóla arányát a következőkben

szemléltetjük.

Szertartás	Predikátornak	Plebánosnak
		fizetett stóla
keresztelés	11 dénár	17 krajcár
egyházkelés	11 dénár	7 krajcár
esketés helybeli	50 dénár	1 forint
esketés vidéki	1 forint	2 forint
temetés prédikációs	50 dénár	1 forint 10 garas
temetés prédikáció nélkül	30 dénár	5 garas
virrasztás	11 dénár	45 krajcár
búcsúztatás	25 dénár	14 krajcár

Pontos azonban nem lehet ez az összehasonlítás, egyrészt azért nem, mert mint mondtuk, nem volt egységes a plébánosok által szedett stóla összege. Így pl. keresztelésért az újnépiektől néha 125, sőt 150 dénárt is vett a plébános. Másutt: Mezőcsokonyán, Böhönyén, Inkén a keresztelésért és egyházkelésért együtt 40 dénárt. A kisasszondiaktól keresztelésért a 17 krajcár stólán felül még egy róf vásznat is szedett a csökölyi plébános. Viszont temetéseknél a jelzett összegnél kevesebbet is szedtek. Az esketésért ellenben Tótszentgyörgyön 2 forintot, Erdőcsokonyán 2 forintot és egy mérő zabot, Böhönyén 2 forint 50 dénárt fizettek. A nagymartoniaknak és alsokiaknak »a keszkenőért« 40 dénárt, sőt ezenfelül az alsokiaknak még egy kappant is kellett fizetni. Több helyen ilyen kitételt olvasunk a stóláris fizetésekről: »ahogy megalkudhatnak«. — A kiskovácsiaktól azért, hogy megengedte nekik a prédikátor szolgálatát, évenként 4 vasas zabot szedett a plébános. A szilvásszentmártoniaktól ugyane címen a kaposvári plébános egy özet követelt.

De ezeken túlmenőleg azért sem lehet pontos az összehasonlítás, mert egyéb címeken is szedtek stólát a plébánosok, így fizetni kellett esketésnél a »hirdetőcéduláért« 7 vagy 17 krajcárt, esetleg 3 máriást, máshova házasodó legénynek az engedélyező bizonyítványért 1 forintot s még amellet zabot is. Külön kellett fizetni stólát a katolikus mesternek is és pedig nemcsak a temetésért, hanem több esetben keresztelés és esketés alkalmával is.

Az 1774-iki vármegyei összeírások alkalmával a panaszok egy része éppen e súlyos stólák miatt tétetett. De az általában felhozott ezirányú panaszokon kívül egyes eseteket is felpanaszolnak. Így a rinyahosszúfalusiak azt, hogy temetés alkalmával a nagyatádi szürke barátok a fuvardíjat is megveszik: 25 dénárt. A rinyaújlakiak, hogy esketés alkalmával a stólán felül egy köből zabot s egy csutora bort is kötelesek fizetni, a

homokszentgyörgyiektől a szuloki plébános a kulacs boron kívül még egy disznólábat is követelt. Az újnépiektől a babócsai plébános kereszteléskor általában 6 garast szedett, de húsvétól pünkösdig egy tallért. A szabásiaknak egy ideig úgy engedte meg a csökölyi plébános a nagykorpádi prédikátor szolgálatát, hogy 25 szekér töreket behordták neki s 4 kila zabot fizettek váltságul, de 3—4 temetés után újból megvonta még így is az engedélyt. A patcaiaknak is évi 3 pozsonyi mérő zabot kellett fizetni a csökölyi plébános részére, azért az engedélyért, hogy a zselickisfaludi prédikátor végezhesse náluk a szertartásokat. Mindezt természetesen az egyes esetekben fizetett stólákon felül.

Arról nincs tudomásunk, hogy azokban az esetekben, amikor a plébánosnál lefizetett stóla ellenében prédikátor végezte a funkciókat, fizettek-e a prédikátornak is külön stólát, de feltehetjük ezt is. Ez esetben pedig még súlyosabb volt a stólafizetés terhe az árva egyházak tagjaira.

Egy esetet még külön meg kell említenünk, annyira rendkívüli. A *tótszentgyörgyiek* stólát a németladi szürke barátoknak fizettek, de a szertartásokat a merenyei prédikátor végezhesse náluk és a stóla felét a ladi barátok átadták a merenyei prédikátornak. Hogy e megértő eljárásnak mi lehetett a magyarázata, nem tudjuk. Annál kevésbé sem, mert a ladi barátok jurisdictiója alá tartozott számos más árva egyház is, amelyek többnyire szintén igénybevehették prédikátorok szolgálatát, de hasonló eljárásról egyiknél sem olvasunk.

De azokon a helyeken, melyek nemcsak jurisdictió és stólafizetés szempontjából tartoztak a plébános alá, hanem ahol a szertartásokat is ténylegesen a plébánosok végezték, külön sérelmet jelentett az, — amint el is képzelhető, — hogy a plébános a szertartásokat katolikus rítus szerint végezte. Az 1774-i egyházi összeírásokban is több helyen olvassuk, hogy főleg esketések alkalmával, — mert mint említettük, ezt a legtöbb helyen maguknak tartották a plébánosok — vallásuk elleni dolgokra is kényszeríti őket a plébános. Így mint legjellemzőbbet említjük a református szempontból Patához tartozó árva egyházakat, ahol a szigeti franciskánusok vicáriusa megkívánta, hogy esküvő előtt a legény is, leány is cenzúrára menjenek el hozzá, amikor vallásukkal ellenkező dolgokat kérdez tőlük, s ha ezekre felelni nem tudnak, »ocsmány szókkal illeti« (Basal), vagy »illetlenül prostituálja« (Csertő), vagy »vastagon megpirongatja« (Poklosi) őket. Az 1774-i vármegyei panaszfelvétel alkalmával sorozatosan előadott panaszokból még tüzetesebb képet olvasunk ezekről. Így esketésnél kezüket a feszületre kell tenniök, s úgy kell esküdni s az esküt »minden szentekre« kell letenniök. Ha vonakodnának, akkor, mint a csökölyi plébános tette. »maga vonja kezeket rája«. Külön panasz tárgyát képezte az is, hogyha valamelyik virágzó gyülekezetből való legény

árva egyházból való leányt vett feleségül, — az esküvő természetesen plébános előtt történt, — ily esetekben is megkívánta a plébános, hogy a legény cenzúrára elmenjen hozzá s hasonlóképpen kényszerítette a legényt is a feszületre, s minden szentekre való esküre is. Jóllehet az nem tartozott az ő jurisdicciója alá.

De amint gondolható is, a plébánosoknak nem egyéni túlbuzgósága volt az oka a szertartások ilyen végzésének, hanem egyházi felsőbbségük előírását követték ebben is. Hogy ez tényleg így volt, ennek bizonyosságául idézzük Kiss Pál veszprémi káptalani helynök e vizsgálattal kapcsolatban a panaszokra nézve a főispánhoz írt leveléből a következőket: »Micsoda szemtelenség az anyaszentegyháznak nemcsak szokásban bevett, sőt parancsolt szép üdvösséges és régi rendtartását exotica ceremóniáknak nevezni és azt kívánni, hogy azokra ne hajtassanak? a kezeket a feszületre tenni a Krisztus keresztének ellenségi ne kényszerítettessenek? A szentekre esküdni, az oltári szentségnek térdet hajtani ne erőltessenek? Hogy a keresztény tudományra, melyet az eretnekeknek is kell tudni, ne kérdeztessenek?... Én is voltam 6 esztendeig kálvinisták közt plébános, de ha nem tudták az igaz keresztény tudományt, meg nem eskettem... Ezek is nem tudom melyik törvényből kívánhatják, hogy a szentekre ne esküdjenek...« S megjegyzi még azt is, hogy az a házasság, amelyik nem plébános előtt kötött, »nem igaz házasság, hanem fajtalanság«. Helytelen és törvénytelen a stólák miatti panaszuk is, »melyek vagy a régi szokás, vagy contractus szerint adatott füzetést a szegény plébánosoknak egészen felforgatnák«. ⁶⁷

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy mindezeknek kettős célja volt, egyrészt a református híveket meggyőzni arról, hogy vallásuk nem igazi keresztényiség, hanem eretnekség, s ugyanakkor megmutatni nekik s kényszeríteni őket az »igaz vallás« tudományára és szertartásaira, — tehát a térítési kísérlet, — másrészt s nem tudjuk, hogy ezt kisebbnek kell-e tekintetnünk, a plébánosok anyagi existenciájának minél erősebb alapokra való fektetése. Mindkét cél elérésére más eszközökkel is kényszerítették a somogyi reformátusokat.

A plébánosok jövedelmét a reformátusok részéről nemcsak a stóla képezte. Számos árva egyházban, sőt még egy virágzó gyülekezetben is kötelesek voltak a reformátusok különböző *szolgálmányok teljesítésére*. Az 1747-iki egyházi összeírások alapján 10 községről (köztük egy virágzó anyaegyház) tudjuk, hogy fizetéssel is tartoztak a plébánosnak. A többenél is fel van ugyan említve, hogy

lélekpénzt, lélekgabonát követelt rajtuk a plébános, de azok nem fizettek neki a stólán kívül semmit. Részletes tudósításunk van az összeírásban is közölt adatok mellett Nagybjom fizetési terheiről s még ennél is részletesebb Csökölyről.

Eszerint *Csökölyben* bizonyos szóbeli egyezés alapján a falu katolikus lakosaival közösen, ($\frac{1}{3}$ része katolikus volt a falunak), fizettek 25 forint készpénzt, misemondó borra évenként vagy 2 forintot, vagy 2 akó bort, azután minden 17 esztendőön felüli lélektől szedett a plébános $\frac{1}{4}$ pozsonyi köből gabonát, a szántóembertől »felére búzát, felére rozsot szed, a gyalog embertől rozsot is elvészen«. Minden lélektől szüretkor egy-egy icce bort, »vagy van szőlője vagy nincs« s akkor is meg kellett ezt fizetni, ha a jég elverte a szőlőt, legfeljebb ilyenkor a következő évben duplán. Szentgyörgy-napkor, amikor a plébános új olajjal keresztelt, »amint ő tartja«, akkor a legelőször megkeresztelt gyermektől 2 forint stólát vett, »akármely szegény legyen«. Minden sátoros ünnepen, azután vízkeresztkor, úrnapiján s újévkor is 9 font húst és 5 icce bort szedett tőlük. A katolikus mester számára is tartoztak 3 icce bort és 2 font húst adni. Esztendőnként hatszor el kellett menniök kocsival Atádra »a barátért« s vissza is kellett vinni. Minduntalan küldözgette őket a malomba, »mely legterhesebb, mert azon a részen nyárban igen szűk az őrlés«. Minden négyökrös embertől félnapi szántást kívánt a kétökrösöket pedig összefogatta. A községből így majdnem 100 eke jött ki, annyi földje pedig nem volt a plébánosnak, hogy mindegyikre szükség lett volna. Ha valakinek az ekéje elmaradt, sőt akkor is, ha nem volt rá szükség, váltságul 30 krajcárt szedett tőlük. Ezenfelül még minden »külön kenyeres gazda« félnapi szolgálatot tartozott tenni, de a plébános a félnapot délután 2 óráig számította, »hogy a szegény embert molesztálhassa«. Minden »marhásgazda« tartozott 3 szekér ganét kivinni a plébános földjére, rétéjére, akinek pedig marhája nem volt, köteles volt azt eltergetni. Minden marhás embernek kellett behordani vagy egy szekér lent, vagy gabonát, vagy szénát, vagy egyéb termést és más egyéb munkát is végeztetett velük.

Nagybjomban kellett fizetniök a plébánosnak páronként egy pozsonyi mérő gabonái, vagy rozsot és 7 krajcárt. Három hold földet kellett évenként háromszor megszántaniuk, elvetniök s egy hold tavaszt, de ebbe a plébános által adott zabot vagy kukoricát vetették el. Hat boglya szénát termő rétéjét kaszálták, gyűjtötték és behordták. Stólát fizettek rendszeresen. Fizettek a mesternek készpénzt 12 forintot 12 mérő gabonát vagy rozsot, 13 kocsi fát 4 kocsi szénát. Egy hold őszi vetés minden munkáját végezték. Kényszerítette őket a mester arra is, hogy temetésre is hívják, amikor a kísérésért 14 krajcár stólát fizettek, ha énekelt is a mester és virrasztott is — amit kényszerítve tartoztak elfogadni, 45 krajcárt.

Orciban minden pár ember 18 krajcárt s egy pozsonyi mérő búzát fizetett, azután meg nem jelölt nagyságú föld minden munkáját végezték, adtak 2 szekér szénát, s minden gazda egy szekér fát. *Alsósegesden* 4 forint készpénzt, 6 pozsonyi mérő gabonát és 2 szekér szénát fizettek s egy hold föld minden munkáját végezték. *Inkén, Csurgónagymartonban, Alsokon és Somogyudvarhelyen* minden pár fizetett 20 dénárt és egy pozsonyi mérő gabonát. Nagymartonban és Alsokon 3—3 hold föld minden munkáját is végezték. Ezenkívül a nagymartoniak 3, az alsokiak 5, az udvarhelyiek 2 szekér szénát is adtak. Nagymartonban és Alsokon minden gazda még egy kocsi fát is. Az *eddeiek* 12 pozsonyi mérő gabonát és 6 forint készpénzt, a *póstelekieknél* minden pár egy felöntő gabonát fizetett.

Legfeltűnőbb a *kaposszentbenedekiek* esete. Ezek szabad vallásgyakorlattal rendelkeztek s így nem tartoztak plébános jurisdíctiója alá, tehát fizetnivalójuk sem lett volna, mivel azonban a katolikusoknak is volt templomuk Szentbenedeken, ahova a csökölyi plébános járt ki minden harmadik vasárnap misézni, ilyenkor a község tartozott a plébános eltartásáról gondoskodni, neki magának és kocsisának ételt, italt, lovainak szénát, abrakot adni. Sőt, ha a plébános magával vitt húst, annak az árát is megvette a falun. Hasonlóképpen pénzben fizettette meg az ebéd árát akkor is, ha nem ebédelt ott, vagy barátot küldött maga helyett. Mindezekon felül pedig tartozott a falu 3 hold szántóföld s 2 ember kaszáló rét minden munkájával is a plébánosnak. A helybeli katolikus mester számára is ugyanannyi földet tartoztak megművelni, mint a maguk prédikátorának szoktak, ezenkívül minden gazda aratás végén egy kéve búzát és egy kéve zabot, szüretkor pedig 3 icce bort tartozott adni.

Ha most már meggondoljuk, hogy különösen egyes esetekben a plébános jurisdíctiója alá sokkal több református hívő, mint amennyi katolikus hívő tartozott, akkor könnyen elképzelhetjük, hogy egyik-másik plébános existenciája valóban a reformátusok részéről kapott fizetéstől függött, amint ezt határozottan meg is mondja a türelmi rendelet kiadása után a nagybajomi plébános, a helytartótanácsához küldött felterjesztésében hangsúlyozván, hogy ha a reformátusok nem neki fizetnek stólát és egyéb szolgálmányokat, akkor ott többé plébános meg nem élhet, mert a katolikusok oly kevesen vannak s olyan szegények, hogy eltartani nem tudják.⁶⁸

A legtöbb esetben azonban az így mesterségesen s a reformátusok megterhelésével felállított plébániák megerősödtek a hosszú évtizedek alatt, úgy, hogy később

már a reformátusok nélkül is könnyen meg tudlak élni. E megerősödést nem utolsó sorban szolgálták az *új telepítések* is, amelyekről azonban részletesebb adataink nincsenek. Csak a népesség számának feltüntetésekor hivatkoznak az egyes falvakban levő »új polgárok«-ra.

De igen nagy szerepe lehetett ebben azoknak a különféle »moleisztálásoknak«, »pirongatásoknak« és »rivogatásoknak«, amelyekből a reformátusoknak a plébánosok, a földesurak és a vármegye részéről is bőven kijutott. Különösen az 1774-iki vármegyei összeírások véget nem érő *panaszai* mutatják ezt. Ezekről már a szertartásokkal kapcsolatban is megemlékeztünk, de egyéb formáiban is — úgy itt, mint más forrásokban is találkozunk. Vannak a felpanaszolt esetek között olyanok is, amelyek bizonyos királyi rendeleteken alapultak, amilyenek voltak a hithagyók ellen kiadott rendelet következtében előállott esetek, de kerültek kicsinyes s talán annál fájóbb zaklatások is. S itt, utóbb említett szempontunknak megfelelőig, a virágzó egyházak panaszait is be vesszük.

Ilyen volt a *kadarkútiak* által felemlegetett 1772-ben történt eset. A csökölyi plébános egy vasárnap délután egy katolikus gyermek temetésére ment át Kadarkútra. Akkor ért oda, amikor a reformátusok éppen istentiszteleten voltak s éppen a prédikáció folyt. A plébános azonban nem várta meg az istentisztelet végét, hanem bekiabált a templomajtón, hogy miért nem harangoztatnak az ő halottjára, — úgy látszik a harangot közösen használták a katolikusokkal. A prédikátor félbeszakítva prédikációját, kérte, hogy várakozzék az istentisztelet végéig, azonban a plébános ehelyett maga fogta meg a harangkötelet, s mivel nem értett annak kezeléséhez, félreverte a harangot. Azután a katolikus mester próbálta meg, de neki sem sikerült. Végre aztán a prédikátor, hogy a nagyobb botránkozást elkerüljék, a templomból küldött ki harangozót.

A *kaposszentbenedekiek* a katolikus mester vallásgyalázását panaszolták fel. A katolikus mesternek — aki egyúttal takácsmester is volt, — egyik legénye dohányzott az utcán és ezért az esküdtek meg akarták csapni. Ezt azonban nem engedte a mester s azt mondta az esküdteknek: »nem vagyok én olyan pogány, mint tük, hanem igaz katolikus hitű«, — s e mondása igen »nehezeére esett« a szentbenedeki kálvinistáknak, »mivel ők is nem pogányoknak, hanem körösztyéneknek tartják magukat«.

A *kutasiak* prédikátoruk ama megszegényítéséről panaszkodtak, hogy őt a földesúr »az házi gazdaságára, a háza körül, hogy gyakorta forgolódják, gyakorta parancsolja és hajtogatni kívánja, mint afféle conventionális cselédjét,

mivel pedig ebben hivatalához képest földesurának tetszésére nem szolgálhat, keservesen lemocskolja, pirongatja és mellette veréssel, kalodával fenyegeti«.

A *nagybajomiaknak* különösen sok panaszuk volt a plébánosra. Ezeknek a panaszoknak részben az volt a tárgya, hogy az olyan reformátusokat, akik a közmunkát — amire kirendelte őket a plébános, — bármi okból teljesíteni nem tudták, megzálogolta. Ha a lélekgabona, amit bevittek, nem volt elég tiszta, megverte őket. De más természetű panaszok is voltak. Így pl. egyszer az öreg bírót, aki a falu katolikus vallású csikósát valami vétsége miatt megcsapatta, magához hívatta s két esküdt jelenlétében »kálvinista disznónak« nevezte, majd úgy elverte, hogy egy hétig dolgozni sem tudott. Egy temetés alkalmával meg észrevette, hogy Balogh Jánosné özvegy református asszony két kis leánykát az udvarán ábécére tanított. Ezen annyira felháborodott, hogy az asszonyt meg akarta verni, mivel azonban ahhoz nem férhetett hozzá, a két kisleányt verte el s az egyiket úgy, hogy esztendeig betegeskedett utána.

A *nagykorpádiak* prédikátorukat ért sérelmüket panaszolták el, akit a hosszúfalusi tiszttartó valami szöbeszéd miatt »csikóherélő«-nek nevezett s 50 botot akart ráveretni, s csak azért nem bántotta, mert a tiszttartóra rászólt a felesége, hogy »ne mocskolódjék vele, hanem újévkor hordassa ki«.

A *nemesdédiek* ellen viszont a vármegye javaslatára a helytartótanács indított »fiscalis actiót«, mivel a helytartótanács rendeletét a katolikus templom építésére vonatkozóan nem teljesítették, jól lehet a vármegye e rendeletet hivatalosan nem is adta tudtukra.

A *nagybajomi* plébános magatartásával kapcsolatban a reformátusok magának a királynőnek panaszolták be 1766-ban, hogy olyan egyháztagokat, akik már régebben református prédikátor előtt kötöttek házasságot, s feleségükkel már huzamosabban együtt éltek, kényszerítette a plébános, hogy a katolikus templomban, fejükön a megszegyenítő szalmakoszorúval, újra megesküdjenek.

Két helyen, *Kaposszentbenedeken* és *Kutason* arról panaszkodtak az 1774-iki vármegyei összeírásakor, hogy bizonyos vasárnapokon, mikor a faluban levő katolikus templomokban misét szolgáltat a plébános, addig a reformátusoknak nem szabad beharangoztatni és istentiszteletet tartani, míg a miséről ki nem jönnek. Pedig pl. *Kaposszentbenedeken* a katolikus kápolna jóval a falun kívül van s így nem háborgatná a miséző papot a református istentisztelet. Viszont mindkét helyre számos környező

faluból feljárnak istentiszteletre s ilyenkor hidegben, hőségben a templom előtt kell várakozniok, amíg bemehetnek.

De talán legáltalánosabb panasz volt a plébánosok *vízkeresztjárása*. A plébánosok t. i. az árva egyházak reformátusaihoz is elmentek vízkeresztkor házszentelésre, s ilyenkor egyrészt kényszerítették a reformátusokat arra, hogy a feszületet megcsókolják, másrészt e szolgálatuknak »valami hasznát várták«. A megadóztatásnak egyik módja volt ez is, amikor a háziaktól vagy pénzt: 1 garast, vagy disznólábat, kukoricát, zabot, borsót, lencsét s más efélét követeltek, s ha megtagadták, zálogot vettek tőlük. Még a virágzó egyházaknál is, Nagykorpadon és Kaposszentbenedeken, — ahol ugyan csak a katolikusoknál járt vízkeresztet, — magának, cselédjének s lovainak eltartását a falutól követelte, sőt e szolgálatának fejében a korpádiak még egy pozsonyi köből zabot is fizettek.

Két esetet ismerünk a *hithagyókra* vonatkozó királyi rendelettel kapcsolatban is. *Bolháson* a vármegye egy római katolikus vallású férfit, aki református nővel élt házasságban, s fiát reformátusnak neveltette, fiával együtt bebörtönöztetett. Több hasonló vegyes házasságból származott s reformátusnak nevelkedett férfit, akik közül pedig kettő már házas ember volt, börtönbüntetéssel fenyegetett meg, ha katolikusok nem lesznek. Jellemző, hogy az e tárgyban kiadott rendeletek 1749-ben, illetve 1756-ban keltek s csak 20 év múlva kerít sort a vármegye azok végrehajtására.

Még különösebb a *kálmáncsai* eset. Az 1774-iki összeíráskor panaszolták a hívek, hogy még a Rákóczi-féle szabadságharc idején egy kisgyermeket találtak a faluban, akit egyik kálmáncsai református ember magához vett és felnevelt, majd meg is házasított. Ebből a házasságból 2 fiú született, akiket aztán, már mint feleséges embereket, börtönöztek be azért, hogy hátha az a talált kisgyermek katolikus volt!? 1774-ben már ezeknek a gazdáknak a gyermekei is felnőtt emberek voltak, de fiaikat házasodni, leányaikat férjhezmenni nem engedték, míg katolikusokká nem lesznek.

Nem sorolhattunk fel minden panaszt, pedig feltehetjük azt is, hogy a jegyzőkönyvekben csak egy része szerepelt mindazoknak, amik valóban megtörténtek, de ez is bőven elég annak megéreztetésére, hogy milyen nehéz és keserves volt különösen az árva egyházakban lakó reformátusok élete, s hogy valóban hősiesség volt nekik reformátusoknak megmaradni.

Ebben a panasztengerben; — amihez természetesen hozzátartozik a templomért, prédikátorért, mesterért való s már ismertetett folyamodások hosszú sora — mint pihentető sziget emelkedik ki az olyan *földesúr magatartása*, mint Festetich Kristófé, aki a böhönyei reformátusoknak haranglábat

csináltat, vallási gyakorlatuk megszerzése érdekében levelez, katolikus létére is. Tudjuk, hogy több hasonló gondolkozású földesúr is volt és hozzájuk kell számítanunk Sigray Károly főispánt is, aki nem kis kockázatot vállalva 1774-ben a panaszok összeírását elrendelte. Isten kegyelme után, a prédikátorok buzgó igehirdetése mellett, ezeknek is részük volt abban, hogy a somogyi reformátusok a Mária Terézia-korszak elnyomása idején kitartottak s a türelmi rendelet kiadása után újjult erővel kezdhettek egyházi életet.

II. RÉSZ
A GYÜLEKEZETEK.

Alsok.

A község eredetét a XVI. századig tudjuk visszavinni, sorsa sok tekintetben azonos Csurgóval. Református egyházáról legrégebbi feljegyzésünk 1634-ből való, amikor Csurgóval együtt alkotott egy anyaegyházat. A törökvilág idején sorsa ismeretlen, de Csurgóval való közössége arra enged következtetni, hogy ezidőtájt nem volt itt református egyház, sőt valószínű, hogy a község lakosai is bujdosásban voltak. Csak a kurucvilág után indult meg újból a vallásgyakorlat, de hogy hogyan és milyen körülmények között, arra nincsenek adataink. Az 1721-ben tartott vallásügyi vegyesbizottság rendeletére foganatosított vizsgálat alkalmával megállapították, hogy a csurgói templom 1717-ben vétetett el. Így valószínű, hogy ez a sors érte akkor az alsokiak vallásgyakorlatát is. De míg Csurgón mindennemű vallásgyakorlat megszűnt, addig Alsokon ettől kezdve iskolamesterek voltak, akik nemcsak a gyermekeket tanították, hanem istentiszteleteket is végeztek és a halottakat is ők temették. Ez az állapot is megváltozott 1747-ben, amikor Beregszászi nevű iskolamesterük katolizált s utána nem engedett új mestert bevinni a csurgói plébános. Mégis a földesúr, Festetich Pál engedélyével tarthattak nótáriust, aki a gyermekeket is taníthatta.

1774-ben a községben 457 református lélek élt s ezek közül 15 éven aluli volt 173. Istentiszteletre Kónyiba és Nemesdédre jártak, amelyek mindegyike tőlük 2 mérföldnyire esik, a vizek és a rossz utak miatt gyalogosan 4, kocsin is 3 órányira. Régi templomuk ekkor is megvolt még, bár 1769-ben feljelentette őket az egyik földesúr gróf Niczky Kristóf, kérve, hogy a törvénytelen imaházhasználatától tiltsák el őket s romboltassák le a templomot. A helytartó tanács 1770-ben vizsgálatot is tartott ebben az ügyben. Ennek lefolyását ugyan nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy a helytartó tanács meghagyta a templomot, de istentiszteletet nem tarthattak benne, hanem mint iskolában, a nótárius az összes községbeli gyermekeket ott tanította. Az alsokiak ekkor a csurgói plébániához tartoztak. Nemcsak stólat kellett fizetniök, hanem egyéb szolgálmányokkal is tartoztak a plébánosnak. Így minden alsoki református gazda fizetett egy pozsonyi mérő búzát s minden házaspár 20 dénárt. Azonfelül tartoztak 3 hold földet háromszor szántani, maguk gabonájával bevetni s a termést betakarítani. Hasonlóképpen tartoztak egy darab rétet, mely öt szekér szénát termelt, betakarítani. Ezenkívül minden »marhásgazda« tartozott egy szekér fát vinni a

plébánosnak. Rendben kellett tartaniok a plébános házának, istállójának tetejét s a kert és az udvar kerítését is. Sőt tartoztak a csurgói katolikus mester részére is — minden gazda — egy-egy negyed mérő búzát vagy rozsot és egy szekér szénát adni, pedig a mesternek semmiféle szolgálatát sem vették igénybe. A szertartásokat is a csurgói plébános végezte náluk. Stólát fizettek keresztelésért egy máriást, esketésért 1 forintot, »levélváltásáért« egy forintot, de néha csak egy máriást. A »keszkenőért« 40 dénárt és egy kappant. A temetési szertartást maga a köznép végezte, de ezért is stólát kellett fizetni a plébánosnak. A temetési »váltásstólát« a földesúr 25 dénárban szabta meg, tehát csak fele összegben, mint általában a temetési stóla volt, de a plébános 40 dénáron alul nem adta ki a temetési engedélyt. S ezeken túl is ki voltak téve a plébános térítési kísérleteinek, de minden esetre követelőzéseinek. Bár az egész község református volt, mégis kijárt hozzájuk a plébános »vízkeresztet járni« s akkor minden háznál szedett egy disznólabát, vagy ehelyett egy garast, egy tál lencsét, vagy borsót.

1775-ben az alsokiak a királynőhöz kérvénnyel fordultak, amelyben előadták, hogy régebben volt közöttük iskolamester, de a vármegye 1770-ben elmozdította állásából s így már 5 év óta tanító nélkül vannak. Kérték a királynőt, adjon engedélyt, hogy újból állíthassanak be iskolamestert. Erre a kérvényre a helytartó tanács 1775 május 2-iki határozatával vizsgálatot rendelt el arranézve, hogy milyen alapon mozdított el a mester s hogy milyen arányszámban vannak a reformátusok és a katolikusok és hogy van-e Alsokon katolikus tanító. A vármegye a lefolytatott vizsgálatról felterjesztette jelentését s a helytartó tanács 1776 június 27-i rendeletével közölte a vármegyével, hogy a királynő megengedte az alsokiaknak a mestertartást, de azzal a határozott feltétellel, hogy a beállítandó iskolamester a gyermekek tanításán és a jegyzői teendőkön kívül semmiféle más funkciót nem végezhet, különben elmozdítatik. Azt is megengedte a királynő, hogy a mester a sarkadi iskolásgyermeket Alsokon taníthatja.

Két év múlva Bajzáth József veszprémi megyéspüspök más somogyi községekkel együtt az alsokiakat is feljelentette, mert a püspöki vizitáció alkalmával azt tapasztalta, hogy az iskolamester nemcsak a gyermekeket tanítja, hanem prédikál is, sőt a plébános tudta nélkül temet is. A püspök 1778. június 7-én kelt feljelentésérc a helytartó tanács vizsgálatot rendelt el s a vármegye már június 25-én le is folytatta a vizsgálatot, majd ennek eredményéről 1779. január 5-én jelentést tett a helytartó tanácsnak, amely szerint az alsoki iskolamester a halottakat eltemeti ugyan,

de sohasem anélkül, hogy előzetesen be ne jelentené ezt a csurgói plébánosnak s a stólát is lefizetik oda előre, amint ezt a plébános is bizonyítja, — viszont a mester is, a lakosok is, eskü alatt vallják, hogy prédikálni nem szokott. A vármegye e jelentésére a helytartó tanács újabb vizsgálatot rendelt el, illetve információt kért a megyétől, hogy valóban használat nélkül áll-e ott a templom, hogy milyen anyagból van, s milyen célra lehetne felhasználni? Bár a püspök feljelentésében nem volt kifogás tárgyává téve, hogy a mester könyörgést végez a templomban, és a megelőző vármegyei vizsgálat sem terjedt erre ki, mert hiszen, a helytartótanácsi utasítás nem is vonatkozott erre, — ez újabb rendelkezésre jelenteni kellett a vármegyének, hogy a templom nem áll használatlanul, mert hiszen a hétköznapi könyörgéseket ott végzi a mester. A vármegyének erre vonatkozó jelentésére a helytartó tanács 1780. május 8-án kiadott rendeletében megállapítja, hogy mivel az iskolamester a templomban istentiszteleteket végez, holott erre semmi joga nincs — szünetelven Alsokon a nyilvános vallásgyakorlat, templomra nincs is ott semmi szükség. Ennélfogva meg kell szüntetni annak templomjelleget. Illetve, ha a faluban nem volna alkalmas iskolaépület, erre a célra meg lehet tartani, csak el kell belőle távolítani mindazokat a felszerelési eszközöket, amelyek az épületnek templomjelleget adnak. A mestert viszont utasítani kell, hogy a gyermekek tanításán kívül más szolgálatot ne teljesítsen. Az alsokiak e rendelkezésre folyamodást nyújtanak be a királynőhöz, melyben előadják, hogy a püspök a maga feljelentésében nem tette kifogás tárgyává azt, hogy a tanító könyörgést is végez. A vármegye sem tartott erre nézve vizsgálatot s most mégis eltiltotta attól a mestert. Mivel pedig a hozzájuk legközelebbi vallási gyakorlattal bíró hely 3 óra járásnyira van, több árva egyházból viszont hozzájuk járnak a hívek könyörgésre, kérték a királynő engedélyét, hogy a mester továbbra is végezhesse a könyörgéseket, és az eddigi szokás szerint a halottak temetését is. Erre a kérvényükre nem kaptak választ s csak a türelmi rendelet kiadása után változik meg helyzetük.

Alsósegesd.

Ez a község már a tatárjárás idején fennállott, Felsősegesddel együtt városi kiváltságokat élvezett s a királynő udvartartásához tartozott. 1391-ben már megvan a felsősegesdi ferences-kolostor. Vára is volt, mely a török időkben szerepet is játszott. 1612 óta mint prédikátortartó református gyülekezet szerepel. Vallásgyakorlata a török világ idején is megvolt. 1717-ben üzette ki prédikátorukat a

földesúr a segesdi szürke barátokkal. Adatainkból az látszik, hogy ezután még egy ideig iskolamestert tarthattak, de 1734-ben véglegesen megszűnt a vallásgyakorlat. 1774-ben a gyülekezet teljesen árva, sem prédikátora, sem iskolamestere nincs. 1734 óta gyakran kérvényeztek vallásgyakorlatuk visszaállításáért, sőt Bécsbe is elmentek e célból, egyebet azonban nem értek el, minthogy ügyüket az ágensre bízták, de eddig, (1774) semmi eredményét nem tapasztalták az ágens közbenjárásának. A községben élt ekkor 452 református és 63 katolikus. Templomukat, amely a kuruc világ után épült, nem bántották, de mivel nem használhatták, az magától elpusztult, lévén egyébként is fából. Mégcsak nótárius sem volt a faluban, úgy, hogy gyermekeiket csak akkor taníttathatták, ha valamelyik távoli helyiségbe elvitték. Istentiszteletre Kónyiba jártak, mely tőlük egy óra járőföld. A segesdi szürke barátok jurisdictiója alá tartoztak, ezek keresztelték gyermekeiket, temették halottjaikat katolikus szertartás szerint. Stólát fizettek keresztelésért 17 krajcárt, temetésért felnőtt után 30 krajcárt, gyermek után 17 krajcárt, a segesdi katolikus mesternek is 7 krajcárt, — esketésért 21 garast, a hirdetésért 15 krajcárt. Egyéb szolgálmányokat is fizettek, éspedig évenként 4 forintot és 6 pozsonyi mérő búzát. Tartoztak ezenkívül egy hold földet háromszor megszántani, bevetni és feltakarítani, s kötelesek voltak két szekér szénát is adni. Vízkeresztet járni is kimentek a barátok s akkor is »hasznot vártak«.

Régebben megindított kérvényezésüknek eredménye 1776-ban mutatkozott, amikor vizsgálatot rendeltek el ügyükben s mivel megállapítást nyert, hogy már a török kiverése előtt prédikátor-tartó gyülekezet voltak, 1778-ban megengedték nekik, hogy iskolamestert vihetnek be.

Bárd.

Forrásaink 1229-ben említik először a falu nevét. Az ittlakó reformátusokról nem tudunk egyebet, minthogy sem prédikátoruk, sem mesterük nem volt. Istentiszteletre Kaposszentbenedekre jártak. Az 1774-iki egyházi összeírás alkalmával feljegyzik, hogy a csökölyi plébános a stóla lefizetése ellenében sem engedi meg, hogy gyermekeiket maguk vallásán lévő prédikátor keresztelje, pedig Szentbenedek mindössze fél órányira van tőlük, — Csököly meg, ahova vinni kell gyermekeiket kereszteltetni, 2 órányira, s mint 1774-ben a vármegyei összeírás alkalmával panaszták, »téli időben fölötte nehéz és alkalmatlan oly messzire vinni a gyermekeket keresztelni, vagy az asszonyoknak beavatásra menni. Voltak ekkor itt

reformátusok 70-en.

Basal.

A község már a tatárjárás előtt is megvolt. Reformációjáról közelebbi adataink nincsenek, de szinte bizonyos, hogy Patával együtt alakult helyzete. Prédikátor vagy mester sohasem volt náluk, Mária Terézia korában sincs. 1774-ben a basaliak bemondása szerint 121 református lélek volt itt, — a patai prédikátor 1773-ból való regestruma szerint 170-en voltak 12 éveseken felül. Istentiszteletre Patára jártak egy óra járásra. A patai prédikátor végezhetett mindennemű szertartást náluk, csak előbb a stólát le kellett fizetni a szigeti franciskánusoknál és pedig keresztelésért 17 krajcárt, temetésért idősebb halottnál 30, gyermeknél 15 krajcárt, esketési stóla egy forint volt, az engedély kiadásának díja pedig 15 krajcár. Ha nem falubeli legény a faluba házasodott, akkor 2 forint volt a stóla de a szigeti franciskánusok vicárusa kihirdetni sem engedte addig a házasulókat, míg be nem jelentették nála előzetesen, akkor aztán engedélyt adott a hirdetésre is és az esketésre is. Ezt az engedélyt írásban adta ki s ezért megint fizettetett 15 krajcárt. Ezenfelül azt is kívánta, hogy a házasulandó felek, a legény is, a leány is, megjelenjenek nála cenzúrára, »mely alkalmatossággal hitekkel ellenkező dolgokat kérdez, melyre, ha felelni nem tudnak, ocsmány szókkal illeti«. Gyermeküket senki sem tanítja, mert a patai prédikátor tiszte volna ugyan, de ő öregsége miatt a tanításra képtelen.

Beleg.

Legrégebbi adat 1193-ból van a faluról. A török hódoltság idején teljesen elpusztult s majd csak a kuruc világ után 1713-ban telepedett újra. Lakossága időközben más helyeken húzódott meg. Református egyházáról 1634-ben van híradás, amikor Ötvöskönyival és Szobbal alkotott egy anyaegyházat. A kuruc háborúnak dunántúli befejezése után 1709-ben a bujdosásban kezdődött vallás-gyakorlatot a régi községnek 1713-ban történt megszállása után földesúri engedély alapján folytatták. Ettől kezdve állandóan van prédikátoruk. 1740-ben építenek új templomot fából. Ez a templom nem külön épület volt, hanem a prédikátor házával volt egy fedél alatt. 1769-ben a prédikátor ház renoválására szorult s akkor engedélyt kértek a vármegyétől a javításra, de ugyanakkor azt is kérték, hogy templomukat külön épületben építhessék meg, hogy így a templomot megmenthessék az esetleg bekövetkező tűziveszedelemtől.

A vármegye a prédikátor-ház megjavítására engedélyt is adott, de a külön s nyilván nagyobbra építendő templomnak mint új épületnek az engedélyezése a királynő jogkörébe tartozott. 1771-ben be is adták kérvényüket a királynőhöz s annak kedvező elintézése után építettek új fatemplomot.

1774-ben volt a községben 223 református, katolikusok is voltak, de csak kevesen. Iskolamester, vagy nótárius nem volt, így a gyermekeket a prédikátor tanította. Szertartásaikat is szabadon, maguk módja szerint végezhetette a prédikátor. Üldözést nem szenvedtek.

Bolhás.

A község eredetét okmányok alapján 1332-ig tudjuk visszavinni. A török hódoltság idején elpusztult s a lakosok különböző helyeken bujdosnak. A kurucvilágban, a »rácpusztítás« idején a bujdosók faluja is elpusztult s mostani helyükre 1721-ben telepedtek meg újra. 1724-ben templomot is építettek, s ettől kezdve prédikátort is tartottak. 1745-ben Bíró Márton veszprémi püspök kívánságára a vármegye a bolhási templomot is bezáratta azzal az indokolással, hogy vallásgyakorlatuk csak a pesti commissio után kezdődött. A vármegye ez intézkedése ellen a bolhásiak a többi hasonló sorsú somogyi egyházzal együtt panasszal fordultak a helytartó tanácshoz. E panasz következtében a helytartó tanács vizsgálatot rendelt el, amit a vármegye 1746. február 24-én le is folytatott s ennek következtében a helytartó tanács intézkedésére 1749-ben templomukat elvették, s prédikátorukat elűzték. Ettől kezdve csak iskolamestereik voltak, akiknek működési szabadságát földesuruk 1757-ben újból megerősítette. Mindent megpróbáltak a prédikátori hivatal visszanyeréséért. Kérvényeztek is Bécsben, de hiába. Ettől kezdve a nagyatádi szürke barátok jurisdictioja alá voltak rendelve.

1774-ben volt itt 241 református, akik közül 15 éven aluli volt 71. Rajtuk kívül voltak lutheránusok és katolikusok is. A gyermekek tanítását az iskolamester végezte. Urvacsorára Kónyiba jártak. Egyéb szertartások végzéséért az atádi szürke barátoknak fizettek: keresztelésért 17 krajcárt, esketésért 23 garast. Ha vidéki volt a legény, akkor 2 forint 18 krajcár volt az esketési stóla, ha pedig bolhási legény másutt házasodott, az elbocsátó levélért 23 garast kellett fizetni. A halottakat maguk a lakosok temették, az atádi barátok ugyan ezért is követelték tőlük a stólát, de azt nem fizették meg. Vízkeresztet járni is kimentek hozzájuk s akkor »a barát fáradsága jutalmát praetendálja«.

1777. július 22-én több bolhási lakos fordult a királynőhöz kérvénnyel, amelyben lelkiismereti szabadságukon elszenvedett sérelmeik orvoslását kérték. Korpádi István róm. kat. vallású férfi református felesége: Bojtor Erzsébet, fiát a református vallásban neveltette, ekkor már 15 éves volt, már úrvacsorával is élt s most az apát fiával együtt elfogták s a megye börtönébe hurcolták és pedig oly hirtelenséggel, hogy Korpádi még háza tájáról sem tudott előzetesen gondoskodni. Csipke vagy másképpen Tóth György, Dávid és Mihály testvéreknek apja róm. kat. volt, de a fiúk a falu többségével együtt református vallásban nevelkedtek. Most már felnőtt emberek, sőt közülük kettő, György és Dávid, már házasok s feleségeik is reformátusok és most ezeket is börtönbüntetéssel fenyegetik, ha csak katolikusokká nem lesznek. — Özv. Gáspárné Bíró Ilona, János nevű fiát a maga elődeinek a vallásában t. i. a református vallásban nevelte fel. A fiú most már 20 éves, s most anyjával együtt azzal fenyegette meg a vármegye, hogy börtönbe veti őket. Kérvényük további sorsáról azonban nincs tudomásunk.

Böhönye.

A községről legrégebbi adat 1536-ból való. Református egyházáról 1634-ben hallunk először, amikor az azóta elpusztult Dávoddal és Kisfaluddal együtt tartott prédikátort. A törökvilágban is mindig volt prédikátora. De a felszabadító hadjáratok, majd a kurucvilág után csak mestert tarthattak, aki azonban istentiszteleteket is végzett a gyermekek tanításán kívül. 1745-ben Bíró Márton veszprémi püspök kívánságára az ő templomukat is bezáratta a vármegye. Ez ellen az intézkedés ellen több somogyi községgel együtt panasszal fordultak a helytartó tanácsához. Kérvényük alapján a helytartó tanács vizsgálatot rendelt el annak a megállapítására, hogy milyen régi náluk a vallásgyakorlat. A vármegye a vizsgálatot 1740. január 18-án folytatta le. Az ekkor kihallgatott tanúk — köztük egy olyan is, aki a hódoltság idején »török hiten« volt, — egyértelműleg azt vallották, hogy a pesti commissio előtt is volt náluk prédikátor, aki mindig a templomban tartotta az istentiszteletet. Hogy mi lett volna a helytartó tanács döntése, nem tudhatjuk, mert alig 4 hónappal e vizsgálat után a már igen régi templom összedűlt, s akkor egy darabig istállóban tartották az istentiszteleteket. Majd 1748-ban a Festetich Kristóf földesúr által ajándékozott telken új főtemplomot építettek, amihez a szükséges anyagot is a földesúrtól kapták. Azonban ehhez a templomépítéshez nem kértek felsőbb hatóságoktól, ekkor már elkerülhetetlenül

szükséges engedélyt. Ezért Bíró Márton veszprémi püspök rendelkezésére a tapsonyi katolikus esperes 1749-ben elfoglalta a templomot. Amikor az esperes a felszentelő szertartást végezte az elfoglalt templomban, a böhöneyi református asszonyok a faépületet összedöntötték, úgy, hogy az esperes is alig tudott belőle élve kimenekülni. Ennek természetesen nem maradhatott el a következménye. A böhöneyi kálvinistákat e törvénysértésért a vármegyére idézték. A földesúr közbelépésére személyükben semmi bántódás nem érte őket, de templomukat többé fel nem építhették, s ettől kezdve mester volt közöttük, aki hétköznapi könyörgéseket s vasárnap Biblia- és prédikációolvasást tartott közöttük. A templomhoz tartozó harangláb a haranggal együtt továbbra is birtokukban maradt, temetésre, istentiszteletre továbbra is harangozhattak. 1761-ben ez a harangláb is megromladozott s akkor ismét a földesúrhoz fordultak segítségért, előadván, hogy a harangláb »a régiségtől viseltetvén annyira megromlott, hogy minden órán való ledülését várjuk«, ha pedig a harangláb összedül, akkor harangjuk is elpusztul, s másikat venni nem tudnak, »mivel az Úristennek sok rajtunk forgó csapási miatt egészen elszegényedtünk« — írják. Festetich Kristóf földesúr 1761. március 21-én Keszthelyről írott levelében utasította keresztúri tisztartóját, hogy a böhöneyiek haranglábját minél előbb csináltassa meg s adjon »illendő fát is« hozzá, — így épült fel akkor az új harangláb.

1768-ban a tapsonyi plébános panaszt tett ellenük a vármegyénél, hogy iskolamesterük nemcsak a gyerekek tanítását végzi, hanem istentiszteleti funkciókat is teljesít. A plébános panaszára a vármegye, — a vallásügyi törvények ellenére — az iskolamestert a tanításon kívül minden más funkciótól eltiltotta s a böhöneyieket a tapsonyi plébános jurisdictiója alá helyezte s míg eddig a keresztelést és esketést a nemeskisfaludi prédikátor végezhette, most azt is eltiltották ettől. 1769. október 18-án kérvénnyel fordultak a királynőhöz, kérték, hogy újra tarthassanak prédikátort s míg ez teljesülhet, addig is intézkedést kértek hogy a tapsonyi plébános ne követelhesen több stólát tőlük, mint amit a kisfaludi prédikátornak fizettek. 1770-ben a helytartó tanács rendeletére a vármegye vizsgálatot is tartott náluk, de ennek sem lett más eredménye, mint, hogy az iskolamester egyetlen működési lehetősége a gyermekek tanítása maradt. 1771. január 8-án újabb kérvényt adtak be a királynőhöz, amelyben előadták, hogy a hűséges alattvalónak éppen olyan kötelessége az Isten imádása, mint magának a királynőnek, de ők most ennek a lehetőségétől meg vannak fosztva. A királynőnek csak egy szavába kerül, — írják s ők lesznek legboldogabb alattvalói, enélkül pedig a legboldogtalanabbak, mert mint bűnös emberek még csak Istenhez sem fordulhatnak. Épen ezért kérik, állítsa vissza a királynő régi vallásgyakorlatukat, vagy legalább is engedje

meg, hogy vallásukat olyan módon gyakorolhassák, amint a tapsonyi plébános beavatkozása előtt tették, hogy az iskolamester naponként énekelhessen és imádkozhassék előttük, vasárnapokon és ünnepnapokon pedig lelkük vigasztalására a Szentírást olvashassa előttük, így nemcsak e földi világban élhetnek illendő életet, de Isten ítélő széke előtt is bátrabban megállhatnak majd. Szívreható kérésüknek azonban semmi eredménye sem lett

1774-ben 380 református volt a faluban s alig néhány katolikus. Gyermekeiket ekkor is a mester tanította, az újszülötteket a tapsonyi plébánosnak előre lefizetett stóla ellenében el vihették kereszteltetni az órajárásnyira levő Nemeskisfaludra, ahova egyébként istentiszteletre is jártak. Halottaikat, — minthogy a nemeskisfaludi prédikátor hozzájuk ki nem mehetett, a mester pedig ettől a funkciótól is el volt tiltva, a plébános ezirányú szolgálatát pedig igénybe venni nem akarták, maga a köznép temette énekléssel. Stólát fizettek a tapsonyi plébánosnak, keresztelésért egyházkelelssel együtt, 40 dénárt, esketésért 2 forint 50 krajcárt, temetésért 50 dénárt, de gyakran ennél nagyobb összegeket is követelt rajtuk. Ekkor már harangjukat sem használhatták. Meg volt ugyan a harang is, a harangláb is, de a katolikus mester harangozott vele.

Nagyon jellemző a korszak végére, a türelmi rendelet kiadása előtti állapotokra az a levél, amit érdekükben a türelmi rendelet kiadása után Festetich Lajos földesúr írt Szőke János bolhási református földbirtokoshoz. Ebből a levélből idézzük ezt a pár sort: »Régebben volt prédikátor és az apám idejében tétetődött ki, amellet meg kell vallanom, hogy nagyon szöknek a kálvinisták, mert mind oda sietnek, ahol oratórium van. Prédikátort is könnyen el tudnának tartani, csak tapsonyi plébános uramnak adott stólát fordítsák reá, mert ha a leány a paróchiában ment férjhez, 2 forint volt a stóla, ha pedig kiment a paróchiából, 4 forint. Mester van, de az nem temet és így mint a barmokat kiviszik a temetőbe, nem praeorál, élnek, mint az égi madarak. Én ugyan pápista vagyok, annak is a melege, mindazáltal kérem az urat, szánja a böhönyeieket, vegye pártul.« E levéllel kapcsolatban még megemlíthetjük, hogy míg 1774-ben 380 reformátust tudtak kimutatni, addig 1781-ben a »szökdösés« miatt ez a szám már 358-ra apadt, sőt 1783-ban már 337-re.

Bürüs.

A község neve legkorábban 1479-ben fordul elő oklevelekben. Lakói a reformációval korán megismerkedtek.

A törökök elől a közeli mocsaras őserdőkbe menekültek s ott alapítottak új községet. Magát Bűrüst s tőle 2 km-re Váradot. Pontosabb értesüléseink csak a kuruc világ óta vannak róluk. Régebbi templomukat 1716-ban építették újjá fából, szalmatetőre. Prédikátoraik is régtől voltak. Templomuk 1723-ban villámcsapás következtében elpusztult s akkor újra megépítették. 1745-ben Bíró Márton püspök akciója folytán a bűrüsieket is zaklatták amiatt, hogy templomukat engedély nélkül javították meg, de a processus végén mégis megmaradhattak vallásgyakorlatuk birtokában.

1774-ben ez a templom már »a régiség s az idő viszontagságai miatt igen megrongyollott«. Volt ekkor Bűrüsön 155 református, katolikus nem volt egy sem. Gyermeküket a prédikátor tanította, aki egyébként minden funkciót szabadon végezhetett közöttük. A prédikátor fizetését képezte 1 drb háborgatás nélkül használt föld, egy vetőre való, »amelybe harmadfél pozsonyi mérőt vetnek« s egy darab rét »5 ember kaszáló«. 1774-ben folyamodtak templomuk megújíthatásáért. A vármegye az év végén tartott gyűlésén ki is küldötte szemlére a főbíró, majd 1775 október 1-én meg is nyerték az engedélyt s 1776-ban meg is újították templomukat, Öbményer Gáspár készítvén és festvén a mennyezetet a székekkel együtt. Vallásgyakorlatukban háborgatást nem szenvedtek, leszámítva azt, hogy a váradi határban a prédikátor használatára szolgáló egy szekér szénát termő rétjüket a földesúr elvette.

Csertő.

A faluról legrégebbi adatunk 1360-ból való. Reformáltatásáról semmi közelebbi adatunk nincs, de hogy valamilyen vallásgyakorlattal rendelkeztek, mutatja, hogy 1730-ban fából épült zsupptetejű templomuk volt. Prédikátoruk, mesterük régebben sem volt ugyan, de valószínű, hogy a megszorító rendelkezésekig a patai prédikátor szabadon átjárhatott hozzájuk istentisztelet tartására. Később aztán a templom használat nélkül maradt s elpusztult. 1774-ben is Patára jártak, egy órai gyalogjáró földre, istentiszteletre. Volt akkor itt a reformátusok száma a csertőiek tudomása szerint 123, — a pataiak kimutatása szerint pedig a 12 éven felüliek száma 170, »ahonnan megtetszik a lakosok dévaisága«. Voltak római katolikusok is: cselédeken kívül 17-en. Gyermeküket ekkor senki sem tanította, minthogy a patai prédikátor öregsége miatt erre képtelen volt. A keresztelest és az esketést a patai prédikátor végezhetette, de a stólat előre le kellett fizetni a szigetvári franciskánusoknak, akik még így sem akarták azt engedni.

Fizettek stólát keresztelésért 17 krajcárt, temetésért idősebbnél 30, gyermeknél 15 krajcárt, esketésért helybeliek 1 forintot, a hirdető céduláért 15 krajcárt. Ha vidéki legény vett el csertői leányt, akkor 2 forint volt a stóla s ezenkívül a szigetvári franciskánus vikárius azt is megkívánta, hogy addig a patai prédikátor ki se hirdethesse az esküvőt, míg neki erről hírt nem adnak, s ilyenkor vette meg rajtuk az engedély kiadásáért a 15 krajcárt. Azt is megkívánta, hogy a legény is, a leány, is elmenjen hozzá cenzúrára, amikor aztán vallásukkal ellenkező dolgokból is cenzeálta őket s ha ezekre felelni nem tudtak, akkor »illetlenül prostituálta« őket. Egyébként más szolgáltatást nem fizettek a plébánosnak. Földesuruk gyakran háborgatta őket, főleg azért, hogy a plébánosnak lélek pénzt és természetbenit is fizessenek.

Csombárd.

A falu neve legkorábban 1324-ben fordul elő. Az ittlakó reformátusokról egyebet nem tudunk, mint hogy 1769-ben 37-en voltak s Hetesre jártak istentiszteletre.

Csököly.

A község neve 1332 óta fordul elő oklevelekben, akkor is, tárgyalt korszakunkban is a veszprémi püspökség birtoka. Reformáltatásának körülményeit nem ismerjük, de 1618 óta anyaegyház. Ettől kezdve egy századon át, a törökvilág idején is, mindig voltak prédikátorai. 1717-ben gróf Wolkra Ottó veszprémi püspök, az akkor szintiszta kálvinista községre katonasággal ment, templomukat elvette s a prédikátort kiűzte onnan. A templomot, mely a régi kőtemplom helyén ekkor már fából volt, a katolikusoknak adta a püspök, s plébánost állított be. Pedig a katolikusok még 1752-ben is, Bíró Márton veszprémi püspök megállapítása szerint, mindössze 70-en voltak. A reformátusoktól elvett templomot használták a katolikusok 1761-ig, ekkor a régi kálvinista templom kő-fundusán új katolikus templomot építettek, a fatemplomot széthányták s helyére építették a plébános lakását. A régi református plébániát pedig kamarának használták. A reformátusok 1717-től kezdve aztán sem prédikátort, sem iskolamestert nem tarthattak s a faluban semmiféle vallásgyakorlatot nem folytathattak.

1774-ben a plébános kimutatása szerint 1059 református élt itt s a katolikusok száma ekkor már 300 volt. Istentiszteletre Gigébe vagy Kisbajomba jártak, jó

órajárásnyira. Gyermeküket a gigei református iskolamester tanította, természetesen Gigeben, minden egyéb szertartást a plébános végzett katolikus módon. A csökölyiek sem azért nem mertek folyamodni, hogy vallásgyakorlatukat visszakapják, sem azért, hogy a stóla előzetes lefizetése mellett a gigei prédikátor keresztelhesse gyermekeiket. Egy alkalommal megpróbáltak az uradalmi intézőtől engedélyt kérni iskolamester beállíthatására, »de inkább mocskot, mint mestert nyertek«. Stólát fizettek a plébánosnak temetésért 30 krajcárt, a katolikus mesternek 15 krajcárt, ha a mester virrasztani is elment, akkor 45 krajcárt, ha pedig a plébános a temetésen prédikációt is mondott és ki is kísérte a halottat, 2 forint volt a stóla. A tölök annakidején elvett s most kisebbik haranggal való harangoztatásért nem fizettek stólát, de szinte kényszerítette őket a plébános a nagyobbikkal való harangoztatásra is, s ennek meghúzásáért 17 krajcárt fizettetett velük. Keresztelésért 17 krajcárt, egyházkelésért pedig 7 krajcárt kellett fizetni. Az egyházkelést is katolikus mód szerint, a csökölyiek »kedve ellen gyakorolja«. Esketésért 1 forintot és egy pozsonyi mérő zabot szedett, s ha valaki vidékre házasodott, akkor is fizettetett vele 30 krajcárt, a mesternek pedig 7 krajcárt. Egyéb szolgáltatásokkal is tartoztak. Nem is említve, hogy valamikor a prédikátor fizetésére szolgáló földeket a plébános használta, fizettek évenként — ezt a katolikusokkal együtt — 25 forintot. Misemondó borra évenként vagy hét forintot, vagy két akó bort. Minden 17 esztendőn felüli lélektől szedett a plébános $\frac{1}{4}$ pozsonyi köből gabonát, a szántóembertől felére búzát, felére rozsot, a gyalogembertől rozsot is elvett. Minden lélektől szüretkor egy itce bort »vagy van szőlője, vagy nincs« és akkor is meg kellett ezt fizetni, ha a jég elverte a szőlőt, legfeljebb ilyenkor a következő évben duplán szedte be. Szentgyörgynapkor, amikor a plébános új olajjal keresztel, »amint ő tartja«, akkor a legelőször megkeresztelt gyerek után 2 forint stólát szedett, »akármely szegény legyen«. Vízkeresztet is járt közöttük a hívek akarata ellenére s akkor disznólabát, kukoricát, zabot, vargányát, vagy ami szegény embertől kikerült, kívánt tőlük, s ha valaki megtagadta azt, »megpirongatta és rivogatta«. Minden sátoros ünnepen, azután vízkeresztkor, úrnapiján, újévkor is, 9 font húst és 5 itce bort szedett tőlük. A mester számára is tartoztak ez ünnepekben három itce bort és 2 font húst adni. Esztendőnként hatszor tartoztak kocsival elmenni Atádra a »barátért«, majd vissza is kellett vinniök. Minduntalan küldözgette őket a malomba, »mely legterhesebb mert azon a részen nyárban igen szűk az örletés«. Minden négyökrös embertől félnapi szántást kívánt, a kétökrösöket pedig összefogatta. A községből így majdnem 100 eke jött ki, annyi földje pedig nem volt a plébánosnak, hogy mindegyikre szükség lett volna. S ha valakinek az ekéje elmaradt, de akkor is, ha

szükség nem is volt rá, 30 krajcár váltságot szedett tőlük. Ezenfelül még minden »külön kenyeres gazda« félnapos szolgálatot tartozott tenni, de a félnapot délután 2 óráig számította, »hogy a szegény embert molesztálhassa«. Minden marhás gazda tartozott három szekér trágyát kivinni a plébános földjére, rétfjére, akinek pedig marhája nem volt, az köteles volt trágyát teríteni. S minden marhás embernek kellett behordani vagy egy szekér lent, vagy gabonát, vagy szénát, vagy egyéb termést és más egyéb munkát is végeztetett velük, így a plébános bérletében levő erdőből egy-egy szekér fát is tartoztak behozni.

Csurgó.

Legkorábbi adataink 1193-ból valók e községről, amikor is a székesfehérvári János-lovagok itt tartózkodó tagjai kapnak III. Bélatól megerősítő levelet. A XIII. században e rendnek székháza és temploma is van itt. 1405-től kezdve városi kiváltságot élvez. 1448-ból már váráról is tudunk. A reformáció korában az enyingi Török család birtokában van s így reformálása korán bekövetkezhetett. 1618-ban a kiskomáromi református egyházmegyéhez tartozott, mint anyaegyház. Ettől kezdve állandóan voltak prédikátorai egészen 1717-ig, amikor vallásgyakorlatát megszüntették s templomát elvették. A gyülekezet nagyrésze ezidőtájt katolizált. S ettől kezdve egészen a türelmi rendeletig nem ad életjelt magáról. 1774-ben sem szerepel egyik fajta összeírásban sem.

Csurgónagymarton.

Már 1367-ben mint a vránai perjelség birtoka szerepel. Reformáltatásának körülményeiről semmi közelebbit nem tudunk. 1634-ben Csurgóval és Alsokkal együtt tart prédikátort. Amióta Csurgón 1717-ben megszűnt a vallásgyakorlat, Nagymartonban iskolamesterek végezték az istentiszteleteket. 1749-ben Beregszászi nevű iskolamesterük, aki közösen látta el az istentiszteletet Nagymartonban és Alsokon, katolikussá lett s ettől kezdve sem a vármegye, sem a csurgói plébános nem engedte meg nekik, hogy új iskolamestert vigyenek be maguk közé. Majd 1768-ban helytartósági rendelettel is megfosztattak vallásgyakorlatuktól. 1769 júliusában a királynőhöz folyamodtak vallásgyakorlatuk helyreállításáért. Előadták kérvényükben, hogy iskolamesterük régebben sem teljesített más szolgálatot, mint hogy a gyermekek tanításán kívül reggeli és esteli könyörgéseket végzett. Most pedig gyermekeiket sem taníttathatják, mert három órajárásnyi

távolságig nincs a környéken református mester. Olyan messzire meg nem küldhetik a gyermekeket, a rossz utak, a hideg, vagy forró időjárás s télen különösen a farkasok miatt. Kérik, hogyha mestert nem, legalább nótáriust tarthassanak, már csak azért is, mert a jegyző szolgálatát egy falu sem nélkülözheti. Viszont a jegyző taníthatná gyermekeiket, s a könyörgéseket is végezhetné. Különben is 31 iskolás gyermek van náluk. 1769 augusztus 27-én újból adtak be kérvényt, minthogy — az ágens értesítése szerint — a júniusban beadott kérvényt a kancellária félretette. De e kérvényük hasonló sorsra jutott, úgy hogy 1771 április 17-én, majd április 18-án az alsokiakkal együtt, újra adtak be kérvényt, amelyben a már előadottakon kívül arra is késznek nyilatkoztak, hogy egy elrendelendő vizsgálat esetén be fogják bizonyítani vallásgyakorlatuk régiségét és azt is, hogy régtől fogva tartottak iskolamestert. Vizsgálatot folytatott is náluk a vármegye, eredményt elérni azonban nem tudtak.

1774-ben még fennállott régi, valószínűleg 1728-ban épült templomuk, de használatlanul, mert a nótáriusnak gyermekeiket sem volt szabad tanítani, még kevésbé funkciókat végezni. Volt ekkor a faluban 227 református, akik közül 81 gyermek. Istentiszteletre Nemesdédre és Kónyiba jártak két mértföldnyi távolságra. Halottaikat maguk temették, de a stólát előre le kellett fizetni a csurgói plébánosnak. Minden egyéb szertartást a csurgói plébános végzett közöttük. Stólát fizettek keresztelésért 17 krajcárt, temetésért — amit pedig nem végzett — 40 dénárt, esketésért 1 forintot, »keszkenőért« 40 dénárt. Kötelesek voltak lélekpénzt is fizetni és pedig minden házaspár 20 dénárt, minden gazda, akinek vonósmarhája volt, 1 pozsonyi mérő gabonát, — 3 hold földet tartoztak háromszor megszántani, elvetni és betakarítani is. Adtak még 3 szekér szénát és egy kocsi fát is.

Dada.

A falu neve legkorábban 1244-ben fordul elő. Az itt lakó kevés számú reformátusról csak azt tudjuk, hogy sem prédikátoruk, sem mesterük nem lévén, Kaposszentbenedekre jártak istentiszteletre. Az 1774-iki összeíráskor arról panaszkodtak, hogy a csökölyi plébános még stóla ellenében sem engedte meg, hogy gyermekeiket református prédikátor keresztelje, sem azt, hogy halottaikat a szentbenedeki református prédikátor temesse, — pedig a szentbenedeki református temetőbe temetkeztek ők is, — hanem legtöbbször a szentbenedeki katolikus mestert küldte hozzájuk temetni. Minden egyéb szertartásra is a messzefekvő Csökölybe kellett menniük. Voltak pedig ekkor

itt reformátusok 23-an.

Darány.

A község neve legkorábban 1437-ben fordul elő oklevelekben. 1455-ben katolikus templomáról is van említés. Reformáltatásának körülményeiről nincsenek pontos adataink, de az bizonyos, hogy a török hódoltság kezdetén az említett kőtemplom a reformátusok birtokában volt és ezt Szigetvár megvétele után a török lehordatta a vár megépítésére. Ezután fából építettek templomot, amit zavartalanul használhattak is mindvégig. Prédikátoraik is voltak állandóan, sőt 1760 tájáig iskolamestert is tartottak, de ekkor a változás alkalmával megfelelő embert nem kaptak és egyideig nem volt mesterük, azóta aztán a földesúr nem is engedett nekik mestert tartani. 1774-ben 653 református volt a községben. Gyermeküket a prédikátor tanította, aki egyébként mindennemű szertartást is végzett közöttük. A prédikátornak ekkor már nem volt se földje, se rétje, mert még 30 évvel előbb elvette azt a földesúr s azóta a lakosok szántás helyett 3 forintot fizettek neki évenként.

Drávagárdony.

E község, melyről legkorábbi adatunk 1483-ból való, sohasem alkotott külön református egyházat, nem is volt itt sem prédikátor, sem mester, hanem mindig Kastélyosdombóval együtt alkottak egyház községet. 1774-ben 170 református élt a faluban, a katolikusok száma pedig »új polgárokkal« együtt összesen volt 17. Mivel ekkor Kastélyosdombón nem volt nyilvános vallásgyakorlat, Darányba, vagy Zádorba, egy órajárásnyira jártak istentiszteletre. Az újszülötteket is Darányba vitték keresztelni. Iskolába Dombóra jártak a gyermekek, az esketést a szuloki plébános végezte. Temetésről nincs szó adatainkban. De ebből is kitetszik, hogy nem voltak olyan szigorú nyomás alatt, mint ekkortájt a református egyházak általában és így feltehető, hogy halottaikat a dombói mester temette. A stólát azonban minden esetben meg kellett fizetniük a szuloki plébánosnak.

Edde.

Legkorábban 1332-ben szerepel adatainkban. Az ittlakó reformátusok a somogyvári plébános jurisdictiója alá tartoztak, akinek a stólán kívül évenként 12 vasas gabonát és 6 forintot is tartoztak fizetni. A plébános nem engedte, hogy bármi szertartást a jádi prédikátorral végeztessenek, hanem a sokkal messzebb levő Somogyvárra kényszerítette őket menni, »ami télen igen nehéz és alkalmatlan« — panaszozzák az 1774-i

vármegyei összeírás alkalmával. Egyébként sem számukról, sem helyzetükről közelebbi adataink nincsenek.

Erdőcsokonya.

1269-ben mint királyi birtok szerepel ez a község az oklevelekben. 1455-ben már plébániája is ismeretes. Reformáltatása régi keletű, de körülményei nem ismeretesek. 1618-ban van református anyaegyháza és ettől kezdve háborítatlanul élvezte vallásgyakorlatát egészen az 1745-ben lefolytatott vármegyei vizsgálatokig, amikor már zaklatásoknak volt kitéve. De 1756-ig még megmaradhatott a vallásgyakorlat birtokában. Ebben az évben a lakosok gróf Széchenyi László földesúrtól kértek engedélyt romladozó fatemplomuk kijavítására. A földesúr a vármegyéhez utasította őket. A vármegye azonban a július 28-iki közgyűlésen megállapította, hogy »az instansoknak oratóriuma oly állapotban vagy, hogy, azt újonnan inkább építeni, mint igazítani kellenék«. Mivel pedig új templom építésre csak a királynő adhat engedélyt, a vármegye kitért az engedélyadás elől és a csokonyaiakat a királynőhöz utasította kérésükkel. És a csokonyaiak folyamodtak is a királynőhöz. Kérvényükben új templomuk kétszeres nagyságban való felépítésének engedélyezését kérték, mivel a környékből is sokan járnak hozzájuk. Bár a helytartótanács vizsgálatot is rendelt el ebben az ügyben, a vizsgálat következtében kérésüknek nemcsak eredménye nem lett, hanem még a prédikátortartást is megtiltották nekik, azzal az indokolással, hogy a prédikátor fizetése nehéz terhet jelent és az adózó nép gyengítésével járna, — azután meg, hogy Visonta elég közel van hozzájuk s oda járhatnak istentiszteletre, a csokonyaiakat pedig az odavaló plébános jurisdictiója alá rendelték. A csokonyaiak ismételten is beadott kérvényeikben tiltakoztak e helytelen információk ellen s kimutatták, hogy mennyi gazda van náluk s igazolták, hogy van elég képességük a prédikátor fizetésére, mert a lelkésznek minden felnőtt egyháztagnak 14 krajcárt s 2 pozsonyi köből gabonát fizetett 4 pozsonyi mérő alá valót vetettek neki s egy hold rétet kaszáltak. Ezenfelül volt a stóla, ami viszont sokkal kevesebb volt, mint amit most a plébánosnak kell fizetni. Kimutatták azt is, hogy régebben több község reformátusai jártak a csokonyai templomba Komlósdról, Ujnépről, Ujlakról, Péterhidáról, Homokszentgyörgyről s most ezeknek is Visontára kell járni, pedig a visontai templom igen kicsi, még a csokonyaiakat sem tudja befogadni, nemhogy a többi falusiakat is, sőt maguk a visontaiak sem férnek bele. Egyébként kimutatják, hogy 823-an vannak Csokonyán reformátusok s így

elégséges számban az adózásra is, a templom építésére is. Annál is inkább, mert a prédikátor fizetése pénzben nem sok, inkább terményekben adják azt. Hivatkoztak még arra is, hogy vallásgyakorlatuk a török időkben s azóta is zavartalanul meg volt és hogy a katolikusok még most is mindössze csak 30-an vannak, azok közül is csak 3 gazda van, a többi pedig béres és kanász. Mivel most minden lelkiélet lehetősége nélkül vannak, amit nem bírnak elviselni, kérik vallási gyakorlatuk helyreállítását. — A csokonyaiaknak ez az érvelése a kancellária elé került, amely kérvényüket minden elintézés nélkül félretette. 1766-ban újabb kérvényt adtak be s akkor a kancellária több, hasonló ügygel együtt — évek múlva — letárgyalta ezt is, de azzal a meggondolással, hogy nem tanácsos engedékenynek lenni, mert akkor majd a többi protestánsok is, akiknek szintén megszűnt a vallásgyakorlatuk, az esetleges engedékenységen felbuzdulva, szintén zavarogni fognak, holott ezideig nyugodtan viselték sorsukat. Éppen ezért, mivel már úgymint több éve vannak ebben az állapotban, megszokhatták azt, így kérésüket el is utasította a kancellária, sőt a főispánt külön meg is bízta, hogy kísérje figyelemmel őket s ha bármit tapasztalna, tegyen róla jelentést. Így maradt ez a nagy és népes virágzó gyülekezet árvaságban.

1771-ben az itteni reformátusok a helybeli plébános alá tartoztak. Istentiszteletre és úrvacsorára Visontára jártak. Volt ekkor 796 református és 148 katolikus a faluban. Templomuk, amelynek reparálási kísérlete zúdította rájuk a bajt, azóta teljesen összeomlott, s helyére egy katolikus lakos baromistállót csináltatott. Gyermekeik tanítás nélkül nőttek fel, mert nem volt, aki foglalkozzék velük. A szertartásokat a plébános végezte közöttük »kényszerítettén sok ceremóniákban maguk hitük ellen való articulásokra«. Stólat fizettek: keresztelésért 13 krajcárt, temetésért »promiscue« 8 garast, esketésért helybelitől 2 forintot és ezenkívül néha egy pozsonyi, néha fél pozsonyi mérő zabot. Lélekpénzt is követelt volna rajtuk a plébános, de azt eddig még nem fizettek. Ami prédikatori földek voltak birtokukban, »melyekbe 3 calcatúrára belement 21 pozsonyi mérő és két ember kaszáló rétyét« még a prédikátor kiűzése előtt elvette a földesúr. Haranglábjukat és azon levő kis harangjukat 1779-ben helytartótanácsi rendelettel el akarták venni és a katolikusoknak adni. A rendelet végrehajtására a vármegye kiküldötte Sággy Dániel főbíró, aki 1779 október 12-én meg is jelent a faluban és a bírót, esküdteket magához hívatta. Ámde a lakosság felkészülve várta a főbíró és villákkal, botokkal s »más ártó szerszámokkal« felgyülekezett, lévén közöttük három szabadságos katona is. Így ellene szegültek

a királyi rendeletnek és a vármegyei határozat végrehajtásának s nem engedték meg a harang áthelyezését. A főbíró jelentést tett az esetről az alispánnak, aki viszont a helytartótanácsához tette meg jelentését. A helytartótanács 1780 február 14-én kiadott rendelkezésével utasította a vármegyét, hogy »a merész zendülők és közcsendhaborítók ellen« indítson eljárást és méltó büntetést szabjon ki rájuk. Kívánta azonban, hogy az egész eljárásról az akták felküldessenek s így tegyen jelentést a vármegye, addig a harang áthelyezését függesszék fel. Az alispán 1780 április 10-én meg is idézi a lakosokat a megyei törvényszék elé április 28-ára, melynek eredménye az lett, hogy a beidézetteket kegyetlenül összeverték. S a végén természetesen elvették a harangot és a haranglábat is.

Galambok.

Legkorábbi adataink 1019-ben, mint a zalavári apátság birtokát említik. Reformálásának körülményeiről nem tudunk. De már 1618 előtt is református anyaegyház volt. Bár a török időkben is sok csapást szenvedett — a török kiverése után is volt még prédikátoruk, de már nem sokáig. 1692 után a komárvárosiakkal együtt tartottak prédikátort, miután ott a vallásgyakorlat 1692-ben megszűnt. A parochiális ház a kuruc világban a faluval együtt teljesen elégett. Katolikus papi birtok lévén, hamarosan megszűnt a vallásgyakorlat itt is. Mária Terézia korában már minden egyházi szervezet nélkül voltak és a kiskomáromi és a zalamerenyei plébános jurisdictiója alá tartoztak, de magános imádkozást ekkor is tartottak, bár »annyira szorongattattak, hogyha gyűlést tartottak, vagy imádkozni összejöttek, vagy ha valamelyik gazda írást olvasott, azt mindjárt kiverték a faluból, sőt ha csak egy ebattát mondott is, különben meg nem engedtek neki, ha csak pápistává nem lett. Ha házasodtak, máshova eskettetni nem eresztettek, a pápista papok is meg nem esküdtették, míg pápistává nem lettek, mely miatt némelyek elbujdostak együtt, némelyek esztendeig is jegyben jártak«. 1757-ben már katolikus temploma is van. A türelmi rendelet után folyamodtak vallásgyakorlatuk visszaállításáért és az ekkor beadott kérvényhez csatolták a reformátusok létszámának kimutatását is s e szerint még ekkor is volt itt 256 református, a közelükben levő Szentjakabon 6, Récsén 16, Egeren 31, Kerecsenyben 16, Petrétén 4.

Gige.

1332-ben már egyházashelyként szerepel az

okmányokban. Reformáltatásának körülményeit nem ismerjük. 1618-ban református anyaegyháza van s 1624-től kezdve prédikátorainak nevét is ismeri. A régi kőtemplom mindvégig birtokukban volt. 1745-ben arra való hivatkozással, hogy ez a templom a reformáció előtt a katolikusoké volt, el akarták tőlük venni. Ez ellen a helytartótanácsához folyamodtak s az elrendelt vizsgálat alkalmával beigazolták eredeti okmányokkal, hogy 1718-ban maguk igazították és újították meg a templomot, amire aztán felhagytak a zaklatással. 1747-ben Torkos Jakab dunántúli superintendens generális vizitációt tartott itt. A látogatási jegyzőkönyv jó helyzetképet ad a gyülekezet akkori állapotáról. E szerint van 12 hold papi földje »3 évre 12 hold, mindenikbe megy egy-egy öreg kila«, sőt ehhez jött még Kozma Ferenc végrendeleti hagyományából 2 hold. Van még egy darab rét, amelyet 2-szer mcgkaszálnak s 5 szekér széna terem rajta, sőt van kenderföld is. A lelkészi fizetés »egy személtől 10 dénár, 12 évesen felüli férfitől rámegy 30 forintra«. Az asszonyok személyenként $\frac{1}{4}$ pozsonyi mérő búzát fizettek, ami megint 30 öreg kilát tett ki. Mivel tavaszt nem vetnek, e helyett adnak a lelkésznek 12 pozsonyi mérő gabonát. Az őszi vetés minden munkáját elvégzik, be is takarítják, éppen úgy a rétet is. Bort is adnak. A collecta bor »rámegy 12 akóra, mikor igen szűk is. Egyébkor 15—20 akóra is«. A Gigehez leányegyházként tartozó kovácsiak 2 hold kukoricát vetnek a lelkész részére, aminek a kapálását a gigeiek végzik. Stólat fizetnek a lelkésznek keresztelésért 11 dénárt, esketésért eddig 40 dénárt fizettek, a látogatás alkalmával ennek a díját 50 dénárban szabták meg. A vidékiek ennek dupláját adták. Temetési prédikáció díja 50 dénár. Rendesen gyakorolják az egyházkelest is. Eddig még nem volt templomi persely, de ezt is megígérték, hogy beszerzik. A közegyházi szükségekre kirótt zsenget is szedik, bár eddig keveset szedtek. Az úrvacsorai és keresztelési edények megfelelők. Kurátoruk eddig még nem volt de azt is megígérik, hogy fognak választani. Az ilyen vizitáció alkalmával szokásos kérdésekre adott feleletekből megtudjuk, hogy lelkészük tisztét híven és igazán végzi, a sákramentomok kiszolgáltatását eddig még soha el nem mulasztotta, buzgón könyörög »az időnek alkalmatossága szerint« a királynőért és a földesurakért. A betegeket meglátogatja. Ő maga is feddhetetlen életet él és feleségét is dicsérik. Igen szorgalmas ügy, hogy mikor a filiában következik az istentisztelet-tartás, akkor előbb az anyaegyházban prédikál kétszer, úgy megy ki a filiába, ott harmadszor is prédikál. A gyülekezet tagjai szorgalmasan járnak templomba. »Jó példaadók«. De vannak rendetlen életűek is. Különösen is sokszor meg kell feddeni a gyülekezet tagjait a részegeskedés miatt. De szinte hiába, mert a hívek ezt nem tartják véteknek. Kerülnek káromkodók is. Ezekkel szemben azonban büntetést alkalmaznak. Vannak »vasárnap rontók«

is, akik a vasárnapi két prédikáció előtt is kimennek a szőlőhegybe. Ezekkel, vagy egyéb »gonosztevőkkel« szemben is alkalmazták a büntetést. A fegyelmezést nyugodt szívvel fogadják, a prédikátornak »illendő becsületit megadják«, pontosan beszolgáltatják fizetését is, a paróchiális házra gondot viselnek. A lelkész a prédikálást komolyan veszi. Geleji Katona István praeconiumából tanítja a híveket, de időnként maga is készít prédikációkat. Abban az időben például, amikor a vizitáció folyt, este, reggel katekizált. A szertartásokat Milotai Nyilas István ágendája szerint végzi. A könyörgések végzésére különböző könyvei vannak. A látogatás alkalmával szabályozták a szomszédos gyülekezetek istentiszteleti rendjét is. Úgy látszik, itt némi zavar lehetett. E szerint ezentúl minden úrvacsoraosztás alkalmával a kisasszondi levita köteles átmenni Gigébe az éneklés végzésére, a pusztakorpádi pedig hasonló célból Szomajomba. Minthogy azonban Kisasszond nem Gigének, hanem Szomajomnak volt a filiája, ez az ünnepi alkalomra szóló intézkedés nem változtatta meg Kiskorpád jogi helyzetét és a stólával továbbra is a szomajomi prédikátornak tartoztak a hívek, még akkor is, ha történetesen akármelyik filiából Pusztakorpádról, vagy Kisasszondról nem Szomajomba, hanem Gigébe vitték volna is a gyermeket keresztelni.

A prédikátor eltartására szolgáló földekből a földesurak négy holdat elvettek 1770-ben, pedig ezeket még »az urbarialis regulatio« előtt két buzgó egyháztag: Mezey János és Kozma Márton hagyták az eklézsiára, mint erdőből irtott földeket — és semmit sem adtak érte.

1774-ben prédikátor és iskolamester szabadon gyakorolhatta hivatását Gigén. Bár az 1774-i vármegyei vizsgálat alkalmával panaszolták a hívek, hogy az itt élő evangélikusok, akik a református egyházhoz tartoztak és a csökölyi plébánosnak semmiféle szolgálatával nem éltek, mégis »a lélekpénz megfizetésére executor vármegye katonája által kényszerítettnek«. A stólát is beszedte rajtuk, mint például a mészárosból »egy hassal lett három gyermekeinek a prédikátor által lett megkereszteltetéséért 24 garast vett«, — majd mikor e hármas ikrek meghaltak, megint csak a prédikátor temette őket s azért is egy tallér stólát vett a plébános. Egy gigei evangélikus leányt odavaló evangélikus legénnyel még a stóla lefizetése ellenében sem engedett a prédikátornak megesketni, sőt »még a szándékért is« a legényt Csökölybe megcítálta, 12 botütéssel fenyegette és a stólán felül egy körmöci aranyra büntette. Templomuk már előbb is igen szűk volt az anyaegyházak és filiák hívó seregének befogadására. 1750-ben már folyamodtak is azért, hogy megnagyobbíthassák, de csak másfél évtized múlva, 1767-

ben kaptak engedélyt a vármegyétől a javításra, a nagyobbitásra azonban nem és akkor, illetve 1768-ban renoválták is templomukat s az addigi szalmafedelelet náddal cserélték ki. Templomuk azonban hovatovább teljesen elégtelen lett a hozzájuk Csökölyből, Kiskovácsiból és Jákóról felgyűlő, a helybeliekkel együtt mintegy 2000 lélek számára. Ezeknek csak egy kis része férhetett be a templomba és akik befértek is, azok is olyan zsúfoltan voltak bent, hogy másokra is, de amint maguk írják, különösen a terhes asszonyokra felette veszélyes volt a helyzet. Ezért aztán 1777-ben március 22-én a királynőtől kértek engedélyt templomuk megnagyobbitására. Kérvényük azonban sikertelen maradt.

Még 1773-ban a csökölyi plébános, akihez a katolikus egyház szempontjából Gige is tartozott, — sőt azonkívül a vármegye is, nehézségeket támasztott a mestertartás miatt, de 1774 április 15-én a vármegye kimondotta, hogy az iskolamester nyugodtan megmaradhat, így aztán rövid szünetelés után továbbra is saját mesterük tanította a gyermekeket. Volt ekkor a faluban 714 református és 68 katolikus az urakon, szolgákon és új polgárokon kívül.

Görgeteg.

A község neve legkorábban 1360-ban fordul elő okmányainkban, mint a veszprémi püspökség birtoka. Reformációjáról közelebbi adataink nincsenek, de 1634-ben már református anyaegyháza volt. Bizonyos azonban, hogy előbb is lenni kellett itt gyülekezetnek, mert régi kőtemplomukat a török el akarta hordatni Babócsára, amit a hívek 15 forinton megváltottak, később fel is építettek és odajártak istentiszteletre. Ezt a régi kőtemplomot 1752-ben elvette tőlük a veszprémi püspök praefectusa. A praefectus azzal vette el a régi templomot, hogyha szépszerével átadják, enged nekik újat építeni, majd mikor a templomot valóban átadták, akkor már csak a között engedett nekik választást, hogy istállóban vagy a parókhán akarnak-e istentiszteleteket tartani. A hívek természetesen a parókhát választották és mintegy 5 esztendeig odajártak prédikációk hallgatására. Majd mikor 5 év múlva prédikátoruk meghalt, akkor új prédikátort állítottak ugyan be, de ezt pár hét múlva a praefectus kiverette onnan és a parókhát is lepecsételtette a vármegyei főbíróval. Ettől kezdve szünetelt náluk minden vallásgyakorlat. 1774-ben volt a községben 504 református, katolikus pedig mindössze 3 háznép és az uraság cselédjei 42-en. Istentiszteletre Visontára és Lábodra jártak, hasonlóképen úrvacsora vételre is. Jurisdictio szempontjából az erdőcsokonyai plébánoshoz tartoztak, aki azonban megengedte nekik, hogy gyermekeiket a maguk vallása szerint kereszteltethetik meg akár Visontán, akár Lábodon,

csak előbb a stólát fizessék meg neki. De az esketést még ilyen feltétel mellett sem engedte ki kezéből és az esküvő alkalmával a fiatalokat »hitük ellen való articulásokra kényszeríti«. Hogy a temetés ügye hogyan állt, arról adataink nem szólnak. Stólát fizettek a plébánosnak: keresztelésért 7 krajcárt, esketésért helybeliek 2 forintot és a mellett még zabot is, kitől mennyit tudott kicsikarni. Iskolás gyermekeik minden tanulás nélkül nőttek fel. Az 1774-iki vármegyei összeírás alkalmával azt is panaszolták a hívek, hogy esküvőkor a fiatal párnak a feszületre kell tenni kezét és minden szentekre kell esküdni. Ez a vármegyei vizsgálat egyébként azt a hitet keltette a reformátusokban, hogy a vallásszabadság ideje közeledik számukra, éppen ezért rövidesen kezdték megtagadni a plébánosok jurisdictióját, amint éppen a csokonyai plébános panaszolta a veszprémi püspökségnél, hogy a görgetegi hívek a vizsgálat óta a maguk prédikátoraihoz hordják a gyermekeket keresztelni, odamennek esküdni és jóllehet Somogyban nincsenek artikulás helyek, mégis stólát nem fizetnek, a temetésekről pedig hírt sem adnak. És amint a veszprémi káptalani helynök, Kiss Pál panaszolta a főispánnak: »most már nem kereszteltetnek a plébánossal, sőt esketésre sem odamennek, pedig az ilyen házasság nem igazi házasság, hanem fajtalanság«, és ha stólát fizetnek is, maguk szabják meg és azt adnak, amit akarnak. — A reménykedés azonban nem sokáig tartott, maradt minden a régiben. De azért ismételen is folyamodtak vallásgyakorlatuk visszaállításáért. 1775-ben vizsgálatot is tartottak a községben a vármegye kiküldöttei. A vizsgálatból kitűnt, hogy azelőtt mindig volt vallásgyakorlatuk és az is, hogy a kőtemplom elvétele alkalmával a praefectus megígérte nekik, hogy fatemplom építésére új telket jelöl ki számukra, amely ígéretét azonban nem tartotta meg. Ennek ellenére is a türelmi rendeletig vallásgyakorlatukat vissza nem kaphatták.

Gyöngyösmellék.

Okmányainkban legkorábban 1536-ban fordul elő a község neve. A török és kuruc világ idejéről nincsenek adataink arra nézve, hogy volt-e itt református gyülekezet és ha igen, mikor pusztult el. Annyi bizonyos, hogy a háborúk lezajlása után 1721-ben alakultak új gyülekezetté és akkor építettek templomot is. Eleinte praeoráns tanítók működtek itt, de Mária Terézia korában már prédikátorai is vannak. 1745-ben a vármegye azzal az indokolással, hogy vallási gyakorlatuk új keletű, a pesti commissió után kezdődött, így törvénytelen, el akarta venni templomukat. Ez ellen a

helytartótanácsnál panasszal éltek s az újabb vizsgálat során be tudták igazolni vallásgyakorlatuk jogosságát és így továbbra is háborítás nélkül használhatták templomukat és gyakorolhatták vallásukat. Templomuk renoválására 1765-ben engedélyt kaptak a vármegyétől és meg is javították. 1774-ben a lakosok közül 237 református és 13 katolikus volt, katolikusok voltak még jövevények és szolgák 35-en. Az istentiszteleteket, szertartásokat a prédikátor végezte és ő tanította az iskolásgyermeket is. A prédikátor szabadon használhatta földjét, amelyikbe azonban »3 calcatúrára 18 pozsonyi köbőlnél több nem fér bele« — rétje azonban nincs.

Hedrehely.

1332-ben mint plébániával bíró hely említetik az oklevelekben. A középkorban város volt, amelynek volt Ferenc-rendi kolostora is. Valószínűleg korai reformáltatásának körülményeit nem ismerjük, de 1612-ben már református anyaegyháza volt. Vallásgyakorlatának zavartalan birtokában volt mindig. 1747-ben Torkos Jakab generális vizitációja Hedrehelyre is kiterjedt. A vizitációs jegyzőkönyv szerint idetartozott, mint filia, Hencse és Visnyéről is idejártak istentiszteletre. A prédikátor részére van 6 hold föld, 2—2 pozsonyi kila gabona megy holdjába. Rét is van négy ember kaszáló. A lelkészi díjlevél egyéb adatai a következők: Minden pár ember fizet »15 éven felüli férfi« 10 dénárt, ami kitesz 25 forintot, azután búzát minden pár $\frac{1}{4}$ kilát, ez is rámegegy 25 kilára. Őszi vetnek 3 holdat, 6 pozsonyi kila megy bele, tavaszt is vetnek 1 holdat. Érdekes a díjlevél e tételénél ez a megjegyzés: »ha földet nem találnak, adnak a helyett 7 pozsonyi mérő zabot«. Nyilvánvaló, hogy az őszi vetésre időnként használták felváltva a prédikatori föld 3—3 holdját, míg a tavaszra bizonyára csak bérelték az 1 holdat. Kukoricát is ad minden pár ember $\frac{1}{4}$ mérőt. A földeknek minden munkáját maguk végzik, a rétet lekaszálják és behordják. Bort is fizetnek a harangozásért minden pár ember 1 pintet. De amikor bő termés van, begyűjtenek 7, vagy 10 kis akót is. Stóla: keresztelés 11 dénár, esketés 50 dénár, vidékitől 1 forint, temetés 50 dénár. Kurátoruk eddig még nem volt, nem volt templomi perselyezés sem. Az egyházi közszükségekre zsenget sem szedtek eddig. Szertartási edényeik is vannak és pedig 1 óntányér, a többi cserépedény. Az egyházkeleti szertartást nem vették be a hívek. Lelkipásztoruk szorgalmas, tisztét híven teljesíti, a sákramentumokat idejében kiszolgáltatja. Buzgón könyörög a királyért és a földesurakért. Vannak írott és nyomtatott könyvei. Milotai ágendáját használja, prédikál néha dominicalis textusokat,

gyakrabban más textusokat is. A hívek egyházi élete sok kívánni valót hagy. Templomba nem valami szorgalmasan járnak, Vasárnap reggel még csak felmennek a prédikációra, délután már csak kevesen. Lelkészük iránt sem mindig adják meg a kellő tiszteletet. Gyalázatot eleget tesznek rajta — mondja a vizitációs jegyzőkönyv. Fizetését ugyan megadják, de a parókhia olyan rossz, hogyha meg nem igazítják, lakhatatlanná válik. Templomuk is nagyon romladozott, »az eső minden falát mossa«.

Amint az 1747-iki jegyzőkönyv is mutatja, templomuk, mely különben olyan régi volt, hogy nem is emlékeztek rá, mikor épült, — nagyon megromladozott. 1764-ben kérvényt adtak be a vármegyéhez dűledező templomuk kijavításának engedélyezéséért, azzal is indokolván kérésüket, hogy életük veszélyeztetése nélkül már nem járhatnak be a templomba. A kérés alapján a vármegye vizsgálatot rendelt, de a javítást nem engedte meg, kimondván, hogy nem lehet már megjavítani a templomot, hanem újonnan meg kellene építeni, mivel pedig az új templomok építését az 1745-iki kir. rendelet szerint csak a királynő engedheti meg, odautasította őket. 1765 október 9-én be is adják kérvényüket a királynőhöz és a kérvényt a hedrehelyi reformátusok maguk vitték fel Bécsbe az udvari ágenshez. Ebben azt kéri, hogy nagyobbra építhessék meg a templomot, mert Hencséről, Ladról és Visnyéről is odajárnak a hívek templomba és a régi nagyságú templom szűk lenne számukra. Mert csak magában Hedrehelyen olyan sokan vannak, hogy a gazdák száma családtagjaikon és szolgálkon kívül 98 és a többi helyeken megint ugyanennyi. Kérvényükre a királynő a helytartótanács útján a vármegyét újabb vizsgálatra utasította. A vármegye a vizsgálatot, a veszprémi püspök kiküldöttével, 1766 február 9-én folytatta le. A vizsgálat eredményeképpen a kiküldöttek azt jelentették, hogy a hedrehelyiek vallásgyakorlatuknak régiségét semmiféle írásbeli bizonyítékkal nem tudják igazolni. Különösen is mint törvénytelenséget jelentik, hogy a prédikátor nemcsak Hedrehelyen, hanem Visnyén és Hencsén is esket, keresztel és temet, sőt szükség esetén még a katolikus gyermekeket is megkereszteli, amint mindezeket a ladi barátok panaszojják. Mesterük is van s ez elég is volna nekik, el tudna látni köztük minden teendő, így nincsen szükség prédikátorra, végül még jelentik azt is, hogy a jelenlegi templom 4 öl hosszú, 3 és $\frac{1}{2}$ öl széles, karókból és vesszőkből van fonva, északi és nyugati oldaláról olyan rossz, hogy a szél vagy vihar bármely pillanatban összedöntheti. Mindössze pedig 15 éven felüliek 338-an vannak itt, Kadarkúton félóránnyira és Bécsen egy óránnyira van református vallásgyakorlat. A hedrehelyiek megijedtek e

részükre nagyon veszedelmes eredményt sejtető jelentéstől és kiváltva annak másolatát a vármegyétől, reflexiókat készítettek rá, amelyben kimutatták, hogy templomuk igen régi és prédikátorait 1690-ig visszamenőleg meg tudják nevezni és azt is kimutatták, hogy náluk 640, Hencsén 150, Ladon 120, Visnyén pedig 60 református van, ezeket a reflexiókat aztán »expressus emberek által« Bécsbe küldték az ágenshez. Egyik református földesúr, Nagy Benedek, személyesen is felment az ágenshez az ügyet sürgetni, majd mivel az intézkedés még mindig késett, harmadszor is küldtek fel embereket Bécsbe, ámde az ágens azt felelte nekik, hogy a jelenlegi körülmények között »nem itéli hasznosnak lenni a dolgot sürgetni«. Bár e miatt attól tartottak, hogy esetleg a kancellária csak azt várja, hogy sürgessék a dolgot »és netalán mindgyárt romlásuk következik«, mégis a királynőhöz 1769 január 26-án újabb kérvényt adtak be, amelyben arra való hivatkozással, hogy a helytartótanács által elrendelt vizsgálat alkalmával sem őket meg nem hallgatták, sem bizonyítékaikat, amelyekkel vallásgyakorlatuk régiségét igazolhatták volna, meg nem nézték, új vizsgálat elrendelését, illetve kérésük teljesítését kérték. Kérésük ekkor a helytartótanácson keresztül eljut a kancelláriáig. A vármegye és a helytartótanács is amellet volt, hogy a kérést utasítsák el és tagadják meg az engedélyt. E javaslatot azzal indokolják, hogy 1. Így is Somogyban annyira szaporodnak az akatolikusok, hogy már a katolikusok számát is elérték. 2. Hedrehelyre sok szomszédos községből gyűlnek össze a reformátusok és e szabad összejövetelek révén különböző jogokat és szabadságokat bitorolnak és végül 3. Mert nem is tudják igazolni szabad vallásgyakorlatuk jogosságát. E javaslat ellenére a kancellária mégis megadta az engedélyt a templom kibővítésére azzal az indokolással, hogy 1. a vármegye csak állítja, de nem bizonyítja, hogy nincs joguk a vallásgyakorlatra. 2. jobbnak tartja a kancellária, ha egy helyre jönnek össze, mintha sok helyen volna templomuk és 3. mert a vármegye is tanúsítja, hogy a templom olyan rossz állapotban van, hogy életveszedelem a hívek számára benne tartózkodni. A kancellária e véleménye alapján a királynő ki is adta az engedélyt és a hedrehelyiek 1771-ben fel is építették új nádfedeles templomukat.

1774-ben a prédikátor mellett praeceptoruk is volt, aki a gyermekek tanítása mellett a jegyzői teendőket is végezte a faluban. Volt ekkor itt 655 református (ezek közül 15 éven felüli férfi 224, nő 227. 15 éven aluli fi 105, leány 99) református szolgák 25, koldusok és zsellérek 9, vagyis a reformátusok összes száma 687 volt. Ezzel szemben katolikus lakosok, szolgák és pásztorok voltak 80, új

polgárok 29-en. Minden szertartást a prédikátor végzett, neki fizettek stólát is. De ha valamelyik hedrehelyi legény vidékről hozott magának feleséget, akkor a németladi adminisztrátor barát 1, vagy 2 forint stólát is beszedett rajtuk. A prédikátor szántóföldjét nem háborgatták, de ez a föld nagyon kevés volt, mert három calcatúrára csak 16 pozsonyit lehetett bele vetni.

Hencse.

A község neve a XV. sz. óta ismeretes az okiratokban. Reformációjáról és református egyházáról adatok nincsenek. Az 1774-i egyházi összeírás szerint »az élők emlékezte szerint itt helybeli prédikátor nem volt«. Mint filia tartozott Hedrehelyhez és a hedrehelyi prédikátor szabadon járt át hozzájuk prédikálni, kereszteni és temetni. A megszorító királyi rendeletek után azonban istentiszteletre nem járhatott ki többé, de a szertartásokat a szürke barátoknál lefizetett stóla ellenében továbbra is végezhette. Istentiszteletre is Hedrehelyre jártak és a gyermekeket is, mivel náluk sem mester, sem nótárius nem volt, a hedrehelyi praeceptor tanította. Különben Hedrehely tőlük gyalogosan félóra. Nekik maguknak temetőjük sem volt, halottaikat a hedrehelyi temetőbe temették. Reformátusok mindössze 118-an voltak, katolikusok pedig az uraság cselédeivel együtt 16-an. Stólát fizettek a ladi barátoknak, keresztelésért 17 krajcárt, — egyházkelésért nem követelt külön, — esketésért helybelitől egy forintot, de ha a leányt vidékre vitték, vagy ha a legény máshonnan házasodott, akkor két forint stólát szedett tőlük, s még egy vasas zabort is, vagy ahelyett 30 krajcárt. Temetésért felnőttől 30, gyermektől 15 krajcárt. Egyéb járandóságot, lélekpénzt is követeltek tőlük a szürke barátok, de azt nem fizettek. Mielőtt a hedrehelyi prédikátor istentiszteletre kijárása megszűnt, a prédikátor részére minden esztendőben »exarendáltak« 2 pozsonyi alá való földet, azt megszántották, magukéból elvetették, betakarították, — azóta azonban ez a szolgálmány megszűnt.

Hetes.

Okleveleinkben legkorábban 1263-ban fordul elő a község neve. Reformációjának körülményei nem ismeretesek. Régi templomának gerendájára az 1596-os évszám volt felvéve. 1618 óta a prédikátorok nevei is ismeretesek. 1747-ben — Torkos Jakab generális vizitációs jegyzőkönyv szerint — az egyháznak »3 idére« 12 hold őszi és 1 hold tavaszi alá való földje volt, volt hajdina alá való is 3 hold,

rétje pedig 10 ember kaszáló. A lelkész fizetése volt ekkor 18 forint készpénz, azonkívül minden pár ember fizetett 1 vasas kila búzát, ilyen fizető volt ekkor 76 pár. A szolgák fél pozsonyi mérőt fizettek. A szántóföldeket megszántották, őszi alá vetettek évenként 12 pozsonyi mérőt, tavaszi alá 3 pozsonyit. A rétet lekaszálták s a terméssel együtt betakarították. Tavasszal vetettek kukoricát is egy holdat, azt meg is kapálták. Hajdinát évenként 1 holdat vetettek és azt is betakarították. Fát minden gazda 1 szekérrel adott. Stólat fizettek keresztelésért 12 dénárt, esketésért 50 dénárt, vidékitől kétszer annyit, prédikációért 50 dénárt, búcsúztatásért és kikísérésért 15 dénárt. Kurátoruk a vizitáció alkalmával még nem volt. Voltak úrasztali edényeik, volt keresztelő pohár is, de tál nem. A vizitáció alkalmával megígérték, hogy szereznek be. Az egyházkezelés szertartása meg volt náluk. Volt templomi persely is és közegyházi szükségekre zsengett is rendszeresen szedtek. — Prédikátoruk az Igét tisztán hirdeti, a sákramentumokat idejében kiszolgáltatja, könyörög a királyért és a földesurakért, a betegeket meglátogatja, »a dominicális textusokat elegyesen prédikálja a közönséges textusokkal«. Katekizál is. Vannak kéziratos és nyomtatott prédikációs könyvei. A lelkésznek és házanépének élete hivatalához illendő. A hívek is szorgalmasak a templomlátogatásban és a sákramentumokkal való élésben. Az egész faluban csak egy ember van templomkerülő. Gondot viselnek a prédikátor házára és kertjére egyformán.

Templomuk mellé 1748-ban haranglábat készítettek. 1768-ban már romladozó templomuk helyébe újat akartak építeni, ezért kérvényt adtak be a vármegyénél és a földesúrnál, de a vármegye az 1745-i kir. rendeletre való hivatkozással a királynőhöz utasította őket. Kérvényükre a királynő a helytartótanács útján a vármegyénél vizsgálatot rendelt el és a vizsgálat alapján a vármegye 1769 februári gyűlésén javasolta is az új templom építésének a régi méreteken való engedélyezését. A hetesiek azonban nem elégedtek meg ezzel a javaslattal, mert, mint írják, maguk is 476-an vannak, Csombádról 37-en, Várdáról pedig 26-an tartozván hozzájuk, ez már maga meghaladja az 500 lelket. Ezenkívül azonban a mezőcsokonyaiak is hozzájuk járnak templomba, s azokkal együtt felül van számuk az ezeren. Éppen ezért 1769 március 11-én újabb kérvényt adtak be a királynőhöz, hogy a mostaninál nagyobb templomot építhessenek. Kérvényükben előadják, hogy a vármegyei vizsgálat alkalmával a kiküldöttek elé tárták vallásgyakorlatuk régiségére vonatkozó bizonyítékaikat, valamint azt is, hogy mostani templomuk olyan régi, hogy annak építési idejére a legöregebb emberek sem emlékeznek.

S elpanaszolják, hogy e bizonyítékok nem tetszettek a kiküldöttek közt levő püspök-képviselőjének és az igen kemény szavakkal és rút káromkodással támadt rájuk. Elpanaszolják azt is, hogy jelenlegi lelkészük már öreg, szeretne nyugalomba menni és helyébe ők a fiát akarnák lelkészüknek, de azt a földes asszony és az alispán eltiltották a szolgálattól. Kérik, hogy nagyobb templomot építhessenek és lelkészük helyett újat állíthassanak be. Az engedélyt meg is nyerték a templom építésére. De mivel az építés nagyobbra sikerült az engedélyezett 2 öl és 1 láb hosszúságnál, a vármegye bevádolta őket a helytartótanácsnál annál is inkább, mert a templomba karzatokat is építettek. Erre pedig az engedély kifejezetten nem szólt. Ezért 1770 április 9-én újból kérvényt adtak be a királynőhöz, hogy védje meg őket a vármegye túlkapásaitól. Karzat nélkül templomukban csak 260 férőhely volna, ez pedig nem elég a hetesiek és a környékiek befogadására. Kérvényük elintézéséről közelebbi tudomásuk nincs. Annyi bizonyos, hogy többé nem háborgatták őket. 1774 december 1-én azért kérvényeztek a királynőnél, hogy templomukat az eddigi szalma helyett zsindellyel fedhessék be. E kérvényük sorsáról azonban többet nem tudunk. A katolikusoknak is volt itt már 1756 óta templomuk és 1768-ban elrendelte a vármegye, hogy a reformátusok soha nem harangozhatnak előbb istentiszteletre, csak a mise után. 1774-ben a prédikátor mellett praeceptoruk is volt, aki egyúttal jegyzői teendőket is végzett, s a gyermekeket — fiúkat és leányokat — tanította. Voltak ekkor a reformátusok 512-en, katolikusok csak kevesen. A prédikátor fizetésére szolgáló rétet a földesasszony elvette az egyháztól, részben magának tartotta, részben kiosztotta a jobbágyoknak, amint ezt az 1774-i vármegyei vizsgálat alkalmával panaszolták.

Hobol.

A község neve legkorábban 1409-ben fordul elő okmányainkban. Reformáltatásáról semmit sem tudunk. Adat van ugyan rá, hogy már a hercegszöllősi zsinat idején (1576) volt itt református gyülekezet és az 1744-i vizsgálat szerint is, a gyülekezet a török időkben is fennállott. Régi fatemploma 1763-ban elégett s ekkor folyamodtak a királynőhöz új templom építésének az engedélyezéséért. Az engedély késett, de 1767-ben mégis felépíthették templomukat fából, fazsindellyel fedve. 1774-ben volt itt 256 református. Prédikátoruk volt, aki a gyermekeket is tanította. A prédikátor használatára mindössze negyedfél hold föld volt, amibe őszit, tavaszit, összesen 7 pozsonyi mérőt lehetett vetni. Rétje is volt négy ember kaszáló.

Katolikus a faluban nem volt egy sem, csak molnárok és kanászok voltak 15-en.

Homokszentgyörgy.

Az oklevelekben legkorábban 1426-ban fordul elő a község neve. Reformáltatásának körülményei nem ismeretesek. A török és kuruc háborúk idejéről is csak annyi maradt emlékezetben, hogy régebben voltak prédikátorai is. A kuruc háborúk után — az 1744-i vizsgálat szerint 1721-ben, az 1774-i egyházi összeírás szerint 1719-ben, kezdődött meg újból a vallásgyakorlat és ekkor építettek templomot is. Az 1774-i adat azzal igazolja állítását, hogy akkor még fennállott templomuk padlásán az 1719-es évszám fel volt jegyezve. — Az 1744-i vizsgálat idején történhetett, hogy a kiküldött megyei főbíró a szomszédos Szulok nevű sváb falut fejszésekkel ideparancsolta és a templomot és a haranglábat le akarta vágatni. Ugyanakkor arra is rá akarta venni a község előljáróit, hogy a templomi székeket adják el egy katolikus templom számára, de a szentgyörgyiek ellene mondtak és ellene állottak a főbírónak és a templom megmenekült a lerombolástól. 1721 óta csak mestereik voltak, akik Mária Terézia korában és így 1774-ben is, lévita néven könyörgéseket végeztek. Bibliát olvastak és temettek, de predikációs istentiszteletet nem tarthattak. Istentiszteletre, úrvacsorára Hedrehelyre, egy mérföldnyire jártak. 1774-ben folyamodtak a királynőhöz, hogy kicsi és romladozott fatemplomukat megjavíthassák és ez meg is engedtetett nekik. A gyermekeket a helybeli mester tanította. A temetést is a mester végezte és ezért stólat sem kellett a katolikus plébánosnak fizetni. A keresztelest és az esketést a szuloki plébános végezte. Akinek fizettek stólat: keresztelestért 20 krajcárt, egy máriást, — a katolikus mesternek egy garast, amit ha nem akarnak megadni, akkor a gyeplüt, ruhát veszi el (1774. vármegyei vizsgálat). Esketésért a plébánosnak egy forintot, a katolikus mesternek hét krajcárt. Ha a leányt kivitték a helységből, akkor két forintot és egy pozsonyi mérő zabot vett, sőt ha lehetett, többet is. Ha a legény más faluból házasodott, akkor a házassági engedély-levélért 1 forintot, másfél tallért, vagy 10 garast, a katolikus mesternek a hirdető céduláért 7 krajcárt kellett fizetni. Néha házasságkötésnél a plébános egy köböl zabot, disznólábat és egy kulacs bort is követelt a stólán felül. A lévita földjéből egy holdat elvett a földesúr, úgy, hogy 1774-ben már csak annyi földje volt, hogy 3 calcatúrára 10 pozsonyi mérő ment bele. A rétet is mind elvette a földesúr. Voltak akkor itt reformátusok 330-an, katolikusok 22-en.

1778-ban Bajzáth József veszprémi püspök feljelentette az iskolamestert a helytartótanácsnál, hogy a tanításon kívül istentiszteleteket is végez és stólafizetés nélkül temet is. A helytartótanács 1778 június 25-én kiadott rendeletére a vármegye vizsgálatot is folytatott ebben az ügyben. Később a helytartótanács jelentést kért a vármegyétől arra nézve is, hogy templomuk használatban van-e, milyen anyagból készült és milyen célra volna felhasználható? Az ügy elintézéséről tudomásunk nincs.

Inke.

Legkorábbi adatok a községről 1278-ból valók, 1332-ben már plébániájáról is tudunk. Reformáltatásáról közelebbi ismereteink nincsenek. 1634-ben Nemesdédrel és Vésével együtt alkot egy anyaegyházat. A török és kuruc háborúk után 1720 körül szervezkedett újból itt egyházközség s ettől kezdve léviták működtek itt, akik hétköznapiakon könyörgéseket végeztek, vasárnap pedig prédikáltak, de 1746-ban a vármegye megfosztotta őket a vallásgyakorlattól és lévitájukat kiűzette a faluból. Az ekkor lepecsételt templomot három inkei gazda feltörte és újból oda kezdtek járni istentiszteletre. E gazdákat azután a vármegye elfogatta és a tapsonyi börtönbe záratta, ahonnan addig ki sem engedték őket, amíg katolikusokká nem lettek. Ugyanekkor a községbe katolikus mestert küldtek. Ezután többször is folyamodtak előbbi szabad vallásgyakorlatuk visszaadásáért és bár 1766-ban vizsgálatot is tartottak ez ügyben náluk a vármegye kiküldöttei, eredményt nem értek el.

1774-ben a szolgákon kívül 235 református volt a faluban, kevesen katolikusok is voltak. Istentiszteletre Nemesdédre jártak, egy órajárásnyira. A régi mesterház a hozzáragasztott templommal együtt még ekkor is megvolt, de a katolikus mester lakott benne. Gyermekeiket azonban nem adták az inkeiek katolikus mester keze alá. Legtöbbje inkább nem is taníttatta gyermekeit. Néhányan pedig a nemesdédi iskolába járták őket. Halottaikat a helybeli katolikus mester temette katolikus szertartás szerint. Az újszülötteket vagy az ihárosi plébános, vagy a helybeli káplán: franciscánus barát keresztelte, akit egyik földesúr tartott maga mellett. Stólat az ihárosi plébánosnak fizettek, keresztelésért egyházkeléssel együtt 40 dénárt, temetésért a plébánosnak 50, a mesternek 35 dénárt, esketésért 1 forintot, hirdetésért 7 krajcárt, a máshonnan házasodók az engedélylevélért 1 forintot. Ezenkívül lélekpénzt is tartoztak fizetni és pedig minden pár személy 20 dénárt, ennek az összegét később a plébános 17 krajcárban állapította meg.

Búzát eleinte $\frac{1}{2}$ utóbb 1 pozsonyi mérőt fizettek. Amikor az ihárosi plébániát építették, arra is kellett fizetniök 40 forintot, minden munka végzésére is kényszerítették az építés körül.

Istvándi.

A község neve legkorábban 1332-ben fordul elő okmányokban, amikor már plébániája is volt. Reformációjának körülményei nem ismeretesek. Az adatokból annyi bizonyos, hogy kéttornyú katolikus temploma a reformátusok birtokába ment át. A török világban volt prédikátoruk. Régi kőtemplomát a török Szigetvár elfoglalása után lehordatta a vár újjáépítésére és akkor a templom egyik tornyát a község lakosai megváltották 100 tallérért és e torony mellé építettek új templomot fából, sás fedéllel, majd e helyett megint újat 1649-ben, amint a még 1774-ben is fennállott templom padlásán levő felírás mutatta. 1774-ben a templom már »igen rongyollott« kivált a talpfák az eső, stb. miatt elkorhadtak, többször folyamodtak azért, hogy a talpfákat újakkal cserélhessék ki, de mindig hiába. 1774-ben a prédikátor mellett mester is volt, aki egyúttal jegyzői tisztet is viselt. Volt pedig ekkor Istvándiban 709 református, katolikusok pedig »új polgárokkal« együtt 27-en voltak. Gyermekeiket a mester tanította. Minden szertartást a prédikátor végzett. Az egyház, földjei birtokában szabadon megvolt.

Jákó.

A község neve 1332 óta ismeretes. Az 1774-i vármegyei vizsgálat jegyzőkönyve szerint nagyobb részét reformátusok lakták, de sem prédikátoruk, sem mesterük nem volt. Istentiszteletre Gigebe jártak és a csökölyi plébános jurisdictiója alá tartoztak. A plébános még a stóla előzetes lefizetése ellenében sem engedett semmi szertartást végezni a gigei prédikátornak. Az egyház tulajdonában volt régebben egy darab rét, amin hat kocsi széna termett és amit azelőtt a gigei prédikátor számára kaszáltak és neki hordták be a termést. Most ez a darab rét a plébánosé, de munkáját a reformátusoknak kell végezni. Még a helybeli katolikusokat is mentesítette ennek munkája alól a plébános.

Kadarkut.

1332-ben már mint plébániával rendelkező hely fordul elő okmányokban a község neve. 1634-ben Hedrehellyel

együtt tart lelkészt. Önálló lelkészeinek a nevei 1666 óta ismeretesek. 1744-ben a vármegye el akarta venni templomukat azzal az indokolással, hogy azt a pesti commissió után építették és így vallásuk új keletű és törvénytelen. A vármegye intézkedése ellen panasszal éltek a helytartótanácsnál. Az elrendelt vizsgálat következtében vallásgyakorlatuk birtokában megmaradtak, de harangjukat a katolikusok is használhatták. Torkos Jakab 1747-ben tartott vizitációja alkalmával felvett jegyzőkönyv szerint az egyháznak volt 3 évre 9 hold földje és rétje, amelyen kétszeri kaszálásra 8 szekér széna termett. Volt ezenkívül kenderföld, amibe három pozsonyi köből ment, azután káposztáskert és szép gyümölcsös. Lelkész fizetése volt: készpénz 24 forint, búza 24 köből, három hold őszi vetés: 6 kila, tavaszi vetés helyett 16 pozsonyi kila zab, vagy hajdina. Bor 8—10 akó, kukorica 12 pozsonyi kila tiszta szem. Stóla: keresztelés 11 dénár, esketés 50 dénár, vidékitől 1 forint, halotti prédikáció 50 dénár. — Kurátoruk és presbitériumuk nem volt, de vizitációkor megígérték ezek beállítását. Úrasztali edényeik üvegből voltak. Kereszteléshez volt egy bádóg tál. Az egyházkezelés nem volt meg náluk. Persely sem volt addig, de megígérték, hogy csinálnak. Közegyházi szükségekre zsenget nem szedtek, de annak bevezetését is megígérték. A jegyzőkönyv szerint a prédikátor elvégzi munkáját, könyörög a királyért és a földesurakért. Könyörgéses könyvei csak írásban vannak nyomtatásban nem. Prédikál dominicális textusokat is, de másokat is. Háza népe is tisztességes. A vizitáció alkalmával a lelkész részegen jelent meg a vizitálók előtt. Ezért aztán kötelezvényt (reverzális) kellett adni magáról, hogy megjavul. Mivel pedig assessor (tanácsbíró) volt, e tisztségétől a superintendens megfosztotta. A gyülekezeti tagok szorgalmas templomlátogatók. Rendesen élnek úrvacsorával is. Prédikátorukat megbecsülik. Fizetését rendesen megadják, a templomot és a parókiát rendbentartják.

1772-ben — amint az 1774-i vármegyei összeírások jegyzőkönyvében olvassuk, egy katolikus gyermek temetésére ment át hozzájuk a csökölyi plébános, vasárnap délután, amikor a reformátusok épen istentiszteleten a templomban voltak. A plébános prédikáció közben ért oda és nem várva meg a prédikáció végét, a templom ajtaján bekiabált, hogy miért nem harangoznak az ő halottjára? A prédikátor beszédében megállva kérte a plébánost, hogy várokozzék az istentisztelet végéig. Azonban a plébános nem engedett, hanem maga fogta meg a harangkötelet és »az egész gyülekezet botránkozásával« félreverte a harangot, mivel ő maga húzni nem tudta. Akkor a katolikus mester próbált harangozni, de neki sem ment. Végre is a prédikátor

a templomból küldött ki harangozót, »hogy így a nagyobb botránkozás eltávoztassék«.

1774-ben a prédikátor mellett praeceptor is van. Ekkor fennállott templomuk, mint a mestergerendára metszett felírás mutatta, 1721-ben épült fából, szalma fedéllel, de már azelőtt is volt fatemplomuk. Volt ekkor a községben 916 református, a katolikusok száma pedig szolgák, szolgálók, kanászok, jövevények és »új polgárok« együtt 117-en voltak. Gyermeküket a praeceptor tanította. Minden szertartást a prédikátor végzett. Ha kadarkúti legények a plébános jurisdictiója alá tartozó leányokkal házasodtak, akkor »vallásukkal ellenkező ceremóniákra« kényszerítette őket, nevezetesen arra, hogy kezüket a feszületre téve esküdjenek és ha ezt nem akarták, akkor »maga vontá kezeiket rája«. Szántóföldjének szabados használatában volt a prédikátor, volt pedig 3 calcatúrara 20 pozsonyi alá való, rét pedig 6 ember kaszáló. Templomukat a vármegye engedélyével 1778-ban újítták meg.

Kálmánca.

Már 1193-ban mint kir. birtok szerepel az okmányokban, 1395-ben városi kiváltságokat élvezett. A XV. század végén 2 temploma is volt. Reformációja korán bekövetkezett és azon a réven, hogy Szegedi Kiss István reformátor itt működött, mint lelkész, az egész vidék reformálásában nagy szerepet játszott. Ebben az időben főiskolája is volt. 1742-ben Kecskeméti Mihály prédikátor idejében az akkori földesúr, gróf Széchenyi László a faluba jövén, kívánta, hogy »köszöntésére« menjen, mivel pedig a prédikátor nem ismerte, hogy melyik a gróf, helyette egyik tisztjét köszöntötte, emiatt aztán a gróf megharagudott és az öreg prédikátor halála után nem engedett új prédikátort tartani, hanem csak mestert. Az 1744. vizsgálat szerint aztán már csak mester van itt. E vizsgálat alkalmával a vármegye el akarta venni templomukat, azzal az indokolással, hogy az a pesti commissió után épült. Így tehát vallásgyakorlatuk törvénytelen. A vármegye háborgatása miatt a helytartótanácsához folyamodtak, aminek eredményeként templomuk birtokában megmaradtak. De prédikátorukat ezután sem nyerhették vissza. Iskolamesterük díjlevele 1750-ből ismeretes, eszerint fizetése 10 forint készpénz és 15 kis-köböl búza volt. 1774-ben is levitája volt, aki heti könyörgéseket végzett, Bibliát olvasott és temetett is, de nem prédikálhatott. Temploma ekkor már »szoros és kicsi volt a népnek számához képest«. Volt pedig ekkor itt 397 református, katolikusok is voltak 25-en, szolgákon kívül. Istentiszteletre és úrvacsorára

Dobszára jártak, amely tőlük »5 fertály óra járóföld«. A gyermekeket a lévita tanította, aki a temetéseket is »maguk módja szerint« végezte. A keresztelést és az esketést a szuloki plébános végezte. Stólát fizettek a plébánosnak: keresztelésért 20 krajcárt, esketésért helybelitől 1 forintot, s a katolikus mesternek 7 krajcárt. Ha a leányt elvitték a faluból, akkor 2 forintot és 2 pozsonyi mérő zabot vett a plébános, »némelyektől pedig többet is húz«. Ha pedig a legény más helységből házasodott, a bizonyítványért 1 forintot, a hirdető céduláért 7 krajcárt kellett fizetni. A prédikátor régi földjeit nagy részben elvette az uraság, s csak egy részét hagyta meg a mester használatában, de abból is dézsmát szedett. Ami rét volt, azt mind elvette a földesúr.

Az 1774-i vármegyei vizsgálat alkalmával elpanaszolták a hívek, hogy a »kuruc futáskor« egy kisgyermeket találtak a faluban, akit Izsák Péter református ember magához fogadott, felnevelt, majd a leányát is hozzá adta feleségül. Ebből a házasságból két fiú lett, akik természetesen reformátusok voltak, s akiket később már mint feleséges embereket »a tömlöcben sanyargattak azért, hogy talán a talált kis gyermek atyja katolikus lett volna, holott senki sem ismerte őket«. A vizsgálat idején már e két gazdának a gyermekei is felnőttek voltak, s »fiaikat házasodni, leányaikat férjhezmenni nem engedik, tömlöcözni akarják, mint atyjokat, a fiúk pedig azt mondják, hogy inkább Tiszán, Dunán átal mennek, hogysem pápisztává legyenek«.

1778-ban Bajzáth József veszprémi püspök panaszt tett a helytartótanácsnál és több iskolamestert feljelentett: »Ami az iskolamestereket illeti — mondja e panaszában — ezek a gyermekek tanítása mellett papi szolgálatba is avatkoznak, ugyanis Viszlón, Homokszentgyörgyön, Kálmáncsán, Kastélyosdombón, Újnépen, Alsokon és Rinyaszentkirályon nincsenek lelkészek, de vannak oratóriumok, melyekben a mesterek nyilvánosan postillákat olvasnak és a halottakat stóla fizetése nélkül a parókus tudtán kívül eltemetik«. A feljelentés alapján a helytartótanács vizsgálatot rendelt el és 4 szolgabíró és 3 katolikus esperes az egyes helyeken meg is jelent s a vizsgálat eredményéről 1779 január 25-én jelentést is tett. A jelentés szerint az iskolamesterek többnyire beismerik bűnösségüket, de ígérik, hogy ezentúl majd a kir. rendeletekhez alkalmazkodnak. A jelentés következtében a helytartótanács 1779 július 3-án Kálmáncsára nézve elrendelte, hogy »mivel azon fa oratórium folytonos kihágásokra ad alkalmat és nevezett község lakosai szabad vallásgyakorlatot törvényes jogon nem bírnak, s ilyet nem is követelhetnek, mégis a kegyelmes királyi rendeletek ellenére, bár ott tényleg lelkész nincs, a mester által minden lelkészi

teendők végeztetnek«. Ezért a királynő »elrendeli és parancsolja, hogy az oratórium, vagy világi célra fordítandó, a szószék, padok és egyéb felszerelések megsemmisítésével, vagy az egész épület lerontatván, az anyagok eladandók. A bejött pénznek a nevezett község részére való utalványozásával. A mester a multakért szigorúan megfeddessék, jövőre pedig hivatalból elmozdítás terhe alatt mindennemű lelkészi teendőktől eltiltassék«. A rendelet következtében az oratóriumból a szószéket, padokat és egyéb felszereléseket kihordták, s az oratóriumot a vármegye tisztje lepecsételte. A lévita azonban továbbra is ott maradt és tanított, sőt továbbra is olvasta — magánházaánál a postillákat.

Kaposmérő.

1332-ben már mint plébániával bíró hely szerepel az okmányokban. Reformációjáról közelebbi adataink nincsenek. 1618-ban református anyaegyháza volt. A kuruc háborúk után is volt református lelkészük, aki azonban 1720 körül kiűzetett innen. Ettől kezdve sem prédikátoruk, sem mesterük nem volt. 1767-ben vagy 68-ban a földesúr katolikus mestert vitt a faluba, akinek részére házat és fizetést is ő maga adott vagy 3 esztendeig. Ekkor azonban fizetését beszüntette. A falu is tartozott fizetni ennek a mesternek, mivel a jegyzői tisztet is ellátta: minden pár ember adott neki $\frac{1}{4}$ pozsonyi búzát, rétvét megkaszálták, sőt fát is vittek neki a földesúr és a katolikus esperes parancsára. Mikor azonban a földesúr 1770 körül a fizetést beszüntette, a mester ott hagyta helyét. Egyideig aztán semmiféle mester, sem nótárius nem volt a faluban és akkor a vármegye kötelezte őket jegyző tartására, aki azonban nem tanította a református gyerekeket. — A hetesi plébános megtette, hogy mikor gyermeket vittek hozzá keresztelni, azt a kendőt, amivel a gyermek be volt takarva, zálogképpen elvette és addig nem adta vissza, míg a »gyermekágyból kimenő asszonyok magokat be nem avatják«. Vallásuk gyakorlására Kaposszentbenedekre jártak és a hetesi plébános jurisdíctiója alá tartoztak. 1770-ben 271 református volt itt.

Kaposszentbenedek.

1332-ben már mint plébániával rendelkező hely szerepel okmányainkban. Reformációjának körülményei nem ismeretesek. Régi bencés monostora a XVI. sz. folyamán elpusztult 1634-ben kimutathatólag református anyaegyháza volt. A reformáció korában megszűnt katolikus

egy házát 1742-ben Bíró Márton veszprémi püspök újra megszervezte. Templomot építtetett a katolikusoknak, de nem lett önálló plébániává, hanem Csökölynek lett a filiája. Református egyháza nagyobb háborgatások nélkül állandóan fennállott.

Az 1747-i püspöki vizitáció alkalmával volt a prédikátor használatára 3 hold szántóföld, amibe 6 pozsonyi mérő gabona ment. Volt egy kenderföld is és 2 darab rét hat ember kaszáló. A lelkész fizetése volt készpénz 17 forint, búza 17 öreg kila, 3 hold őszi, 1 hold tavaszi vetés, zab 2 pozsonyi köbölről való, s a földnek és rétnak minden munkáját a hívek végezték. Bort adott minden személy 6 iccét, ami ráment 12 akóra. Kukoricát is adtak és pedig a jegyzőkönyv szerint annyit, mint a szennaiak a maguk papjának, de hogy mennyit, megállapítani nem lehet, mert a jegyzőkönyvnek Szennára vonatkozó részeiben nincsen szó kukoricáról. Fát is adtak »elegendőt«. Stóla: keresztelés 1 hetes, esketés 50 dénár, vidéki duplán fizet, temetés énekszóval 11 dénár, prédikációval 50 dénár, imádsággal 20—25 dénár. Az egyházkezelésért is külön fizetnek, de ennek összege nincs feltüntetve. A sákramentumok kiszolgáltatására cserépedények vannak. Templomi perselyük eddig még nem volt, de a vizitációkor megígérték, hogy vesznek. A közegyházi szükségekre zsenget szedtek. A jegyzőkönyv szerint lelkészüket szeretik a hívek, mert jó tanító. Hivatalát híven és szorgalmasan végzi. A sákramentumokat idejében kiszolgáltatja. A prédikációkat nem mulasztja el, »az időnek mivolta szerint alkalmaztatja könyörgéseit«. Imádkozik a királyért is. Vannak különféle könyvei, dominicája is és könyörgéses könyvei is. Katekizál is. Ő maga és felesége tisztességesen viseli magát. A hívek nem valami buzgók vallásuk gyakorlásában. »Néha gyakorolják az isteni tiszteletet, de sokszor igen elmulatják, úgy, hogy csak maga vagyon Tiszteletes uram az istentiszteleten« — mondja a jegyzőkönyv. Egyházon kívül van egy öregember, egyet ilyen vétekért nem a temetőbe, hanem a bükkösbe temettek. A hívek a lelkészt megbecsülik, fizetését megadják. A parókiális házra gondot viselnek. Templomuk »nagyon rongyollott«, »de a fáját már meghordták«. Ide járnak istentiszteletre a méreiek és bárdiak.

Templomuk 1769-ben már annyira rossz volt, hogy megjavítása elkerülhetetlenné vált. Kérték is erre az engedélyt a vármegyétől. A vármegye megvizsgáltatta a templomot mesteremberekkel: ácsokkal és molnárokkal, akik azt jelentették, hogy olyan rossz állapotban van, hogy megjavítani nem lehet. Ekkor új kérvényt adtak be a vármegyéhez, hogy új templomot építhessenek. Mivel pedig a

vármegyének az 1745-i kir. rendelet alapján nem volt joga új templom építésére engedélyt adni, a királynőhöz kellett folyamodványt beadniok és azt 1769 július 26-án be is nyújtották. Az engedély helytartótanácsi rendelettel 1770 április 11-én adatott ki, aminek az alapján templomukat 4 és $9/4$ öl hosszúságúra, s 2 és $1/2$ öl szélességűre fel is építették, de a templom még így is kicsiny és szűk volt, mert magában Szentbenedeken 256 református volt, de ebbe a templomba jártak a környék többi községéből is és pedig Mérőből, ahol 271, Bárdról, ahol 70 és Dadáról, ahol 23 volt a reformátusok száma és így összesen 620 lélek használatára szolgált a templom. Természetes, hogy ennyi ember nem férhetett be a kicsi templomba, mert annyian felgyűltek istentiszteletre, hogy még az ajtót sem tehették be, sem hidegben, sem esőben, s a bent szoronkodók még így is alkalmatlanságot okoztak egymásnak. Szerettek volna tehát karzatot építeni a templomba. Folyamodtak is engedélyért a vármegyéhez, de a vármegye megint a királynőhöz utasította őket. 1774. június 7-én adták be kérvényüket a királynőhöz, de ennek elintézéséről nincs tudomásunk.

1774-ben is folyt a vallás gyakorlata. Iskolamesterük ugyan nem volt, hanem prédikátor tanította a gyermekeket, nem külön iskolában, hanem a parókiális házban. A község katolikus templomába minden harmadik vasárnap a csökölyi plébános járt át misézni, akinek ilyenkor a reformátusok tartoztak ételt, italt, lovainak abrakot, szénát, bőségesen adni. A plébános ebédjére ilyenkor háromféle étel kellett. Ha a plébános magával vitte a húst, ennek az árát megvette a falun. Egyébként amit megkívánt, neki magának is, kocsisának is »pénz nélkül kell adni«. Előfordult, hogy nem maga a plébános ment át, hanem valami barátot küldött, — vagy ha elment is a plébános, de nem ott ebédelt, — akkor is behajtotta rajtuk az ebéd árát. Ez a minden harmadik vasárnapi ellátás felment egy esztendőben 30 forintra. Mikor miséző vasárnap volt, olyankor a reformátusoknak a mise végéig 11, vagy 12 óráig is, nem volt szabad istentiszteletre beharangozni. Mivel pedig Mérőből, Dadáról és Póstelekről is idejártak a reformátusok istentiszteletre, a misés vasárnapokon igen későn szabadultak haza. Minden második vasárnap meg a katolikus mester tartott istentiszteletet, s ilyenkor a reformátusok nem mehettek a megszokott időben 1, vagy 2 óra tájban istentiszteletre, hanem csak 4, vagy 5 óra tájban, amikor a katolikus istentisztelet bevégeződött. Pedig mint az 1774-i vármegyei vizsgálat jegyzőkönyve mondja, »a szentbenedeki pápista templom a falutól messze van, s másképp is kevés a pápistaság a faluban«. E vizsgálat alkalmával elmondták a szentbenedeki reformátusok, hogy a

katolikus mester egyúttal takácsmester is. Egy alkalommal — a vizsgálat előtt pár héttel — a katolikus mester takácslegényét az utcán »dohányozni tapasztalták« s »a fogó esküttek meg akarták csapni«. Ezt a mester nem engedte és ilyen »illetlen szókra fakadt: »nem vagyok én olyan pogány, mint tik, hanem igaz catholicus hitű, mely a kálvinistaságnak igen nehezebbre esik, mivel ők is nem pogányoknak, hanem körösztyéneknek tartják magokat«.

A katolikus iskolamester részére a reformátusok tartoztak adni egy hold búzaföldet, két pozsonyi mérő alá valót. Azt háromszor meg kellett szántaniok. Egy másik hold földet rozs alá, háromszor, egy holdat zab alá egyszer szántottak. Le kellett kaszálniuk a katolikus mester két ember kaszáló rétyét s azt be kellett gyűjteni, s behordani. Ezenkívül minden gazda tartozott aratás végén egy kéve búzát és egy kéve zabot, szüretkor pedig 3 itce bort adni a katolikus mesternek. Mindezek miatt panaszokat is tettek már a zágrábi prépostság képviselője előtt, de Nagy Ignác prelátus azzal utasította el őket, hogy »ha ebben nem engedelmességek, másban megbánjátok«. Azelőtt a földesúr fizetett a katolikus mesternek 12 köböl búzát és 6 akó bort, de később ezt beszüntette, e helyett a mesterre bízta a jegyzőséget és minden járandóságát a falunak kellett megfizetni, pedig, — mondja az 1774-i egyházi összeírás, — a mester a jegyzőségre »elégtelen, nekik pedig urbárium szerint szabadságokban volna alkalmas embert fogadni nótáriusnak«. A csökölyi plébános vízkeresztet járni is kimegy hozzájuk, »tovább is ott mulat, mint másszor és így intertentiója is többbe kerül és nehezebb is a szegénységnek«.

Kaposujlak.

1276 óta ismeretes e község az okiratokban. Reformációjáról adatunk nincs. Református egyháza sohasem volt önálló, külön prédikátort, vagy mestert nem tartott, hanem mindig a közeli mérőiekkal együtt tartottak prédikátort. Amikor 1720 táján Mérőben beszüntették a vallásgyakorlatot, az újlakiak Szennába, mintegy $\frac{1}{2}$ mérföldnyire jártak istentiszteletre, gyermekeiket is a szennai mester tanította. 1774-ben 99 református és 68 katolikus volt a faluban, a szertartásokat a hetesi plébános végezte. Megkísérelték ugyan engedélyt nyerni arra, hogy a stóla lefizetése ellenében a szennai prédikátor szolgálatával élhessenek, de a hetesi plébános hallani sem akart erről, sőt mikor kérésükkel hozzáfordultak, elkergette és veréssel fenyegette őket. Stólát fizettek a plébánosnak keresztelésért, egyházkeléssel együtt 24 krajcárt. Temetésért a maga számára 30 krajcár stólát szedett, ennek lefizetése után

levelet adott a mérői katolikus mesternek, aki »temetésért és virrasztásért vesz rajtuk 18 garast«. Esketésért fizettek 2 forintot, a mesternek 14 krajcárt, dékánjának 7 krajcárt. Ha pedig a legény más helyről házasodott, a bizonyítványért magának 14 garast, a mesternek 14 krajcárt kellett fizetni.

Kaposvár.

Mária Terézia korában itt lakó reformátusokról semmi tudomásunk nincs.

Kastélyosdombó.

Legrégebbi adataink szerint 1264-ben bencés apátság volt itt. Reformációjának körülményeit nem ismerjük. Adataink csak a kuruc világ utáni időkből vannak az itteni Gárdonnyal közös sorsot élt református egyházzal. Megbízhatatlan adataink vannak, arról, hogy 1720—30 táján templomukat elvették és ennek a helyébe 1734-ben építettek újat. Ez adatnak azonban ellene mond az 1774-i összeírás, mely »régi templomról« beszél. 1744-ben Bíró Márton veszprémi püspök akciója következtében a vármegye bezáratta templomukat, azzal az indokolással, hogy vallásgyakorlatuk a pesti commissió után kezdődött, új keletű, tehát törvénytelen. A vármegye háborgatása ellen a helytartótanácsban panasszal fordultak, s ennek eredményeképpen templomuk birtokában megmaradhattak. Prédikátor volt is köztük 1754-ig. Akkor valami erős járványban a lakosság fele elhalt. Ugyanakkor »egy rossz életű ispán« valamiért megharagudott a prédikátorra és azt kiverte onnan s helyébe csak mestert engedett bevinni. Később 1767-ben, mikor új földesurat kaptak, ez már csak a mestertartást erősítette meg náluk. 1774-ben levitájuk van, aki heti könyörgést, Bibliaolvasást végez közöttük, sőt temet is, de nem prédikál és nem esket. Az újszülötteket Zádorba, vagy Darányba hordták keresztelni, e helyekre jártak prédikációt hallgatni és úrvacsorázni is. Jó úttal, »ami ritkán esik meg«, Zádor egy órányira van gyalog, de ha rossz út van, 2 óra alatt sem érnek oda. Darány ugyanolyan távolságra van, »de ennek is rossz az útja, nagy posványos berek lévén közöttük, oly szörnyű rossz útja van, hogy már sokszor történt az, hogy mikor az újszülöttet keresztelni vitték, mielőtt odaértek volna, útközben meghalt. Néha pedig, mikor már megkeresztelték, halva vitték haza«. A rossz utak miatt az öregek »néha igen sok ideig is«, úrvacsorával nem élhetnek. Mint az összeírás mondja, mindezek miatt szeretnék, ha újra lehetne prédikátoruk. — 1774-ben volt itt 260 református, katolikus nem volt más,

csak az uraság hajdúja, feleségestől. Gyermeküket az iskolamester tanította. Stólát a szuloki plébánosnak tartoztak fizetni, de az csak az esketést végezte maga. Keresztelésért azonban így is fizetni kellett 17 krajcárt. A temetést a helybeli mester végezte, ezért stólát sem kellett fizetni a plébánosnak. Esketésért helybeliek fizettek egy forintot és 7 krajcárt. Ha a leányt más faluba vitték, akkor többet szedett tőlük, némelyiktől 2 forint 7 krajcárt, de némelyiktől egy aranyat is, a hirdetőcéduláért pedig külön 2 garast. Az egyház földjei után robottal tartoztak a hívek a földesúrnak, sőt egyéb »urbáriális datiákat« is vett rajtuk.

1774-ben romladozó templomuk megjavításáért és megnagyobbításáért kérvényeztek a vármegyénél, de a vármegye úgy találta, hogy megjavítani már nem lehet, legfeljebb újjáépíteni, arra pedig csak a királynő adhat engedélyt, ezért aztán 1774 augusztus 26-án be is adták kérvényüket a királynónél, egyidejűleg azonban megkísérelték, hogy romladozó templomukat megtámogassák, de »midőn fákat húztak alája«, a templom összedült, egy embert agyon is ütött. A királynő 1775 június 26-án engedélyt is adott nekik az építésre. Mivel azonban az engedély ugyanolyan anyagból engedélyezte az építést, mint előbbi templomuk amiből volt, újabb kérvénnyel fordultak a vármegyéhez, hogy szalma helyett »ahhoz megkívántató állandósabb, vagy zszindely, vagy pedig roboz fedelet« engedjen. A vármegye 1776 április 23-i gyűlésén megengedte, hogy templomukat kákával fedhessék be.

1778 június 7-én Bajzáth József veszprémi püspök a kastélyosdombói iskolamestert is feljelentette a helytartótanácsnál, hogy a gyermekek tanítása mellett papi szolgálatokat is végez s a halottakat a plébánosnak járó stóla lefizetése nélkül, annak tudtán kívül temeti el. A helytartótanács június 25-én vizsgálatot rendelt el a feljelentés dolgában, amit a vármegye le is folytatott és 1779 január 5-én jelentést is tett róla, majd július 29-én a helytartótanács újabb vizsgálatot rendelt el annak megállapítására, hogy folyik-e templomukban valami istentisztelet, milyen anyagból készült a templom, s ha nem istentiszteletre, akkor milyen célra használják. Hogy tovább mi történt ebben az ügyben Kastélyosdombót illetően, arról nincs tudomásunk.

Keszthely.

Adataink nincsenek róla, hogy Mária Terézia korában éltek volna itt reformátusok.

Kisasszond.

A község 1324 óta ismeretes okleveleinkben. Reformációjáról adataink nincsenek. Állítólag tót település s lakói a török világban már reformátusok voltak. A háborúk alatt elpusztulván, lakói 1720 táján szállották meg újból a falut. Ettől kezdve prédikátoruk is volt. De 1738-ban a kisasszondi földesurak kényszerítették a lakosokat a prédikátor elbocsátására. Sőt az 1744-i Bíró Márton-féle akcióval kapcsolatban templomukat is el akarták venni, ami ellen a helytartótanácshoz folyamodtak s végül is templomukat megtarthatták.

Az 1747-i generális vizitáció alkalmával lévita szolgált közöttük. Az ekkor felvett jegyzőkönyv szerint is 1738 óta tartottak lévitát. A lévita számára az egyik kisasszondi református földesúr, Kenessey István adott félházhelyet s erre épült a lévita-ház is. A vizitáció alkalmával a lévita declinatiót-végzett ember volt, de bőven el volt látva, az akkori viszonyokhoz mérten a szükséges könyvekkel, sőt könyv nélkül is prédikált. Fizetése volt: 10 forint készpénz, 12 öreg kila búza, 2 hold őszi vetés, tavaszi alá egy napi szántás, kukorica alá is egy napi, zabot is vetettek egy pozsonyi alá valót s adtak szénát annyit, amennyi a félházhelyen termett. Harangozásért, — az istentisztelethez való harangozáshoz hozzá értvén a reggeli és esteli harangozást is, — hetenként egy-egy sertésláb. Fát is adtak »elegendőt«. — Stóla: prédikációs temetésért 50 dénár, ha csak eléneklí a prédikáció nélkül temetendőket, 11 dénár, virrasztásért 11 dénár. A leányok templomi katekizálásáért fejenként egy-egy oka lent, »egy, oka pedig 2 font«. A vizitációkor templomi perselyük még nem volt. Az egyházkezelés be volt náluk vezetve. A jegyzőkönyv szerint a lévita híven teljesíti kötelességét, imádkozik a királyért és a földesurakért, a betegeket meglátogatja, »fel s alá nem jár«. Némelyek azért haragusznak rá, mert a bűnök miatt kötelessége szerint megfeddi őket. A hívek egy része rendszeren jár templomba, mások nem, — vannak, akik nagy ünnepek első napján elmennek, de aztán már nem, »hanem a bornak adják magukat«. A hívek a lévita-házra gondot viselnek, kamarája azonban nincs, — a látogatás alkalmával megígérték, hogy építenek neki. Fizetését elég rendetlenül szolgáltatják ki, »sok van hátra«. Ekkor s később is, Szomajomhoz tartoztak, mint filia. Az egyházlátogatáskor ugyan elrendelték, hogy ezentúl a kisasszondi lévita minden úrvacsoraosztáskor tartozik Gigére átmenni és ott szolgálni az éneklésben, — de ez a rendelkezés nem érintette a szomajomi prédikátor jogait akinek a stólat akkor is meg kellett fizetni, ha pl az újszülöttet nem Szomajomba, hanem Gigébe vitték keresztelni.

Később prédikátort is állítottak be. De rövidesen kereset alá is vették őket, 1760-ban, azon a címen, hogy régebben nem volt itt prédikátor s így törvénytelenül folytatja működését. A csökölyi plébános feljelentésére 1762-ben vizsgálatot is tartottak itt. Ez a vizsgálat ugyan megállapította, hogy régebben is voltak prédikátoraik, — akik közül négyet meg is neveztek, — akik háborgatás nélkül végezhatték egy ideig szolgálatukat, majd mikor prédikátorukat elmozdították, lévitát tartottak, aki prédikált és temetett is, — mégis a helytartótanács a prédikátort elmozdította tőlök. Ettől kezdve aztán megint csak lévita szolgált náluk. 1768 február 2-án újra kérvénnyel fordultak a királynőhöz, hogy prédikátort állíthassanak be, vagy ha ezt semmiképen meg nem nyerhetik, vétessenek ki a csökölyi plébános jurisdictiója alól, inkább fizetnek dupla stólat neki, csak református prédikátor szolgálatjával élhessenek szertartásaiknál. Maguk a falusiak emellett passzív ellenállásra szánták el magukat s mivel ekkor már a mester semmiféle szertartást sem végezhetett, — a kisasszondiak gyermekeiket nem kereszteltették meg, az ifjú párok nem mentek esküvőre, halottaikat pedig maguk temették el. Annyit el is értek, hogy a plébánosnak előzetesen lefizetett stóla ellenében bármelyik prédikátor szolgálatát igénybevehették. És bár erre nézve szerződést is kötöttek a plébánossal, mégis 1774 április 21-én a megyei főbíró a plébánossal egyetértve, megtiltotta a szomajomi prédikátornak, hogy temetésre hozzájok átjárjon. Így, megint a hívek maguk temették halottjaikat. Mikor ebben az ügyben panasszal fordultak Sigray Károly főispánhoz, a főispán védelmébe vette őket s maga írt a veszprémi püspökségnek, hogy a szerződés betartására utasítsák a plébánost.

1774-ben a mester csak a könyörgéseket végezhetette s a gyermekeket taníthatta. Stólat a csökölyi plébánosnak fizettek, keresztelésért 17 krajcárt és egy rőf vásznat, — vagy 7 krajcárt és egy-két rőf vásznat. Egyházkelésért stólat nem kellett fizetni. Esketésért 1 forintot s 2 tetézett pozsonyi mérő zabot. Ennek lefizetése után megengedte, hogy a prédikátor végezze az esketést is. A temetést ekkor már nem engedte másnak végezni, ellenben megtette azt, amiről egyik folyamodásukban panaszkodnak, hogy »egy szegény asszonyt kénytelenek voltak maguk minden ceremónia nélkül eltemetni, mivel a csökli plébános uram rajtok a stólat desummálván, azt mondta nekik, temessék maguk« — mindezt akkor — 1774-ben — azért jelentették fel, mert a főbíró régebben, mikor a passzivitást tanúsították, megfenyegette őket tömlöcözéssel, ha pap nélkül temetnek! Ugyane folyamodásukban azt is panaszolják, hogy a plébános a stólat »felesleg szedi, kívül kevesebbet, kívül

többet«.

A plébános vízkeresztet járni is kiment hozzájuk, elment a reformátusokhoz is s akkor a gazdáktól hol zabot, hol kukoricát, hol hajdinát követelt és pedig »mérték nélkül«. 1774-ben volt a faluban 301 református és 26 katolikus.

Kisbajom.

A községről legrégebbi adatok 1397-ből valók. Reformációjának körülményeit közelebbről nem ismerjük, de a XVII. század elején már volt református egyháza, prédikátort tartott s vallásgyakorlatában mindvégig szabadon megmaradt. A kuruc világ után fából, sárfalakkal, zsupptetővel épült templom helyére 1762-ben építettek másik hasonlót. Régi lelkészlakása is fából, sövényfallal épült zsupptetős ház volt. E helyett 1741-ben építettek másikat szintén fából s 1777-ben megint újabbat, de akkor már kétszobásat konyhával. — 1774-ben 380 református lakott itt s igen kevés volt a katolikusok száma. Iskolamesterük külön nem volt, a fiú- és leánygyermeket a prédikátor tanította, aki egyébként minden szertartást is végzett.

Kisdobsza.

A község neve legkorábban 1286-ban fordul elő az okmányokban. Reformációja s reformátusainak sorsa azonos Nagydobszáéval. (L. ott.) A németladi szürke barátok többször kényszeríteni akarták őket stólafizetésre, de mivel Nagydobszával mindig »egy pecsétjük, egy földesuruk volt s egy prédikátoruk, — csak Nagydobsza Nagy-utcának, Kisdobsza Kis-utcának hívatott«, nem engedtek a kényszerítésnek. — 1774-ben 251 református volt itt.

Kiskorpád.

A községre vonatkozólag a legrégebbi adatokat 1324-ből találjuk. 1332-ben már plébániája is volt. Reformációjáról közelebbi adataink nincsenek. 1710-ben volt itt először iskolamester, — akkor épült fatalpra sövényfalú zsupptetős temploma is. Eleinte Szomajomhoz tartoztak s a szomajomi prédikátor végezte náluk az istentiszteleteket s a szertartásokat. Az 1747-i generális vizitáció is úgy intézkedett, hogy úrvacsoraosztás alkalmával a pusztakorpádi iskolamester tartozott átmenni Szomajomba s ott szolgálni az éneklésben. Ugyanekkor megszabták azt is, hogy a szertartások után a stóla a szomajomi prédikátort

illesse még az esetben is, ha esetleg az újszülötteket Gigébe vinnék keresztelni. Később azonban, 1756 után, — a lévitát eltiltották a prédikálástól s a szomajomi prédikátort is a náluk való szolgálattól. Ettől kezdve istentiszteletre és úrvacsorára Szomajomba jártak, a szertartásokat pedig a csökölyi plébános végezte »maga szokása szerint s soha fel nem vette a stólát/ hogy magok prédikátorának engedte volna a temetést, keresztelést etc.« 1774-ben volt itt 154 református, »urakkal együtt 173«, — katolikus 65, »urakkal együtt 80«, cselédeken kívül. A csökölyi plébánosnak stólát fizettek: keresztelésért 17 krajcárt, egyházkelésért 7 krajcárt, »és azt kívánja, hogy azon egyházhoz menő asszonyt maga szokása szerint absolválja«. Esketésért 2 forintot és egy pozsonyi mérő zabot tetézve. Ha máshonnan visznek leányt, a korpádi legénytől vesz a céduláért hol 45, hol 48 krajcárt, — olvassuk az összeírásban. Temetésért a stóla a plébánosnak 30 krajcár, a katolikus mesternek 21 krajcár. Mint a vármegyei összeírás alkalmával panaszolták, a temetésen sokszor nincs jelen maga a plébános s megengedi, hogy a temetést a maguk mestere végezhesse, de ilyen alkalmakkor is meg kell fizetni a stólát a plébánosnak is, a katolikus mesternek is. (A vármegyei összeírás szerint a plébánosnak 50, a mesternek 40 dénárt.)

Kistamási.

A községről legrégebbi adataink a 16. század közepéről, a török világ idejéről vannak. Önálló református egyházat sohasem alkotott, hanem a hozzá 3 dülő földre levő Nemeskével közösen tartott prédikátort, akik egyszer Nemeskén, máskor Kistamásiban laktak. Istentiszteletre a nemeskei templomba jártak. 1774-ben volt itt 107 református, katolikus pedig 14, »ki molnár, ki kovács«. Ha iskolás gyermekek kerültek, Nemeskére küldték őket iskolába. A keresztelést és temetést »maguk módján« a nemeskei prédikátor végezte, de a stólát előzetesen lekellett tenni a németladi »administrator szürke barát«-nak. Az esketést azonban stóla ellenében sem engedte másnak végezni. Stólát fizettek keresztelésért 17 krajcárt, temetésért felnőtt után 10 garast, gyermek után 5 garast Esketésért helybelitől 1 forintot, vidékitől 2 forintot. Ha a legény »kiházasodott«, a bizonyítványért 1 forintot szedett. — Volt az egyháznak régebben 2 hold szántóföldje, melyet a nemeskei prédikátor számára szoktak elvetni. Ezek közül egyik holdat elvetette Sághy Dániel katolikus vallású birtokos.

Komlósd.

Okmányainkban 1331 óta ismeretes ez a község. Reformáltatása valószínűleg Sztáray Mihály működése idejében történt. Az akkor népes község a török időkben elpusztult, lakói sokat vándoroltak s csak Mária Terézia uralkodása alatt, körülbelül 1744 táján tértek vissza régi lakóhelyükre. A török időkben volt prédikátoruk s a vándorlás idején is tartottak lévitát. De mikor — földesúri parancsra — visszatértek Komlósdra, lévitájuk elüzetett. Többször folyamodtak vallásgyakorlatuk visszanyeréséért, de hiába. — 1774-ben volt itt 156 református, katolikus pedig »ki molnár, ki korcsmáros s más egyéb szolgálatban levők mindössze 42«. Régebbi lakóhelyükön volt fatemplomuk, itt nem kaptak annak építésére engedélyt, pedig, mint az összeírásban olvassuk, »volna tehetségük, ha engedélyt kapnának, hogy fából újat építsenek«. Istentiszteletre Visontára jártak, egy jó mértföldnyire. Gyermeküket senki sem tanította: »nem levén arra való ember közöttük, sőt olyan sincs, aki a vármegye currensét el tudná olvasni«. Bár Bíró Márton veszprémi püspök 1753-ban a csokonyai plébániához csatolta őket, a babócsai plébánoshoz is vitték az újszülötteket keresztelni. Stólát fizettek a csokonyai plébánosnak keresztelésért 17 krajcárt, a babócsai plébános eleinte csak 7 krajcárt szedett tőlük, de azután 17 krajcárt. Az esketésért 2 forintot fizettek, »vagy amint megalkhatnak vele«. — Az 1774-i vármegyei összeírásokban olvassuk panaszukat, hogy esküvő alkalmával kényszeríti őket a plébános, hogy kezüket a feszületre tegyék s úgy esküdjenek. A plébános lélekpénzt és lélekbúzáat is követelt tőlük, de azt 1774-ig meg nem fizettek.

Kónyi.

Adataink 1493 óta vannak e községről. Reformációjáról közelebbi adataink nincsenek, de a 16. század végén már Ötvössel közösen tartottak prédikátort. A két falu egyébként olyan közel volt egymáshoz, hogy csak egy lépésnyi víz választotta el őket egymástól. A török világban falujuk elpusztult s a lakosok az erdők közé menekültek s csak a háborúk után tértek vissza régi lakóhelyükre. Akkor templomot is építettek. 1746-ban a vármegye vizsgálatot tartott itt is a vallásgyakorlat törvényessége felől s akkor megállapították, hogy Kanizsának a töröktől való visszafoglalása után s így a kuruc háborúk előtt már szabadon gyakorolták és pedig az ötvösiekkal közösen, vallásukat. Így aztán továbbra is megmaradhattak annak szabad gyakorlásában. 1767-ben folyamodtak a vármegyéhez romladozott s a bent tartózkodásra veszélyes

templomuk megjavításáért. A vármegye megtartván a szokásos vizsgálatot, megállapította, hogy a templom olyan rossz állapottal van, hogy már nem javítható meg, legfeljebb újjáépíthető s ennek kérvényezéséért a királynőhöz utasította őket. 1767 augusztus 4-én adták be kérvényüket, de már ebben, arra való hivatkozással, hogy a templom nemcsak rossz, de szűk is, annyira, hogy a helybéliek, az alsósegesdiak s a szobiak, akik szintén idejárnak istentiszteletre, semmiképen s egy alkalommal sem férnek bele — a templom nagyobbá építésére kértek engedélyt. Az engedélyt az 1768 július 8-án kiadott helytartótanácsi rendelettel meg is nyerték, de csak úgy, hogy az előbbi nagyságban s ugyanolyan anyagból, mint az előbbi volt, építhetik azt meg. Ez engedély birtokában aztán a vármegyéhez folyamodtak újból, azért, hogy épülő templomukat szalma helyett — régebbi templomuk szalmával volt fedve — náddal, vagy zsúppal fedhessék meg. Amire a vármegye november 15-i gyűlésén meg is adta az engedélyt. 1771-ben meg új harangláb készítéséért kérvényeztek a vármegyénél. A vármegye annak megállapítására, hogy szükség van-e erre, a főbíró küldte ki hozzájuk. A főbíró 1772 január 18-án volt kint szemlén s jelentette a megyének, hogy a harangláb olyan rossz állapotban van, hogy egy nagyobb szél is ledöntheti. E jelentés alapján aztán a vármegye a január 27-i gyűlésén meg is adta az engedélyt, azzal a feltétellel, hogy a harangláb a katolikusokkal közös legyen s azt a katolikusok is használhassák.

1774-ben a prédikátor mellett praeceptoruk is volt. A reformátusok száma ekkor Kónyiban s Ötvösön együtt 306 volt. A fiú- és leánygyermekeket a praeceptor tanította, aki a parochiális udvarban lakott. A szertartásokat mindkét községben a prédikátor végezte. Templomuk és paróchiájuk Kónyiban, temetőjük Ötvösön volt.

1777-ben a nagyatádi franciscanus páter feljelentette őket a megyénél, hogy a kónyi prédikátor, törvénytelenül, szolgál az ötvösieknek is. E feljelentés alapján a főbíró el is tiltotta a prédikátort az ötvösiek szolgálatától. A tilalom ellen az ötvösiek 1777 április 23-án beadott kérvényükben, mit a megyére adtak be, kimutatták, hogy már az 1746-i vizsgálat alkalmával beigazolták, hogy mindig közösen tartottak prédikátort s különben is a templom Kónyiban, a temető Ötvösön van s a két falut csak egy lépésnyi víz választja el egymástól. Kérték a vármegyét, hogy eddigi módon való vallásgyakorlásukra adjon engedélyt. A vármegye 1777 május 5-i gyűlésén kimondotta, hogy »régi ususokban meghagyatnak«.

Kutas.

A község neve 1322 óta ismeretes oklevelekben. Már a török világban is voltak prédikátorai. A háborúk idején elpusztult s a lakosok 1715-ben telepedtek újra itt le, de vallásgyakorlatot csak később kezdtek. Eleinte csak iskolamesterük volt, később prédikátort is tartottak. A letelepüléskor épült templomuk 1770-ben már olyan rossz volt, hogy a gerendák már alig tartották a falakat s életveszedelem volt bennük összegyűlni. Ezért aztán a vármegyéhez fordultak, engedélyt kérvén annak megjavítására. De a vármegye a szokásos vizsgálat után úgy találta, hogy a templom sokkal rosszabb, semhogy meg lehetne javítani, ezért utasította őket, hogy újjáépítési engedélyért forduljanak a királynőhöz. 1772 március 26-án adták be kérvényüket a királynőhöz. De bár az újólag helytartótanácsi rendelettel elrendelt vizsgálatot lefolytatták is náluk, — egy esztendő elteltével sem kaptak választ kérvényükre. Ezért 1773 márciusában újabb kérvényt adtak be. Ebben előadták, hogy a földesúr s a nagybajomi plébános ellenükre dolgozott mindig s kétségbevonják vallásgyakorlatuk jogosságát. Pedig nekik dokumentumaik vannak arra, hogy vallásgyakorlatuk 1708 óta megvan. Ámde a vármegyei vizsgálat alkalmával az ő tanúikat ki sem hallgatták, a vármegye által beidézett tanúk pedig ki voltak tanítva. Ezért lehetett a vizsgálat eredménye az a jelentés, hogy templomuk 1739-ig a katolikusoké volt s akkor a földesúr engedélyével, királyi engedély nélkül, kezdték el vallásgyakorlatukat, tartottak prédikátort s építettek templomot. A vármegye véleménye szerint Kutason nincs is szükség külön vallásgyakorlatra, mert négy olyan szomszédos község is van, $\frac{1}{2}$ vagy 1 órajárásnyira, ahova járhatnak istentiszteletre. Prédikátorukat nem is tudják eltartani maguk, csak a szomszédos nagybajomiak támogatásával. A vármegye azt is jelentette, hogy 251 református van itt s 150 katolikus s ez utóbbiak lelkipozását senki sem végzi. — A földesúr egyébként már 1772-ben feljelentette őket törvénytelen vallásgyakorlatuk miatt s a helytartótanácsnak már akkor az volt a véleménye, hogy a templomot vissza kell adni a katolikusoknak, hogy azok építhessék fel, használhassák s plébánost tartsanak. A prédikátort pedig, mivel jogtalanul van közöttük, tiltsák onnan ki. A kutasiak kérvényükben mindezek kivizsgálására újabb vizsgálat elrendelését s a templomépítési engedélyt kérték. Az újabb vizsgálatot meg is tartották, de ennek eredménye megint csak annak megállapítása lett, hogy a prédikátor földesúri engedéllyel ment hozzájuk, a földesúr adott nekik telket is a paróchia építésére. A templomot is, mely akkor pusztán állott; csak

akkor fedelezték be s így csak akkor kezdődött náluk a vallásgyakorlat. Minde vizsgálatok eredményeként a kancellária azt javasolta a királynőnek, hogy prédikátorukat tiltsa el a szolgálattól s csak mestert engedjen nekik tartani. Vagy ha mégis megengedné a prédikátortartást, régi templomuk akkor is adassék vissza a katolikusoknak s a reformátusok kapjanak engedélyt új templom építésére. A megyéspüspököt viszont kötelezze a királynő arra, hogy építtessen Kutason katolikus templomot s állítson be plébánost és katolikus mestert. Jellemző egyébként, hogy a kancellária a katolikus papságot tette felelőssé, hogy ez az egész dolog megtörténhetett. — A királynő döntése aztán megengedte a kutasi reformátusoknak új templom építését s prédikátorukat is megtarthatták továbbra is. A templomépítésre 1774-ben a földesúr a falun kívül adott nekik 1 és $\frac{1}{4}$ hold területet s oda építették fel fából 3 öl széles s 4 öl hosszú templomukat s a parochiát.

Az 1774-i egyházi összeírás szerint volt a faluban a szolgálakkal s ezek feleségeivel együtt 301 református s voltak katolikusok is. Mivel külön mester nem volt, a gyermekeket is a prédikátor tanította, aki egyébként a szertartásokat is végezte közöttük. Az ugyanez évben tartott vármegyei összeírás alkalmával panaszolták a hívek, hogy a földesúr: Adamovics Ferenc, »a prédikátort az házi gazdaságra, az háza körül hogy gyakorta forgolódjék, parancsolja és hajtogatni kívánja, mint aféle conventionátus cselédjét, mivel pedig ebben hivatalához képest földesúranak tetszésére nem szolgálhat, keservesen lemocskolja, pirongatja és mellette veréssel és kalodával fenyegeti«. Panaszolták ekkor azt is, hogy a földesúr a maga lelki szükségeire káplánt tart, aki vasárnaponként misézik s míg a mise véget nem ér, addig a reformátusok — kutasiak és az oda felgyülekező szomszéd falusiak is — nem mehetnek be a maguk templomába, hanem télen hidegben, nyáron melegben kint kell várakozniok. És ritkán történik meg, hogy 12 óra előtt kijöhetnek az istentiszteletről. Pedig rendes szokás szerint délután 1 óra tájban már ismét prédikációra mennek, de emiatt sokszor igen későre marad a délutáni istentisztelet.

Régi templomuknál volt harangjuk is, amit előbbi elromlott harangjuk helyébe a vármegye engedélyével szereztek 1766-ban s a katolikusokkal együtt közösen használták. Mikor 1774-ben új templomuk építésére az engedélyt megnyerték, azért folyamodtak a vármegyére, hogy ezt a harangot vagy kivihessék az új templomhoz s akkor kielégítik annak az árából a katolikusokat, vagy maradjon bent a régi helyén, de akkor meg a katolikusok elégítsék ki őket, hogy újat szerezhessenek. Vármegyei vizsgálat után

engedélyt kaptak rá, hogy a harangot megtarthassák s ekkor ki is vitték azt az új templomhoz, fizetvén a katolikusoknak 55 forintot.

Baj volt a prédikátor földjei körül is. T. i. a földesúr elvette a földet és a rétet s a plébánosnak adta, pedig azok a prédikátori ház tartozékai voltak. Adott ugyan helyette a földesúr másikat, de jóval kevesebbet s robotot is követelt utána. 1777 szeptember 20-án beadott kérvényükben a királynőnél panaszolják el e jogtalanságot s kérték saját földjüknek részükre való visszaadatását. A helytartótanács ebben az ügyben is rendelt el vizsgálatot, de annak semmi eredménye sem lett.

Lábod.

A község neve 1231 óta szerepel okleveleinkben. 1416-ban már város volt. Katolikus templomáról 1418-ban olvasunk először. Reformációjának körülményeit nem ismerjük, de a 17. század elején már prédikátortartó gyülekezet volt. A török világban elpusztult város lakosai a háborúk után régi helyüktől távolabb telepedtek meg a mostani község területén. Vallásgyakorlatuk sohasem szünetelt, mint ezt az 1744-ben tartott vizsgálat alkalmával is bebizonyították. Temploma is a háborúk után épült mostani helyére. 1707-ben harangjuk is volt. 1774-ben, az akkor élő emberek már nem emlékeztek a templom építési idejére. Ekkorra szalmatető s fatemplom a már olyan rossz állapotban volt, »minden fáit annyira elrothadtak, hogy ha egy néhány oszlopok fenn nem tartanák, eddig is összedült volna, sőt most is félő, hogy mikor az isteni szolgálat közöttük van, sok ember halálával rájuk ne szakadjon« — olvassuk az összeírásban. Egyébként is olyan szűk és kicsi volt már ekkor ez a templom, hogy a hívek fele sem fért bele. De újnak építéséért nem mertek folyamodni, mert a földesúr még azt sem engedte meg, hogy lerothadt szalmafedelét nyomtatott szalmával cseréljék ki s a vármegye is csak hosszú utánjárás után engedte azt meg, hihetőleg 1768-ban. Ebben az évben t. i. vizsgálatot tartott náluk a vármegye s ebből következtetünk rá, hogy ezzel kapcsolatban állhatott az. — 1774-ben volt itt 367 református, katolikus pedig »ki szolgál, ki uraság cselédje, új polgárokkal együtt örege-apraja 22«. A gyermekeket, mivel bármennyire szerették volna is, iskolamestert a földesúr nem engedett tartani, a prédikátor tanította, aki a szertartásokat is végezte. A prédikátor szántóföldjének nagy részét elvette a földesúr. Előbb még mintegy 15 pozsonyi mérő alá való föld volt s ebből csak egyharmadát hagyta meg birtokukban: 6 pozsonyi alá valót. Úgy, hogy a prédikátor árendás földet volt kénytelen

használni. S ez a 6 hold sem a régi földből maradt meg, a lakosok maguk irtották azt erdőkből s mégis a földesúr ezután dézsmát is szedett tőlük. Rétje is volt régebben a prédikátornak, 3 ember kaszáló, de azt is elvette a földesúr. Mária Terézia uralkodásának utolsó évében mégis sikerült engedélyt nyerniök templomuk újjáépítésére s 1780-ban fel is építették az előbbinél nagyobb fatemplomukat.

Magyaratád.

A község neve 1248 óta ismeretes, 1332-ben már plébániája is van. Katolikus templomáról 1399-ben olvasunk először. A török világban a község teljesen elpusztult, lakói elbujdostak s csak 1721-ben telepedtek meg itt újból, amikor a földesúr engedélyével templomot is építettek s prédikátort is vittek maguknak. Ettől kezdve állandóan volt is prédikátor. 1745-ben Biró Márton akciója következtében el akarták venni templomukat, azzal az indokolással, hogy vallásgyakorlatuk a pesti commissio után kezdődött, így új keletű és törvénytelen. Ez ellen a helytartótanácshoz folyamodtak s vallásgyakorlatuk és templomuk birtokában megmaradhattak. Templomuk nem külön épület volt, hanem a prédikátorházhoz volt ragasztva. Ezért is, mivel féltek egy esetleges tűzi veszedelemtől, de meg templomuk és a harangláb is nagyon megromlott, 1773-ban a vármegyétől kértek engedélyt annak megjavítására. A vármegye azonban a királynőhöz utasította őket kérésükkel. Kérvényüket a királynőhöz 1773 augusztus 23-án be is adták s az engedélyt meg is nyerték a helytartótanács 1774 június 14-én kelt határozatával. E szerint a földesúr és a veszprémi káptalan hozzájárulásával megengedte nekik a királynő, hogy a templom a lakosok megnövekedett számához képest megnagyobbíttassék, még pedig a királynői rendeletben megadott mérték szerint. Haranglábjuk javítását azonban nem engedte meg a királynő. Magát a királyi rendeletet nem ismerjük, a helytartótanácsi határozatban pedig erre van utalás. Így csak annyit tudunk meg, hogy milyen pontosan ellenőrizték a reformátusok vallásgyakorlatát s egy-egy templom építésénél annak nagyságát is pontosan megjelölték. — 1774-ben volt itt 298 református. Iskolamesterük nem volt, a gyermekeket a prédikátor tanította. Az 1774-i vármegyei összeírás jegyzőkönyve szerint a földesúr a prédikátori földektől adót követelt rajtuk s mivel nem fizették, akadályozta őket a föld megművelésében.

Magyaregres.

1332-ben már mint egyházas hely szerepel

okmányainkban. Reformációjának körülményeit nem ismerjük. A 17. század elején Várdával együtt anyaegyház. Vallásgyakorlata nem szünetelt a török időkben sem. Régebbi templomuk helyett 1652-ben építettek újat. Ez az évszám a még 1774-ben is fennállott templom gerendájára fel volt vésve.

1747-ben Torkos Jakab superintendens generális vizitációt tartott itt. Az ekkor felvett jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy volt akkor a prédikátor használatában egy darab rét, mely »mikor ideje vagyon, terem 4 szekér szénát«, sőt egy másik darab rét is volt, amit akkor irtottak. Szántóföld is volt »két idére való« 3—3 hold, »mindenikbe megy egy zsák, kicsinyszerű«, vagy a 3-ba négy öreg köből gabona. A parochiához tartozó kerten kívül volt káposztáskert s kenderföld is. Lelkészi fizetés volt: 15 forint készpénz, minden pár embertől egy-egy pozsonyi mérő búza, ami kitett 17 öreg kilát. Őszit vetettek 3 holdat, tavaszt kettőt, »két öreg kiláruul valót«, kukoricát is egy holdat. Földet, rétet betakarították. Stóla: keresztelés 11 dénár, esketés helybelitől 50 dénár, vidékitől 1 forint, prédikációs temetés 50 dénár. Az úrvacsorához volt egy ónpohár s egy óntányér. Keresztelő edényeik eddig még nem voltak, de a látogatás alkalmával megígérték, hogy szereznek be. Nem volt kurátor, nem volt templomi persely, nem szedtek közegyházi szükségekre zsenget sem s nem vezették be az egyházkelést. Most mindezek bevezetésére, illetve beszerzésére ígéretet tettek. — Prédikátoruk akkor új ember volt s meg is voltak elégedve vele: »jól tanít« — olvassuk a jegyzőkönyvben, az úrvacsorát illendően szolgáltatja ki, könyörög a királyért s a földesurakért. Eddig még dominicális textusokat nem prédikált, nincs is dominicája. Ágendát saját maga írt. Könyörgéses könyvei vannak írásban is, nyomtatásban is. Feleségéről is dicsérettel emlékeznek a hívek. — A jegyzőkönyv tanúsága szerint maguk a hívek is rendes életű emberek. A parochiális ház ugyan rossz, de megígérték, hogy újjáépítik. A templom is »rongyollott«, azt is igyekeznek megépíteni.

A templomon 1761-ben a vármegye engedélyével némi javítást végeznek is, nádtetőre veszik. 1765-ben ugyancsak a vármegye engedélyével haranglábat is állítanak fel. — Iskolamesterük nem volt s így gyermekeiket a prédikátor tanította, az elemi tudományokra, írásra s olvasásra. 1771-ben a prédikátor már igen öreg ember volt, szemei meggyengültek, úgy hogy csak igen kis mértékben volt képes a tanításra. Ezért némi javadalommal a helybeli nótárius segített neki a tanításban. De a vármegye eltiltotta ettől a jegyzőt, mert a vallásgyakorlat kiterjesztését látta benne. Az egresiek ekkor a királynőhöz folyamodtak, hogy oldja fel a

vármegye tilalmát s engedje meg a jegyzőnek a tanítást. Kérésük azonban eredménytelen maradt s gyermekeiket egyideig nem tanította senki sem.

1774-ben volt itt 311 református s 16 katolikus.

Templomuk az évek multával egyre jobban megromlott, úgy hogy 1777-ben javítási engedélyért folyamodtak a vármegyéhez. A vármegye a szokott vizsgálat megejtése után május 5-i gyűlésén foglalkozott a kéréssel s megállapította, hogy a templom meg nem javítható, mert olyan rossz, hogy újjáépítésére van szükség. Ezért 1777 augusztus 10-én a királynőhöz adtak be kérvényt, hogy templomukat újjá s nagyobbá építhessék fel. Kérvényük sorsáról további tudomásunk nincs.

Magyarlad.

1332-ben már mint egyházashelyet említik okmányaink. Reformációjáról s a török világban való sorsáról semmit sem tudunk. A kuruc háborúk után 1723-ban tűnik fel először, mint lévitát tartó gyülekezet. A lévita a gyermekek tanításán kívül istentiszteleteket is végzett s temetett is. Egyéb szertartásokra Hedrehelyre jártak. Templomuk 1725-ben már állott. A 40-es évek elején azonban elűzték innen a lévitát, majd templomukat, mely a lévita lakásával volt egy fedél alatt, a földesúr elvette s a falu mézárósának adta, minden pénzbeli ellenszolgáltatás nélkül, »pedig azt a helység maga építette, az uraság által a mesternek kijelölt funduson«. A lévita rétjét, szántóföldjeit is magának foglalta el a földesúr. Elvette a földesúr kis harangjukat is, amit 48 forinton vettek s a németladi, röviddel előbb idetelepedett katolikusoknak adta. Ettől kezdve, ha halottjaikra akartak harangoztatni, azért is fizetniök kellett. Jurisdictió szempontjából az itt lakó reformátusok a németladi szürke barátok alá tartoztak ettől kezdve. Ismételten is folyamodtak vallásgyakorlatuk visszaállításáért s a harang visszaadásáért, de mindig eredmény nélkül. 1774 április 14-én a Kaposváron tartott »restauratoria szék alkalmával« báró Sigray főispánnak is adtak át egy folyamodást, de választ nem kaptak rá, azt sem tudják, hova lett kérvényük, mondja az 1774-i egyházi összeírás, — s »együgyőségük miatt« másolatot sem készítettek róla. 1774-ben volt itt 212 református, katolikus is volt 19, »de csak egy gazda van harmad magával, a többi ki uraság cselédje, ki falu cselédje«. Istentiszteletre Hedrehelyre, egyóránnyira jártak. Gyermekeiket is Hedrehelyen taníttatták az ottani praeceptor által. Stólat a németladi »administrator franciscanus barát«-nak fizettek: keresztelésért 17 krajcárt s a stóla lefizetése ellenében megengedte, hogy gyermekeiket a hedrehelyi prédikátor keresztelje. Esketésért fizettek néha 1 forintot, néha 1 forint 30 krajcárt. A temetésért, amit szintén

a barát végzett »a maga rítusa szerint«, felnőttekért 30 krajcárt, gyermekekért 15 krajcárt fizettek. A barát egyformán járt vízkeresztet a reformátusoknál s katolikusoknál is, »ez alkalommal kér ugyan tőlök disznólábat s más egyebet, de eddig egyebet nem adtak, hanem szégyene fejében ki tojást, ki kukoricát, ki borsót s más leguminát« — olvassuk az összeírásban.

Magyarlukafa.

A község neve 1234 óta ismeretes oklevelekben. Szervezett egyházközség sohasem volt itt, hanem a református hívek eleitől kezdve Bécre jártak istentiszteletre. 1774-ben volt itt 62 református s 4 katolikus. Ha iskolás gyermekek voltak, azokat a béci prédikátor tanította. A szertartásokat is a béci prédikátor végezte, csak előbb le kellett tenniök a stólát a németladi franciscanus barátnál. Stóla volt keresztelésért 17 krajcár, temetésért, ha öreg: 30 krajcár, ha gyermek: 15 krajcár, »akkor temetheti akár énekléssel, akár prédikációval a béci prédikátor« — esketésért 1 forint. Egyéb fizetést, vagy lélekpénzt nem fizettek.

Magyarujfalu.

A községről csak 1660 óta vannak adataink. Akkor már volt itt református gyülekezet. 1673-ban szalmatető s fatemploma is épült, mint a még 1774-ben fennállott épület padlásán levő felírás bizonyította. Prédikátora is mindig volt. Háborgatást nem szenvedett. 1774-ben temploma már igen »rongyolott« volt. Volt akkor itt 142 református s 7 katolikus. A gyermekeket a prédikátor tanította. A prédikátornak volt akkor földje: »két calcatúrara őszit, tavaszit nem vethet többet 18 pozsonyi köbölnél« s volt 3 ember kaszáló rétje is, — 1777-ben kérvényt adtak be a vármegyéhez, amelyben előadták, hogy templomuk még 35 év előtt a tűz miatt igen megromlott s mióta csak fennáll, mást nem javítottak rajta, csak szalmával fedték meg, az egész épület most már annyira megavult, hogy padlása is, oldala is »omladozáshoz készülnek«. Kértek engedélyt templomépítésre. A vármegye 1777 május 5-én tartott gyűlésén kérésükkel a királynőhöz utasította őket. Hogy folyamodtak-e a királynőhöz, nem tudjuk. De templomuk csak a türelmi rendelet után épült újjá.

Merenye.

A községről legrégebbi adataink 1417-ből valók. A török

világban már volt itt református gyülekezet, volt temploma s prédikátora is. Templomát a török 1662-ben lehordatta Szigetvár megerősítésére s ezt a munkát maguknak a református lakosoknak kellett elvégezni. Ezután egy darabig nem volt templomuk, de prédikátoruk akkor köztük maradt s a hívek »egy bizonyos tiszta házba gyűltek egybe könyörgés és prédikáció hallgatására«. A török kiűzése után 1692 körül építettek újra templomot, »amint bizonyos instructiókból kijött, mely az ecclesia ládájában megvan másolatban« — mondja az 1774-i egyházi összeírás. Majd 1724-ben újabb templomot építettek. 1774-ben ez a templom már igen megromladozott s igen kicsi volt, alig 100 ember fért el benne, a többi kívül maradt. Volt itt 1774-ben 267 református, katolikus pedig »örege-apraja új lakosokkal és szolgálkával együtt 23«. Iskolamesterük nem volt, gyermekeiket a prédikátor tanította, aki az összes szertartásokat is végezte. Ha a legény a faluból kiházasodott, akkor a szigeti barátok vallásokkal ellenkező szertartásokra s feleletekre kényszerítették őket s ha kívánságuk szerint nem tudtak felelni, »vexálták őket« — olvassuk az 1774-i vármegyei összeírásokban. — Volt a prédikátornak a használatára szántó földje is, de »3 calcatúrára 13 pozsonyi köbölnél többet nem vethet«. Rétje is csak egy ember kaszáló volt, »s az is sásat terem«. — Templomuk időjártával egyre jobban megromlott, részben a régiség, részben az idők viszontagságai miatt s egyébként is igen kicsi volt. Ezért 1778 április 30-án kérvényt adtak be a királynőhöz, hogy újjá és nagyobbá építhessék. Kérvényük azonban elintézését nem nyert, úgy hogy a templom 1780-ban elpusztult s csak 1781-ben építettek helyette újat.

Mezőcsokonya.

1241-ben mint templommal bíró hely ismeretes. Református gyülekezete már a 17. század elején megvolt s előbb iskolamestereket, később prédikátorokat tartottak.

1747-ben Torkos Jakab generális vizitációja alkalmával volt a prédikátornak »3 mezőre« 15 hold őszi, tavaszi alá való földje »45 posonyi köböl megy bele a tavaszt is hozzáadván«, — rétje is volt 4 ember kaszáló, volt egy darabocska kenderföld s egy káposztáskert is. Fizetése volt a prédikátornak 16 forint készpénz, 30 öreg kila búza s a hívek »minden idén vetnek 4 őszt, 2 tavaszt«. Vetettek hajdinát s zabot is, ezt le is aratták s be is takarították a réttel együtt. Szénát ezenfelül is adtak 2 szekérrel. Kukorica alá is szántottak »hol többet, hol kevesebbet«. Stóla: keresztelés 11 dénár, esketés 50 dénár, vidékitől 1 forint, — halotti prédikáció 50 dénár. — Kurátoruk nem volt,

perselyük sem s zsenget sem szedtek. Mindezek bevezetését, illetve a kurátor beállítását a vizitáció alkalmával megígérték. Az egyházkelés szertartását ekkorra már bevezették. A szertartásokhoz üveg- s bádóg-edényeik voltak. A vizitációs jegyzőkönyv szerint prédikátoruk hív és szorgalmatos, a sakramentumokat kiszolgáltatja »rendes időben«, könyörög termő időért, királyért s földesurakért. Mind maga, mind háza népe tisztességes. Prédikál a dominicából, néha más könyvből is. Van ágendája, imakönyve is, de ezek íróit vagy pontos címüket ő maga sem tudja. A hívek »dologtevő időn hétköznapokon restek a könyörgésre való feljárásra«, vasárnap rendszeren járnak templomba. Nincs köztük egy megátalkodott gonosz sem. Megbecsülik a prédikátort, fizetését is nagyobbrészt pontosan megadják. Templomuk már romladozott s a parochiális ház is rossz.

1756-ban templomuk már olyan rossz állapotban volt, hogy annak megjavíthatása végett kérvényt adtak be a vármegyéhez. E kérvényükből kitűnik, hogy máskor is alkalmatlankodtak már »romladozott s szinte végső pusztulásra jutott« templomuk miatt. A vármegye el is rendelte az ilyenkor szokásos vizsgálatot s a vizsgálatot lefolytató főbíró jelentése alapján 1757 február 14-i gyűlésén kimondta, hogy azt már javítani nem lehet, hanem alapjából újra kell építeni. Mivel pedig új templom építésére csak a királynő adhat engedélyt, a vármegye utasítására 1757 március 16-án beadták kérvényüket a királynőhöz. Majd még ez évben egy másik kérvényt is adtak be a kancelláriához, amelyben hivatkoztak arra, hogy beadott kérvényükre a helytartótanács a vármegyéhez küldött vizsgálattartásra való felhívást, — de úgy veszik észre, hogy a kancellária összetévesztette őket az erdőcsokonyaiakkal, ahonnan szintén a megelőző évben folyamodtak templomjavításért, épen ezért kérték, hogy külön intézzék el ügyüket. Az engedély megadása azonban késett s templomuk ez idő alatt összedült. Ekkor az engedély, bevárása nélkül építették fel templomukat. Amikor ezt a vármegye megtudta, a templomot bezáratta. Mintegy 10 éven át télben, nyárban, esőben, fagyban, forróságban a templom udvarán gyűltek össze istentiszteletre. 1763-ban folyamodtak ügyük elintézéséért, de döntés csak 1768-ban történt, amikor a helytartótanács 1768 szeptember 12-én kelt rendeletével így intézte azt el: mivel előbb haranglábat, aztán oratóriumot a megye tilalma ellenére építettek, a királyi rendeleteket be nem tartották, azért az oratórium alapjáig lerontassák s mások példájára vallásgyakorlatuk megszüntetessék, a lakosok járjanak a szomszédos Hetesre, vagy más helyre istentiszteletre. — E rendelet következtében templomukat még abban az évben

lerombolták, a prédikátort és az iskolamestert elűzték s a reformátusokat a hetesi plébániához csatolták.

Természetesen a csoknyaiak nem tudtak belenyugodni ebbe az állapotba s már 1770 április 4-én újra csak folyamodtak a királynőhöz vallásgyakorlatuk visszaállításáért. Folyamodványukban elmondják mindazt, amin keresztülmentek. Beismerik, hogy templomukat valóban az engedély bevárása nélkül építették újjá, de azzal védik eljárásukat, hogy elgondolásuk szerint erre a javításra a vármegye ama megállapítása, hogy a templom átépítése szükséges, — elégséges támaszték volt s együgyűségükben nem gondolták, hogy ezzel bűnt követnek el. Nem »maliciá«-ból követték el tehát ezt s azért kérik a királynőt, hogy bocsásson meg nekik. Kérik, hogy Antónia főhercegnő esküvője alkalmából gyakoroljon rajtuk kegyelmet s adja vissza vallásgyakorlatukat, engedjen új templomot építeni, prédikátort és mestert tartani. — Erre a kérvényükre azonban semmi válasz sem érkezett. Egy év múlva, 1771 március 21-én újabb kérvényt adtak be a királynőhöz. Ebben a kérvényben újra részletesen elmondják, hogy mi történt velük. De bármi történt is — mondják — az tény, hogy ők nem kaptak kézhez semmiféle, rendeletet vallásgyakorlatuk megszüntetéséről s mégis már 1768 óta nincs náluk istentisztelet, gyermekeik tanítás nélkül vannak. Igaz, hogy mehetnek a szomszédos helyekre istentiszteletre, de ezek oly messze vannak tőlök, hogy épen az öregek s betegek sohasem mehetnek el. Különösen is aggasztja őket gyermekeiknek sorsa, akik igazán ártatlanul vannak elzárva a tanulás elől. Ezért újból kérték vallásgyakorlatuk visszaállítását s legalább tanító beállíthatását. Azonban e kérvényüknek sem lett semmi eredménye. A türelmi rendeletig vallásgyakorlat nélkül maradtak.

1774-ben volt itt 484 református. Istentiszteletre s úrvacsorára Hetesre, egy órányira jártak. Gyermekeiket senki sem tanította. Volt ugyan náluk nótárius, de a vármegye annak sem engedte meg a tanítást. Halottaikat a hetesi plébános, vagy a hetesi katolikus mester temette. Az újszülötteket a stóla előzetes lefizetése mellett, megkereszteltethették a hetesi prédikátorral. Stólát fizettek: keresztelésért, egyházkeléssel együtt, 40 dénárt, temetésért a plébánosnak 50 dénárt, a katolikus mesternek 14 krajcárt. A plébánosnak a stólát akkor is meg kellett fizetni, ha a halottat a hetesi katolikus mester temette, panaszojják 1774-ben a vármegyei összeírás alkalmával. Ebben az összeírásban a plébános stóláját 10 garasra mondják. Esketésért eleinte 1 forintot fizettek, de 1774-ben már 2 forintot szedett a plébános. »Vízkeresztet járni is kimegy

hozzájuk a plébános s akkor is hasznót vár«.

Molvány.

A községről 1360 óta vannak adataink. Reformációjáról semmit sem tudunk s református egyházáról sem hallunk egészen 1736-ig. Ekkor már volt náluk iskolamester s továbbra is, aki »lévita név alatt heti könyörgést tesz. Bibliaolvasást és temetést is végez«. »Olyas templomuk« nem volt, hanem a mesterházba jártak istentiszteletre. 1774-ben a mesterház is »rongyolott« volt már s ekkor már foglalkoztak a gondolattal, hogy folyamodjanak a vármegyére, hogy azt megújíthassák és »ragasztassanak hozzá egy másik házat, ahol imádkozhatnának maguk módgyok szerint«. Hogy mikor adták be folyamodásukat, nem tudjuk, csak arról vannak adataink, hogy 1780-ban új mesterházat s haranglábat is építettek.

1774-ben 100 református volt itt, katolikus pedig »több nincs a csordásnál hatod magával«. Úrvacsorára Patára, félórányira jártak s a szertartásokat is a patai prédikátor végezte nálok, de a stólát előbb le kellett fizetniök a »szigeti szürke barátoknak«. És pedig: keresztelésért 17 krajcárt, esketésért 1 forintot. Temetőjüket, mely közös volt a pataiakkal, 1662-ben elvette a földesúr s helyette nagyon vizes területet adott. A mesternek sem szántóföldet, sem rétet nem adott a földesúr, így aztán »egymás között árendálnak, abból pedig a mostani árendátor a dézsmát vastagon kiszedi« — olvassuk az 1774-i összeírásokban.

1778-ban június 7-én Bajzáth József veszprémi püspök jelentette a helytartótanácsnál, hogy mesterük templom hiányában ugyan nem prédikál, de a temetést a plébánosnak való előzetes bejelentés nélkül »teljes ünnepélyességgel« végzi. A helytartótanács utasította a vármegyét e panasz kivizsgálására. A vármegye meg is tartotta a vizsgálatot, de sem annak lefolyásáról, sem a végleges elintézésről tudomásunk nincs.

Nagybajom.

A községről 1297 óta vannak adatok, 1332-ben már plébániájáról is. Reformációja korán bekövetkezhetett, a 17. század elejétől kezdve vannak református prédikátorai. A 18. század elejétől kezdve zavartalanul folyt vallásgyakorlatuk 1717-ig, amikor néhány idevaló katolikus földesúr kérésére a vármegye plébánost állított be a faluba. A plébános eleinte jobbágyházban lakott. Később aztán a földesurak elvették a prédikátor házat s abba költöztették be a plébánost.

Ugyanakkor régi, már a reformáció előtt is fennállott kőtemplomukat elvették. A prédikátor egyideig még a faluban maradt s istentiszteletet is tartott egy pajtában, de 1720-ban kiűzték a földesurak a faluból s ettől kezdve nem is engedtek nekik prédikátort tartani. A katolikusok 1730 körül új templomot építettek s a régit, mely a plébániává lett prédikátorház udvarán állott, lehordták s istállót építettek helyére. Elvették a református iskolamester házát is. A katolikus mesternek új házat építettek, a régit pedig istállónak használták.

A nagybajomiak mindjárt vallásgyakorlatuk megszüntetése után megpróbálták a vármegyénél orvoslást keresni, de minden eredmény nélkül. Azután évtizedekig semmit sem mertek próbálni s hagyták a dolgokat a maguk útján. Csak 1766-ban »ébredtek fel újra« s ekkor kezdtek keresni már-már feledésbe ment igazságukat. 1766 március 25-én a királynőhöz beadott kérvényükben alaposan megindokolva kérik vallásgyakorlatuk visszaállítását. Elmondják nevezetesen, hogy egészen 1717-ig — emberemlékezetet meghaladó idő óta, még a török világban is — folytonosan virágzó egyházi életük volt s vallásgyakorlatukat sem a török, sem más nem háborgatta. 1717-ben is nem királyi paranccsal s nem is a törvények erejével, hanem a földesurak hatalmával háborgattattak, templomuk, prédikátor- és mesterlakásuk elfoglaltatott, a hozzájuk tartozó földekkel együtt s a plébánosnak adatott. Pedig, mint mondják, ezeket a földeket a Sári-familia adta a házakkal együtt s a rétekkal együtt s így az egyik oldalon levő földesúri hatalmaskodás, a másik oldalon levő földesúri nagy sérelmet is jelentette, de jelentette a királyi hatalom semmibevevését is. Azonfelül, hogy mindezeket elvették, még a beállított plébánosnak is fizetni tartoznak s nem csak annyit, amit a prédikátornak fizettek, hanem sokkal többet. Fizetniök kell nevezetesen páronként egy pozsonyi mérő gabonát, vagy rozsot s 7 krajcárt. Évenként háromszor kell megszántaniok 3 hold földet s azt el is vetni, — tavaszt egy holdat szántanak, amibe a plébános által adott zabot, vagy kukoricát kell vetniök. Kaszálniok kell a plébános 6 boglya szénát termő rétyét s a termést is be kell hordaniok. Ezek mellett stólát is fizetnek. A katolikus mesternek tartoztak fizetni évenként 12 forint készpénzt, 12 mérő gabonát, vagy rozsot, 13 kocsi fát, 4 kocsi szénát, amit maguknak kellett összegyűjteni s behordani, valamint egy hold őszi vetés minden munkáját tartoztak elvégezni. Arra is kényszerítették őket, hogy a mestert temetésre is hívják, amikor a kísérésért 14 krajcárt kell neki fizetni, — ha énekel s éjjel virraszt — amit szintén kényszerítve tartoznak elfogadni — 45 krajcárt. Ha nem virraszt, csak a temetésen énekel, 30 krajcárt. Elpanaszolják azt is, hogy arra is kényszerítették őket, hogy az új katolikus templom építésénél segédkezzenek. — Vannak pedig a faluban reformátusok 791-en s pedig minden istentisztelet nélkül. Gyermekeik minden

tanítás és nevelés nélkül, mint az oktalan állatok, nőnek fel. Más helyekre járni istentiszteletre, vagy a gyermekeknek iskolába, nemcsak terhes, hanem sokszor lehetetlen is. Az öregek s betegek egyáltalában nem mehetnek, de a többiek sem mehetnek naponként s ünnepen sem, ha rossz az idő. Az asszonyok is sokszor kénytelenek otthon maradni, így Isten áldása nélkül élnek s gyermekeik a vallás igazságait nem ismerik. — Pedig volna módjok prédikátor és mester tartására. Katolikusok náluk nincsenek, de a filiákban vannak annyian, hogy el tudnák tartani a plébánost. Akkor ők nem a plébánosnak, hanem a prédikátornak fizetnének. Úgy gondolják, hogy semmi törvényes akadálya nincs annak, hogy vallásgyakorlatukat visszakaphassák, hiszen számtalan példa volt már erre. — Ez a kérvény is eléggé el tudja képzelteni a bajomi reformátusok helyzetét. De egyéb adataink is vannak rá, hogy milyen háborgatásoknak voltak kitéve még árvaságukban is.

Megtörtént például, hogy olyan egyháztagokat, akik református prédikátor előtt kötöttek házasságot — így Soós Istvánt, Bojtos Józsefet, Radics Ferencet — s feleségükkel már huzamosabban együtt éltek, a plébános kényszerítette, hogy a katolikus templomban, fejükön a megszegyenítő szalmakoszorúval, újra megesküdjenek s ezáltal minden királyi rendelet ellenére érvénytelennek tüntette fel a református prédikátor előtt kötött házasságot.

Özv. Fördösné Sárközy Julianna asszony pedig azért tesz panaszt majd 1771 február 25-én beadott kérvényében a királynőnél, hogy anyjától, Sándor Zsuzsannától örökölt földjeit, melyeknek pedig teljesen jogosan volt birtokában, a plébános a vármegye segítségével jogtalanul elvette.

De a nagybajomiaknak úgy már előbb ismertetett, mint a majd 1769-ben beadott kérvénye is minden eredmény nélkül maradt. — 1771 április 24-én újból kérvényeztek. Ekkor már megelégedtek volna azzal is, ha legalább iskolamesterük lehetett volna, aki a gyermekeket taníthassa s reggeli könyörgéseket végezhetne. De ez a kérvény is hiábavaló volt. 1772-ben újra megismételték a kérvényezést, újból teljes részletességgel ismertetve helyzetüket, de egyelőre megint minden eredmény nélkül.

1774-ben 971 református volt itt az egyházi összeírás szerint. Istentiszteletre, úrvacsorára a szomszédos falvakba: Gígére, Hetesre, Jádra s Kutasra jártak. Nem volt iskolamesterük sem. 1774-ben ugyan volt két asszony, akik a leánygyermekeket olvasni, énekelni, imádkozni tanították, de a fiúgyermekeket nem tanította senki. A szertartásokat a plébános végezte. Temetéseknél megengedte, hogy a nemes urak, ha a stólát előzetesen lefizetik, odavihessék halottaikat

temettetni, ahova akarják, »a szegénység halottait pedig temeti a plébános maga módja szerint«. Ugyanez volt a helyzet a kereszteleseknél is. Az urak vihették gyermekeiket akármelyik prédikátorhoz keresztteltetni, a többieket a plébános keresztelte. Stólát azonban egyformán mind fizettek a plébánosnak és pedig kereszteleseért 17 krajcárt, egyházkelésért 7 krajcárt, temetésért 30 krajcárt, prédikációs temetésért 1 forint s 30 krajcárt. A katolikus mesternek virrasztásért 14 krajcárt, harangozásért 14 krajcárt. Az egyik harang a reformátusoké volt, azzal ingyen harangoztak. Esketésért helybeliek fizettek 1 forintot, vidékiek 2 forintot. Lélekpénzt s lélekgabonát is szedett tőlök. A járandóságokat mint már láttuk, a királynőhöz beadott kérvényükben részletesen elsorolták. Ezekhez hozzáteszi még az 1774-i összeírás, hogy ha kétszeres gabonát vittek, nem vette el — s minden háztól tartoztak egy szekér fát is vinni, akárhol vették is. Ha a közmunkát vonakodva csinálták, akkor a vármegye hajdúival is kényszerítette őket arra. Az 1774-i vármegyei összeírás alkalmával is a legtöbb panaszt a nagybajomi reformátusok jelentették a plébános ellen, »veréseket is magában foglaló cselekedetei ellen«. Így pl. panaszolták, hogy a plébános aratásra, kaszálásra s más munkára is kirendeli őket s »akitől ki nem telik, az olyant azonnal megzálogolja«. Farkas Györgynek, mivel »zabaratót nem tudott adni«, egy nagy fejszét vett el s nem is adta vissza. Majláth Józsefnek a lapátját vett el s azt sem adta vissza. — Ha a lélek-gabonát valaki nem a plébános kedve szerint szép tisztán viszi, »igen megmocsolja a szegénységet, gyakorta pedig meg is veri a plébános«. Pap Sándor egyízben tiszta kirostált búzát nem vihett, »azért a szobájában úgy megverte pálcájával, hogy még a fejét is betörte«. Egyéb természetű panaszai is voltak. Elmondták, hogy Laki János református vallású öreg bíró egy alkalommal a falu csikósát, aki történetesen katolikus volt, valami vétsége miatt megcsapatta. Ezért a plébános behívatta két esküttel együtt s mikor a szobájába beléptek, »mocskolni kezdte az öreg bírót ilyen szavakkal: »te kálvinista disznó, mért mered az én pápistámat megverni ?« — Amikor az öreg bíró mentegette magát, még jobban felháborodott s fogott »egy nagy barkócás botot« s az öreg bírót úgy megverte az esküdtek jelenlétében, hogy egy hétig dolgozni sem tudott. Több hasonló eset közül megemlítjük még a következőt; a vizsgálat alkalmával özv. Balogh Jánosné előadta, hogy négy évvel előbb egy temetés alkalmával meglátta a plébános, hogy ő két kis leánykát az Ábécére tanított. A plébános akkor bement hozzá a házba, »mocskolódott s meg akarta verni«. Az asszony azonban otthagya a mocskolódó plébánost, aki akkor a két kis

leányra támadt s mindkettőt megverte pálcájával s az egyiket úgy földhöz verte, hogy esztendeig betegeskedett!

A királynőnél beadott kérvényeiknek végre mégis lett annyi eredménye, hogy, a helytartótanács vizsgálatot rendelt el ügyükben. A vármegye a vizsgálatot igen nagy apparátussal 1775-ben két ízben is folytatta, február 6-án s június 15-én. A vizsgálat alkalmával felvett tanukihallgatási jegyzőkönyvek részletes képet adnak arról, hogy miként történt 1717-ben a vallásgyakorlat megszüntetése, templom elvétele stb. Minthogy a lehető elintézésnek részben ez a vizsgálat, részben a templomelvétele körülményei adják meg az alapot, egészen röviden kitérünk e tanúvallomásoknak az ismertetésére. A tanuk között felesen voltak katolikusok is, akik igazolták a reformátusok vallásgyakorlatának régiségét. Egyik öreg katolikus tanú elmondotta, hogy őt is a nagybajomi prédikátor keresztelte, »mivel azon időben e tájon pápista papi urak nem igen, sőt ha találtattak is, csudával nézettettek«. A régi nagybajomi templomot is leírják a tanuk: ahhoz hasonló nem volt a vármegyében, hosszúsága legalább 12 öl, szélessége 4 öl volt, szószéke tiszta égetett téglából volt s ahhoz »felmenetelre való grádics volt rakva«. Karzatok is voltak benne, »a mesternek külön rekesztett helyével« s egyébként is díszesen felékesített templom volt. A tanuk vallomása szerint a templomot a földesurak a megyei urakkal s egy segesdi baráttal együtt erőhatalommal vették el s a lakatot egyik földesasszony, Bácsmegyeiné tette rá a templomajtóra. El akarták akkor a harangot is venni, amiből aztán »még lárma és zendülés eredett volna, mivel engedni nem akarták, de Sárközi János tilalmazta őket minden lármától«. De a harangot mégsem engedték elvenni, sőt mikor egyik katolikus földesúr: Kovács István a haranglábfát átölelte, hogy ne férhessenek hozzá a reformátusok, — a harangkötelet rátekergették s csak akkor engedték fel, mikor már jajgatott. A harangot aztán levették a reformátusok s egyik nagybajomi hívő: Kovács Mihály kútjába dobták. Mindaddig ott is volt, míg az alispán több egyháztag bebörtönzésével nem kényszerítette őket rá, hogy előadják. — Az elfoglalt templomot aztán még sokáig használták a katolikusok, majd mikor új templomot építettek, a régi templomot a plébánosok szénapajtának használták, míg romlani nem kezdett, akkor pedig lebontották.

Mivel a tanúvallomások kétségtelenül beigazolták azt, amiért a vizsgálat tartatott, hogy t. i. vallásgyakorlatuk régi eredetű, templomuk, prédikátoruk s mesterük is volt, — a nagybajomiak reménykedtek, hogy ügyük jó eredménnyel végződik. Sárközy Antal egyházmegyei gondnok maga is igyekezett a jó eredményt elősegíteni. 1775 július 10-én

Ráday Gedeonhoz írt levelében, ennek támogatásába ajánlotta ügyüket s megemlítette, hogy több, mint 900 református él Nagybajomban s a templom építésére már eddig is van 545 forintjuk, de a református földesurak gondoskodni fognak nemcsak fundusról, hanem majd pénzzel is támogatják őket. — A nagybajomiak még ez év júliusában személyesen is fentjártak Bécsben s jártak Nagy Sámuel ágensnél is. Az ágens azonban semmi jóval nem biztatta őket, amint ezt Sárközy Antalnak s Rádaynak is megírta: »nem tudom mit és micsoda erős próbákkal próbálnánk is« — lesz-e haszna, mert »újabb s világosabb injuriákkal esett« dolgokat sem tudnak orvosolni. Az ágens türelemre intette őket, »mostanság ne is fárasszák magukat, hanem várjanak időtől« — »nincsen a bizatásnak semmi ideje« — írja. — Nem is lett semmi eredménye sem a nagybajomiak kérvényezésének egészen a türelmi rendeletig, »valamint minden egyéb eféle casusban levőknek instantiája, úgy ezeké is félretevődött«.

A türelmi rendelet kiadása után folyamodtak majd, hogy megkezdhessék vallásgyakorlatukat. Akkor beadott kérvényükkel kapcsolatban a plébános a helytartótanácsához reflexiókat nyújtott be, amelynek tartalma igen érdekes fényt vet a nagybajomi helyzetre a megelőző időszak szempontjából is! E reflexiókból itt csak egy részt idézünk. A plébános előadása szerint, ha református prédikátort visznek be Nagybajomba, ennek az lesz az eredménye, hogy a plébániát be kell szüntetni s a plébános vándorbotot vehet a kezébe, mert a katolikusok olyan kevesen vannak s nagyobb részben olyan szegények, hogy nem tudnák a plébánost eltartani. Jelentette pedig ezt több, mint 60 évvel azután, hogy a prédikátort elűzték Bajomból s plébánost állítottak be!

Nagy- és Kisdobsza.

Nagydobszáról 1277 óta vannak adataink, 1332-ben már plébániája is volt. — A két falu sorsa teljesen közösen alakult. A mohácsi vész előtt husziták szállották meg, ők építették a kőtemplomot is. Ebből az időből, — mint az 1774-i egyházi összeírásban olvassuk — »van az eklának egy igen régi passionalis könyve, mely még az előtt irattatott mielőtt Molnár Albert az énekeket magyar versekbe foglalta, amint az akkori élő prédikátorok, kik abban az időben éneklettek, subscriptiójuk bizonyítja, melyekből kitetszik, hogy ott az exercitium mindjárt a reformációkor kezdődött«. — Huszita eredetű templomát a törökök Szigetvár építésére lehordták. 1602-ben építettek helyette újat fából, majd megint újabbat 1707-ben. Ez utóbbi templom még 1774-ben

is állott s mestergerendáján, melyet az előbbi templom anyagából használtak fel, fel volt vésve az 1602-es évszám. Vallásgyakorlatuknak mindvégig háborgatás nélkül birtokában voltak. — 1774-ben Nagydobszán 308, Kisdobszán 251 volt a reformátusok száma, római katolikusok pedig a két helyen: »az uraság ispánja cselédjeivel, molnárok s új polgárokkal 35«. A gyermekeket ekkor a prédikátor tanította, mert mesterük nem volt. A szertartásokat is a prédikátor végezte s stólát is neki fizettek. A kisdobszaiakat ugyan András nevű ladi szürke barát »kezdette egynehányszor vexálni a stóla felől«, de mivel mindig egy pecsétjük, egy földesuruk s egy prédikátoruk volt, »csak Nagydobsza Nagy-utcának. Kisdobsza Kis-utcának hívatott, ma is gyakran hívattatik« — nem is fizettek neki semmit.

Nagykanizsa.

Valamikor virágzó egyháza a török idők után teljesen megsemmisült. Mária Terézia korából nincsenek adataink arról, hogy itt reformátusok éltek volna.

Nagykorpád.

1332-ben már mint egyházas hely szerepel adatainkban. Reformáltatása korán megtörtént. Régi kőtemploma még a reformáció előttről való volt. 1634-ben Szabással együtt tartott prédikátort. Régi templomuk rombadőlven, helyette fatemplomot építettek. Az 1744-i vizsgálat alkalmával beigazolták ugyan, hogy régi prédikátortartó gyülekezet voltak, mivel azonban templomukat röviddel előbb »talán ex simplicitate« engedély nélkül javították meg, 1745-ben templomuk bezáratott. Emiatt folyamodtak 1747-ben a helytartótanácshoz. A helytartótanács azonban csak évtizedek múlva döntött ügyükben. De prédikátoruk továbbra is közöttük maradt.

1747-ben Torkos Jakab superintendens generális vizitációt tartott itt is. Volt ekkor a prédikátornak őszi s tavaszi alá való földje 20 darab, kenderföld is egy darab, 2 rét, amelyiken 20 szekér széna termett. Fizetése volt 20 forint készpénz, 20 öreg kila búza, 3 hold őszi vetés, 1 hold tavaszi, — előbbibe 3. utóbbiba 1 zsákkal ment, — a földet learatták, betakarították a hívek. Stóla volt keresztelés: 11 dénár, esketés 50 dénár, vidékitől 1 forint, — halotti prédikáció 50 dénár, búcsúztató egyezés szerint. »Illendő« sákramentomi edényeik nem voltak, de a vizitációkor megígérték, hogy szereznek be. Az egyházkelés szertartása

meg volt. Kurátor beállítását is ígérték, hasonlóképen megígérték azt is, hogy szereznek be perselyt s hogy fognak szedni zsenget is. — A jegyzőkönyv szerint a prédikátor jól viseli magát, szorgalmas, a sákramentumokat idejében kiszolgáltatja, könyörög a királyért, földesurakért, ország és ekklezsia békességéért. Prédikál dominicalis textusokat, más textusokkal együtt, — katekizál, a betegeket meglátogatja. Vannak írott s nyomtatott könyvei. Háza népe is »dicsértetik«. A prédikátor sem panaszkodik hallgatóira, megbecsülik s fizetését megadják.

1754-ben próbáltak hozzájutni bezárt templomukhoz. Kérvényeztek a királynőnél, hogy vallásukat újra teljes szabadsággal gyakorolhassák s templomukat használhassák. Minthogy kérvényükre huzamos ideig megint nem érkezett válasz, 1755-ben a vármegyéhez fordultak s kérték, hogy mivel »az Úr Istent úgy, mint kellenék a nagy bú és szomorúság miatt, nem imádhatják« — addig is, míg felülről megjön a válasz, »oratóriumukba bemenetel most megengedtéssék, hogy nagy lelki örömmel az Úr Istent tisztelvén«, a királynőért s a vármegye uraiért is imádkozhassanak. — A vármegye 1755 március 17-én tárgyalta kérésüket s azt a határozatot hozta, hogy míg a válasz a királynőtől megérkezik, »mostani állapotjukban maradjanak meg csendességgel«. Majd csak az 1765 december 6-án kelt királyi kegyelem levél, — mely a hagyomány szerint egyik idevaló lakosnak: Kis Ferencnek volt köszönhető, »ki is azt több fáradozás után megnyerte öfelségétől« — helyezte őket vissza templomuk használatába.

Az 1774-i vármegyei összeírás alkalmával panaszolták, hogy Csákvári nevű prédikátorukat a hosszúfalusi kasznár egy alkalommal számonkérte, hogy miért mondta azt ő róla, hogy ő, t. i. a kasznár olyan ember, aki »az elszakadt madzagot össze tudja kötni«? A prédikátor tagadta, hogy ilyesmit mondott volna. Akkor a kasznár a hajdúkat hívta s őket kérdezte, hogy hallották-e a prédikátortól ezt? A hajdúk eleinte nem feleltek, de akkor a kasznár »rájuk rivalkodott«, hogy tőlük hallotta s ha meg nem mondják, — hazudnak s 25-öt veret rajtuk. Erre aztán azt felelték, hogy igenis hallották. Akkor a kasznár igen káromkodott, szidta Csákvárit, hogy nem prédikátor, hanem »csikóherélő« s megfenyegette, hogy 50 botot veret rá. Hozatott is botot, de aztán mégsem bántotta, mert a felesége rászólt, hogy »ne mocskolódjék vele, hanem újévkor hordassa ki«.

1774-ben volt Nagykorpadon 446 református, katolikusok pedig »új polgárokkal együtt« 71-en voltak. A gyermekeket a prédikátor tanította. A szertartásokat is a prédikátor végezte. De — az egyházi összeírás szerint — ha

valamelyik legény Csökölyből házasodik, akkor stóla fejében 2 forintot és egy posonyi kőből zabot vesz rajtok a csökölyi plébános, aki vízkeresztre is eljárt az itteni katolikusokhoz, de ilyenkor a falun követelt egy pozsonyi mérő zabot s ha ebéden is ott maradt, magát és cselédjét is »a falunak kell excipiálni borral, szénával, abakkal«. A prédikátornak — mondja az összeírás — »semmi bizonyos földei nincsenek, mióta elmérettek, amelyek ígéletben vannak, azokból egy negyedrészt census kívántatik réttjének váltságáért, mely 4 ember kaszás, 8 forint kívántatik, ámbár az uraság azelőtt ettől a réttől semmi censust nem kívánt«.

Nemesdéd.

1332-ben már mint egyházashely fordul elő adatainkban. Reformációjáról nincsenek adataink. 1634-ben Inkével s Vésével együtt tartott prédikátort. Lakosai nemesi kiváltságokat élvezvén, háborgatást, vallásgyakorlatuk szabadságát illetően nem szenvedtek. Az 1744-i vizsgálat is, mint régi prédikátortartó gyülekezetnek, érintetlenül hagyja vallásszabadságát. A kuruc szabadságharc idején a rácok felégették templomukat. E helyett 1707-ben építettek új fatemplomot. 1763-ban e templomuk már igen romladozott volt. Akkor kérvényt adtak be a királynőhöz, hogy azt megújíthassák, majd 1764-ben újra kérvényt adtak be, amire aztán 1766 március 3-i helytartótanácsi rendelettel közölték a vármegyével, hogy a királynő 1766 február 24-i leiratával megengedte, hogy templomukat előbbi formájában megépíthetik, ugyanolyan anyagból, t. i. fából, mint az előbbi volt, — viszont a nemesdédi reformátusok tartoznak az ottani katolikusok számára templomépítési célra fundust adni. A vármegye a helytartótanácsi rendeletet ki is hirdette a március 14-i gyűlésen, de a nemesdédiekkal magát a rendeletet sem eredetiben, ahogyan kellett volna, sem másolatban nem közölte. Ezért a dédi nemesek óvást is emeltek április 1-én a megye eljárása ellen, ennek azonban semmi fogantatja nem lett. Az április 29-i megyegyűlésre nagy számban sereglettek fel Dédről a nemesek s követelték a rendeletnek velük való közlését, — de akkor sem kapták meg. Így aztán a rendeletnek nem tettek eleget. Ezért a vármegye 1769 májusi gyűlésén fiscális actió fejében 25 forintot rótt ki rájuk s ezenfelül megidézte őket 1770 januári gyűlésére.

A dédiék természetesen sérelmesnek tartották a megye eljárását s 1769 december 15-én a királynőhöz fordultak, hogy a királynő védje meg nemesi jogaikat, törölje a processust s mentesítse őket annak következményeitől. Kérvényükben kimutatják, hogy igaz ugyan, hogy a

rendeletnek mindeddig nem tettek eleget, de nem ellenkezési szándékból, hanem mivel a rendelet a törvényes úton nem közöltetett velük, csak hallomásból tudtak róla s így nem is tehettek annak eleget. Épen azért a vármegye büntető eljárását is jogtalannak tartják. Kérvényüknek különben azzal is súlyt igyekeznek adni, hogy hivatkoznak a »bavariai, gall és porosz« háborúkban való hősies részvételükre. — A kérvény elment, de a vármegye lefolytatta ellenük az eljárást s a megyegyűlés 200 Rhénes forint büntetést rótt ki rájuk. 1770 március 11-én újabb kérvényt adtak be a királynőhöz a dédiek, most már ennek a büntetésnek a hatálya alól kérvén magukat feloldatni.

Közben a helytartótanács 1769-ben kiadott újabb rendeletével a vármegyét kötelezte arra, hogy a plébános számára házhelyről gondoskodjék. A vármegye kiküldöttje a szokásos vizsgálat után úgy informálta a megyét, hogy erre a célra a prédikátor rétje igen megfelelő lesz. Ez újabb jogsérelem lett a nemesdédieknél számára, annál is inkább, mert a prédikátor földjei és rétjei nem a köz, vagy földesúri földekből szakították annakidején ki, hanem egyik nemesdédi birtokos nemes fundusából. Épen ezért 1770 július 24-én tiltakoztak a királynőnél beadott kérvényükben e jogsérelem miatt, felajánlván egyúttal a plébános részére a prédikátor rétjével szomszédos területet.

A sok huzavona eredményeként végül mégis felépítették új templomukat s a katolikusoknak is nemcsak templomtelket adtak, de azoknak templomát is felépítették az idevaló református nemesek.

1774-ben 435 református volt itt. Mindennemű szertartást a prédikátor végzett. A fiú- és leánygyermeket az iskolamester tanította. Iskolájuk nem is közönséges értelemben vett falusi iskola volt. Az adatok szerint »meglehetős oskola vagy a syntaxisig«, ami pedig középiskolának felelt meg.

Nemeske.

A községről legrégebbi adataink 1492 óta vannak. Valószínűleg huszita település volt. Reformációja is korai. Vallásgyakorlatát, minthogy lakói nagyobb részben nemesek voltak, nem háborgatták. Bíró Márton akciója következtében 1744-ben el akarták venni templomukat, mivel vallásgyakorlatuk a pesti commissio után kezdődött s így jogtalan és törvénytelen volt a püspök és a vármegye megítélése szerint. Ekkor a helytartótanácsához folyamodtak s ennek eredményeként templomuk birtokában továbbra is megmaradtak. Templomuk ugyan nem volt külön épület,

még 1774-ben is csak »egy arra rendelt közönséges házban« folyt az istentisztelet gyakorlása, mely »ház« a prédikátor házához volt ragasztva »egy fedél alatt«. S az egész épület egy »karókból földre levert, megfont s szalmával befedett kunyhó forma ház« volt. A nemeskeiek ezzel a helyzettel teljesen meg voltak elégedve s nem is folyamodtak sohasem azért, hogy különálló templomot építhessenek. 1774-ben 106 református élt itt s katolikus nem volt egy sem, »hanem a falun kívül egy molnár negyed magával és négy szolgájával«. Vallásukat a közeli kistamásiakkal együtt gyakorolták. Ha taníttatni való gyermekeik kerültek, azokat a prédikátor tanította. Szántóföldje bírásában is meghagyták a prédikátort. Volt pedig ekkor két kis hold földje, melybe 4 pozsonyi mérő ment, »rét nincs több, mint amelyben két kis szekér sás terem« — olvassuk az összeírásban.

Nemeskisfalud.

Adataink 1331 óta vannak a községről. Reformáltatásának körülményeiről nem tudunk. 1634-ben Dávoddal és Böhönyével együtt alkotott anyaegyházat. 1690-ben a falu teljesen elpusztult s lakosai akkor Böhönyén húzódtak meg. A Rákóczi-féle szabadságharc után s a pesti commissio idején szállották meg mostani helyüket, »magoknak, mint szabad nemes lakosoknak akarataival«. Prédikátoruk a szertartások végzésére ettől kezdve Böhönyére is átjárt. Emiatt 1736-ban a tapsonyi plébános feljelentésére a vármegye hajdúi elfogták prédikátorukat s megkötözve a megye tömlöcébe akarták vinni. De a kisleludi nemesek kiszabadították prédikátorukat s az esetet, mint nemesi jogukon esett sérelmet, bejelentették a főispánnak. 1737-ben aztán vármegyei vizsgálat igazolta, hogy mindig prédikátor és mestertartó hely voltak. Templomukat Bíró Márton püspök 1744-ben bezáratta azzal a megindokolással, hogy vallásgyakorlatuk a pesti commissio után kezdődött s így jogtalan és törvénytelen. Ez ellen a helytartótanácshoz folyamodtak s az újabb vizsgálat után templomuk bírásában szabadon megmaradhattak. — 1769-ben kérvényt adtak be a vármegyéhez, majd a királynőhöz templomuk megjavítása és megnagyobbítása engedélyezéséért. A helytartótanács e kérvényre 1770 január 17-én kelt rendeletével megengedte, hogy a templomot ugyanolyan anyagból, mint eddig volt s a vármegye által megállapítandó nagyságban megépíthetik. S még ez évben fel is épült új fatemplomuk. 1774-ben élt itt 238 református. A fiú- és leánygyermeküket a prédikátor

tanította, aki egyébként mindenféle szertartást is végzett közöttük.

Orci.

Legrégebbi adataink 1332-ből valók e községről. A háborús időkben a község teljesen elpusztult s csak 1735-ben telepítette le őket újból a földesúr, aki lévitatartást is engedélyezett számukra. Templomot 1737-ben építettek. A vármegye 1744-i vizsgálata megállapította, hogy vallásgyakorlatuk pusztán földesúri engedélyen alapult s ezért 1746-ban vallásgyakorlatukat megszüntette s megtiltotta nekik a lévitatartást. A földesúr a vármegye e határozata ellen protestált, ők maguk a helytartótanácshoz folyamodtak 1747-ben, — de hiába. Az 1747-i generális vizitáció alkalmával volt még levitájuk, akinek fizetése volt 10 forint készpénz, 10 öreg köből búza, 2 kila őszi vetés s tavaszi is 2 kila, valamint 2 szekér széna. Orci ekkor Somogyaszaló filiája volt. — 1751-ben a vármegye a helytartótanács rendeletére a templomot lerontatta, a levitát elűzte s a vallásgyakorlatot véglegesen megszüntette.

1774-ben volt itt 260 református (182 felnőtt és 78: 15 éven aluli), lutheránusok is voltak 6-an, »katholikus gazda pedig egy sincs« — mondja az összeírás. Istentiszteletre, úrvacsorára Aszalóba jártak. A gyermekeket senki sem tanította, mert nótárius sem volt a faluban. A taszári plébános jurisdicciója alá voltak rendelve, akinek stólát fizettek keresztelésért s egyházkelésért 24 krajcárt, temetésért felnőtt után 30 krajcárt, gyermek után 24 krajcárt s a taszári katolikus mesternek is 7 krajcárt. Esketésért helybeli fizetett 1 forintot, »ha vidéki a legény, 2 forintot s 2 pozsonyi mérő zabot s ugyanakkor a helybeli leánytól is egy posonyi mérő zabot«. »Vízkeresztet járni is kimegyen hozzájuk és akkor is hasznot vár«. A stólán felül minden házaspár fizetett 18 krajcárt s egy pozsonyi mérő búzát, ősziinek, tavaszinak szántottak s azt be is takarították, — szénát is adtak 2 szekérrel, tűzifát pedig minden gazda egy szekérrel.

Ötvös.

Ez a falu királyi udvarnokok birtoka volt s 1332-ben már plébániájáról is van adat, — református egyházi szempontból, szorosán Kónyi mellett épülvén, vele közös története van (l. ott).

Pata.

Adataink 1283 óta vannak e községről. 1316-ban már plébániája s temploma is van. Reformációja korán bekövetkezett. Régi kőtemplomát 1566-ban a törökök Szigetvár építésére hordták el. Helyére fából építettek szalmafedelű templomot. A kuruc világban, a pusztító rákok elől a kaposi erdőbe menekültek prédikátorukkal együtt. A háborúk után visszatérve, építették fel újra falujokat s templomukat. Templomuk 1774-ben már olyan régi volt, hogy az akkor élő emberek nem emlékeztek építési idejére. Egyízben folyamodtak is a vármegyére, hogy szalma helyett zsindellyel fedhessék meg, de folyamodásukra választ sem kaptak. 1774-ben volt itt 104 református, katolikusok pedig »uraság cselédjeivel együtt 12«. Háborgatást az itteni egyház különösképen nem szenvedett, azon kívül, hogy a prédikátor 4 hold földjét egyik jobbágyának adta a földesúr. A temetőt is, »melyben a prédikátor valamit kaszálhatott«, szintén elvette a földesúr. »Ebben a helységben — olvassuk az 1774-i egyházi összeírásban — a több árva ekklák örömet taníttatnák gyermekeiket, de a prédikátortól ez ki nem telik, mivel erőtelen«. Fogadtak ugyan még 1769-ben iskolamestert, de azt a vármegye a tanítástól eltiltotta, a megyei főbíró pedig ki is kergette a faluból. A szertartásokat a »maguk módján« a prédikátor végezte közöttük, akinek a fizetésére az elvett földek helyett a falu adott 2 hold földet, »de annak termését is az arendator megdézsmálja«. Volt a prédikátornak egy darab rétje, mely 2 ember kaszáló volt. A hozzátartozó sok filiában, árvaegyházban a prédikátor szabadon végezhetette a funkciókat, ha a stólát előre lefizették a szigetvári franciskánusoknak. S a patai református egyház anyakönyvébe időről-időre maguk a barátok jegyezték fel, hogy a stóla részükre valóban kifizettetett.

Patalom.

Az itteni reformátusokat egy ideig a magyaratádi prédikátor gondozta, míg el nem tiltatott tőle, addig ki is járt hozzájuk istentiszteleteket tartani. Mindaddig a stólát is az atádi prédikátornak fizették. E tilalomtól kezdve istentiszteletre bejártak Atádra, de egyébként a szili plébános jurisdicciója alá voltak rendelve, s a tőlök igen messze fekvő Szilbe kellett az újszülötteket keresztelni vinni s az esküvőre felmenni s természetesen a szili plébánosnak fizettek stólát is. A stóla nagyságáról adataink nincsenek. 1774-ben volt itt 108 református.

Patca.

1252 óta vannak adataink e községről. Reformációjáról semmit sem tudunk. 1634-ben Kaposszentbenedekkel együtt tartott prédikátort. Később Zselickisfaludra jártak istentiszteletre. Külön egyházközséget sohasem alkotott s prédikátora vagy iskolamestere sohasem volt. — 1774-ben élt itt 130 református, katolikus pedig 14. Istentiszteletre ekkor is Zselickisfaludra jártak, tőlök 3 dülő földnyire. A gyermekeket is a kisleludi prédikátor tanította s az összes szertartásokat is az végezte közöttük. Jurisdictió szempontjából a csökölyi plébános alá tartoztak s a plébános azért, mert megengedte nekik, hogy a kisleludi prédikátor szolgálatát igénybe vehetik, szedett tőlük a stólán kívül évenként 3 vasas zabot. S megkövetelte azt is, hogy pl. a keresztelest előre jelentsék be nála s engedélyt esetenként kérjenek. Pedig Csököly egy és fél mértföldre esik Patcától s a plébános mégis megkívánta, hogy »mindenkor a keresztelező céduláért hozzá menjenek, ha in periculo mortis van is a kised, meg nem engedi, hogy a prédikátor megkeresztele, míg cédulát tőle nem visznek, hanem inkább a bábának parancsolja« — olvassuk az 1774-i összeírásban. Stólat fizettek: keresztelestért egyházkelelssel együtt 8 garast, temetéstért magának 30 krajcárt, a szentbenedeki katolikus mesternek 24 krajcárt, esketésért 2 forintot és egy vasas zabot, hirdető céduláért egy petákot. Ha pedig helybeli legény más faluból házasodott, testimoniális levélért 30 krajcárt fizettetett. — Az 1774-i vármegyei összeírás alkalmával panaszolták az idevaló hívek, hogy egy legényt nem esketett meg addig a csökölyi plébános, »míg a római hit szerint való kérdésekre meg nem tanul« felelni, »noha már az előtt maga hitin való prédikátortól vallása szerint megpróbáltatott«. Amiért pedig Szentbenedekre kijárt a plébános misézni, »in recompensationem intertentionis« fizettetett a patcaiakkal a szentbenedekieknek évente 2 forintot.

Patosfa.

Adatok 1486 óta vannak e községről. Önálló református gyülekezetet nem alkotott, prédikátor vagy mester sohasem volt itt. Amióta a falut megszállották, mindig Hetesre jártak istentiszteletre. 1774-ben mindössze 32 református élt itt. Ha iskolás gyermekek kerültek, azokat is a hatvani prédikátor tanította, Hatvanban. A németladi szürke barátok jurisdictiója alá tartoztak, akik a stóla lefizetése ellenében sem engedték meg, hogy bármi szertartást a hatvani prédikátor végezzon. Stólat fizettek: keresztelestért 17 krajcárt, a mesternek is 3 krajcárt, — temetéstért felnőtt

után 30 krajcárt, gyermek után 15 krajcárt, — esketésért 1 forintot. Ha vidékre vitték a leányt, akkor 2 forintot, ha pedig a legény kiházasodott, a hirdetésért s a bizonyítványért 1 forintot kellett fizetni.

Péterhida.

Adataink a komlósi gyülekezetet gyakran Péterhida néven emlegetik, mivel a háborús időkben egy ideig Péterhidán találtak menedéket a komlósiak.

Pettend.

A községről 1390 óta vannak adataink. A török időkben már prédikátortartó gyülekezet volt itt. 1774-ben is fennállott templomuk 1717-ben épült, de azelőtt is mindig volt templomuk s mindig prédikátor szolgálatával éltek. 1744-ben Bíró Márton veszprémi püspök akciója folytán a vármegye el akarta venni templomukat, azt állítván róluk, hogy vallásgyakorlatuk csak a pesti commissio után kezdődött, új keletű s így törvénytelen. Ez ellen folyamodással éltek a helytartótanácsához s végül is templomuk és vallásgyakorlatuk birtokában továbbra is megmaradhattak. 1774-ben már nagyon romladozott volt ez a templom s volt is akkor szándékuk, mint az összeírás említi, annak megjavíthatásáért folyamodni. De hogy folyamodtak-e, nincs róla tudomásunk. Voltak akkor itt reformátusok 154-en s katolikus is volt 2. Mindennemű funkciókat a prédikátor végzett, »de magoknak temetőjük nem lévén, Dobsiba (sic!) hordjak halottaikat.« A gyermekeket is a prédikátor tanította. Volt a prédikátor szabados bírásában szántóföld is, »de 3 calcatúrára 12 posonyinál többet nem vethet« bele. Rétje is volt 4 ember kaszáló.

Poklosi.

A község neve az oklevelekben 1431 óta fordul elő. Külön református egyháza nem volt, sem prédikátort, sem mestert nem tartottak, hanem eleitől kezdve Patára jártak istentiszteletre, »mivel csak egy folyóvíz van a két helység közt«. 1774-ben volt itt 248 református s 17 katolikus. A gyermekeket senki sem tanította, »mivel a patai prédikátor elégtelen a tanításra«, — mondja az összeírás, — a tanításra felfogadott praeceptort pedig a főbíró kiverte közülök. Szertartásaikat a patai prédikátor végezte, de stólat a szigetvári franciskánusoknak fizettek és pedig keresztelésért 17 krajcárt, temetésért 30 krajcárt, gyermek után 15

krajcárt, »azt letévén akár prédikációval, akár énekszóval temetheti a patai prédikátor«. Esketésért fizettek 1 forintot, a céduláért 15 krajcárt. Ha kívül való legény odaházasodott, »szigeti franciscanusok vicarius megkívánja, hogy addig a patai prédikátor még csak publicálni se merje, míg magokat mind a két rendbeli házasok be nem mutatják s akkor őket vallásokkal ellenkező kérdésekkel censcálja, melyekre ha felelni nem akarnak, vagy nem tudnak, vastagon megpirongatja, pirongatás után az esküttetés eránt cédulát ad s ezért is húz 15 krajcárt«. A halottakat, »ha szinte csak harmadnapi gyermek is«, addig nem temethetik el, míg engedélylevelért Szigetbe nem mennek.

Póstelek.

Mint községről 1483 óta vannak adataink. — A község reformátusai, akiknek különben sem számáról, sem helyzetéről adataink nincsenek, az 1774-i vármegyei vizsgálat alkalmával jelentették, hogy 1773-ig csak stólat kellett fizetniök a csökölyi plébánosnak, 1774 óta azonban minden pár személynek évenként egy felöntő gabonát is kell fizetni. Istentiszteletre Kaposszentbenedekre jártak, halottaikat is a szentbenedeki temetőbe temették s a csökölyi plébános nem engedte meg, hogy a szentbenedeki prédikátor végezze a temetéseket, hanem legtöbbször a szentbenedeki katolikus iskolamestert küldte ki hozzájuk temetésre.

Rinyahosszufalu.

1332 óta ismeretes a község neve az oklevelekben. A török világban elpusztult s csak 1715-ben települt újra. Külön egyházközségük, prédikátoruk sohasem volt, hanem elejétől fogva Lábodra jártak istentiszteletre. Régebbi kőtemplomukat a letelepülés után földesúri engedelemmel helyreállították és a lábodi prédikátor járt ki hozzájuk istentiszteletre. 1749-ben templomukat elvette a földesúr és 1756 után a lábodi prédikátor is eltiltatott attól, hogy a szertartások elvégzésére hozzájuk kijárjon. Akkor aztán a nagyatádi szürkebarátok jurisdictója alá rendelték őket. — 1774-ben volt itt 159 református, katolikus pedig »szolgákkal« 75. Gyermekük Lábodra jártak iskolába és az ottani prédikátor tanította őket. Labodtólük 4 hold földnyire van. Mindennemű szertartásokat az atádi szürkebarátok végeztek náluk, »olyankor pedig hitek ellen való dolgokra kényszerítik őket«. Esketésnél kezüket a feszületre kell tenni és úgy mondani az esküt. Mikor vízkeresztkor házszenelésre mentek hozzájuk a barátok, a keresztet megcsókoltatták a

reformátusokkal is. Egyébként stóla lefizetése ellenében sem engedték meg, hogy a lábodi prédikátor szolgálatát igénybevehessék. Pedig »megesik gyakran, hogy a halott negyed napig is a föld színén van annyira, hogy a test megszagosodván, felé is nehezen mehetnek, azonban megkívánják, hogy mindenkor kocsit küldjenek értük, ha pedig maguk kocsiján mennek ki, a kocsibért, 25 dénárt megveszik« — olvassuk az összeírásban. Stólát fizettek keresztelésért 17 krajcárt, temetésért 10 garast, gyermek után 8 garast, esketésért 1 forintot és 3 garast, ha a leányt kivitték, 2 forint 2 garast, ha a legény kiházasodott, bizonyítványért 1 forint 3 garast. Kényszeríteni akarták őket lélekpénz fizetésére is, de azt megtagadták.

Rinyakovácsi.

A község neve 1332 óta ismeretes és akkor már plébániája is volt. A török világban elpusztult s a lakosok 1720-ban más helyen telepedtek le. Letelepülésük óta nem volt önálló vallásgyakorlatuk, hanem Gigehez csatlakoztak és fizettek is a gigei prédikátornak. Az 1747-i generális vizitációs jegyzőkönyv szerint 2 hold kukoricát vetettek a prédikátor számára, amit aztán a gigeiek kapáltak meg. Istentiszteletre Gigebe jártak és a gigei prédikátor minden szertartást elvégezhetett köztük 1759-ig, ettől kezdve csak úgy végezhetette a szolgálatot, ha megelőzőleg a csökölyi plébánosnak lefizették a stólát. De minden egyes esetben megkövetelte a plébános, hogy előre hirt adjanak neki és a gigei prédikátor sem mert addig semmi szertartást sem végezni, amíg Csökölyből meg nem hozták az engedélylevelet. — Pedig Csököly tőlük messze volt s megtörtént, hogy mire a cédulát meghozták, addigra a keresztelendő gyermek meg is halt. Folyamodtak a földesúrnál és a vármegyénél is azért, hogy mestert tarthassanak, de nem engedték meg nekik, sőt, mikor József császár, ekkor már a királynőnek társuralkodója, a vármegyében járt, neki is átadták erre vonatkozó kérvényüket, aki magával is vitte azt, de ennek sem lett eredménye. 1774-ben volt itt 228 református és 7 katolikus. A gyermekeket a gigei mester tanította, stólát a csökölyi plébánosnak fizettek, keresztelésért 17 krajcárt, temetésért 30 krajcárt, hirdető céduláért eleinte csak 30 krajcárt, később 44 krajcárt, esketésért 30 krajcárt. Hogy pedig a gigei prédikátornak megengedte a szolgálatok végzését, fizetni kellett a plébánosnak 4 vasas zabot. Vízkeresztre »akaratok ellenére is« kijárt hozzájuk és »szégyenek fejében is minden gazda abrakot adni kénytelenítettik, úgy szénát és magának ételről provideálni tartoznak« — olvassuk az összeírásban.

Rinyaszentkirály.

A község neve 1332-ben fordul elő legrégebben és akkor már plébániája is volt. Reformációjának körülményeiről nem tudunk sokat. Mint prédikátortartó gyülekezetéről 1643-ban olvasunk róla. 1744-ben Bíró Márton akciója következtében el akarták venni templomukat azzal az indokolással, hogy vallásgyakorlatuk újkeletű és így törvénytelen. Ez ellen a helytartótanácshoz folyamodtak, de folyamodásuknak nem lett sikere. A helytartótanács helybenhagyta a vármegye intézkedését és ennek következményei hamarosan mutatkoztak is. 1748-ig volt még prédikátoruk, de akkor prédikátorukat »elvesztvén hirtelen«, hogy szent szolgálat nélkül ne maradjanak, ideiglenesen csak iskolamestert tudtak beállítani. Később azután már nem engedték meg nekik, hogy prédikátort vigyenek. Sőt 3 év múlva a helytartótanács rendelete következtében a földesúr tisztjei az iskolamestert is kiűzték és ezután 9 évig még mestert sem tarthattak. Ekkor folyamodásukra a földesúr is, a vármegye is megengedte, hogy újból vihetnek be mestert. 1760 óta volt is lévitájuk, aki a könyörgéseket végezte, Bibliát olvasott és temetett is, de nem prédikált és egyéb szertartást sem végezhetett. Templomuk régebben mindig volt, nem külön épület ugyan, hanem a prédikátor-, vagy a mesterházhoz ragasztva. De 1751-ben, mikor a mestert kiűzték, a mesterházba katolikus jobbágyokat telepített a földesúr és akkor fatemplomukat is elpusztította. 1760-ban azután, amikor újból beállíthatták az iskolamestert, megengedte nekik a földesúr, hogy »egy rokkant istállót« használhatnak istentiszteleti célra. Még 1774-ben is ezt használták templomnak, de akkorra már annyira rossz állapotban volt, hogy »félnek tőle, hogy ne talán, mikor az isteni szolgálatra legtöbben begyűlnek, akkor szakad a nyakokba«. Folyamodtak is a vármegyére, hogy új templomot építhessenek arra a helyre, amit a földesúr e célra átengedett nekik, de a főbíróhoz beadott kérvényüket a főbíró szétszakította. — 1774-ben volt itt 170 református és 76 katolikus. Istentiszteletre Lábodra és Visontára jártak 1—1 mértföldnyire. A gyermekeket az iskolamester tanította, aki a temetéseket is végezte. — Az esketést és a keresztelést a csokonyai plébános végezte, »melyekben hitek ellen való dolgokra kényszeríti őket«. Amint az 1774-i vármegyei összeírásban olvassuk, a házasulandóknak kezüket a feszületre kellett tenni és minden szentekre kellett esküdni. Azt megengedte a plébános, hogy a stóla lefizetése ellenében a lábodi vagy visontai prédikátor elvégezhesse a szertartásokat. Stólát fizettek a plébánosnak keresztelésért 17 krajcárt, esketésért 2 forint 7 krajcárt és egy pozsonyi

mérő zabot. Ha a legény kiházasodott, a bizonyítványért 15 garast szedett. Az 1774-i vármegyei vizsgálat után a szentkirályi reformátusok is abban a hitben voltak, hogy ez a vizsgálat és panasz meghallgatás a jobb idők közeledtét jelenti és ettől kezdve egy ideig a lábodi és visontai prédikátorhoz hordták gyermekeiket keresztelni, odajártak esküdni, de stólát nem fizettek a csokonyai plébánosnak, sőt a temetésekről még csak hírt sem adtak neki. De a várt fordulat nem következett be és aztán maradt minden a régiiben. Sőt 1778-ban Bajzáth József veszprémi püspök többek között a szentkirályi lévitát is bepanaszolta a helytartótanácsnál, hogy nemcsak a gyermekeket tanítja, hanem prédikál és a halottakat a plébános tudta nélkül, a stóla előzetes lefizetése nélkül eltemeti. A helytartótanács 1778 június 25-én kiadott rendeletével vizsgálatot is rendelt el ebben az ügyben. A vármegye le is folytatta a vizsgálatot és 1779 január 5-én jelentést tett erről a helytartótanácsához. Hogy. Szentkirályra vonatkozólag mit tartalmazott ez a jelentés, nem tudjuk, de a megyéhez a helytartótanács 1779 július 29-én újabb rendeletet küldött le, amelyben a jelentés alapján új vizsgálatot rendelt el, hogy használják-e istentiszteletre a templomot, vagy ha nem, milyen célt szolgál és hogy milyen anyagból készült? Az úgyről további értesüléseink nincsenek.

Rinyaujlak.

Adataink 1362 óta vannak a községről. Reformációjáról és református egyházának régebbi állapotáról csak annyit tudunk, hogy 1618 óta voltak prédikátorai egészen a kuruc időkig. A kurucvilágban azonban a község lakói elszéledtek és mikor a háborúk elmúltak, olyan kevés számmal tértek vissza előbbi lakóhelyükre, hogy sem prédikátort, sem iskolamestert nem tarthattak. Régebbi templomuk is elpusztult és visszatérésük után templomuk sem volt már. Egy darabig a visontai prédikátor kijárt hozzájuk istentiszteletet tartani és végezte a szükséges szertartásokat is, de 1756 után ettől eltiltatott és attól kezdve a csokonyai plébános jurisdicciója alá tartoztak. Istentiszteletre ezután is Visontára jártak, de a szertartásokat a plébános végezte. A gyermekeket senki sem tanította, »nem lévén náluk arra való ember, aki tanítsa«. 1773-ban folyamodtak a vármegyére, hogy iskolamestert tarthassanak, »mert nincsen, aki a currenst elolvashatná is«. De azt is hiába. 1774-ben volt itt 150 református, katolikus lakos pedig egy sem, csak az uraságnak 15 cselédje. Stólát fizettek a csokonyai plébánosnak keresztelésért 17 krajcárt, esketésért 2

forintot, azonkívül egy köből zabot és egy csutora bort. Ha a legény kiházasodott, akkor a bizonyítványért három máriást kellett fizetni. Esküvő alkalmával kényszerítette a plébános a házasuló feleket, hogy kezüket a feszületre téve a szentekre esküdjenek. Az 1774-i vármegyei vizsgálat után az újlakiak is abban reménykedtek, hogy közeledik a vallásszabadság ideje, éppen ezért a vizsgálat után már nem tartották magukat szorosán a plébános rendelkezéseihez. Az újszülötteket elvitték Visontára kereszteltetni, odamentek esküdni is anélkül, hogy a plébánosnak stólát fizettek volna. Sőt a temetésekről még hírt sem adtak a plébánosnak. De nem sokáig tartott ez, újra maradt minden a régi állapotban.

Rinyaujnép.

A községről 1352 óta vannak adataink. A reformáció korától kezdve elég viszontagságos sorsa volt. Lakosai a török időkben Horvátországba menekültek, templomukat 1597-ben a törökök a babócsai vár javítására hordták el. De a XVII. század közepe táján már újra régi lakóhelyükön éltek és időnként prédikátort vagy mestert tartottak. A kurucvilágban, a »rác futás« idején újra elpusztult a falu és a lakosok megint Horvátországba menekültek, csak a háború után szivárogtak lassanként vissza. Visszatérésük után a földesúr maga ösztönözte őket templomépítésre és vallásgyakorlatuk megkezdésére. Fel is építették fatemplomukat és ettől kezdve iskolamestert is tartottak. Mária Terézia uralkodásának elején egy ideig szünetelt náluk a vallásgyakorlat és templomuk 3 évig zárva volt. Ennek körülményeiről azonban közelebbi adataink nincsenek. Fel van jegyezve, hogy ez időben az uraság tisztartója le akarta rontani templomukat és korcsmát akart építeni helyébe, de az uraság nem engedte ezt meg, hanem azt mondta, hogy neki nem kell, »ami az Istené, legyen az Istené«. És akkor újból használatba vehették templomukat. — 1774-ben lévita szolgált náluk, aki hétköznaponként könyörgéseket végzett, vasárnap pedig Bibliát olvasott, sőt a babócsai plébános engedélyével temetett is. Templomuk is volt fából »a mesterházhoz ragasztva egy fedél alatt, csak háznak lehet inkább mondani, régi leromlott épület«. Voltak ekkor itt reformátusok 125-en, katolikusok pedig 30-an. Istentiszteletre, úrvacsorára a fél mértföldnyire levő Visontára járlak. A gyermekeket a mester tanította, aki egyúttal a jegyzői tisztet is viselte. A temetést »maguk módja szerint« a mester végezte a plébánosnak előre fizetett stóla ellenében. Minden egyéb szertartást a babócsai

plébános végzett. Stólát fizettek a plébánosnak keresztelésért 17 krajcárt, de előfordult, hogy néha húsvétól pünkösdig 125, sőt 150 dénárt is vett, — temetésért a mesternek adott engedély fejében 4 garast, esketésért helybelitől 2 forintot, vidékitől 4 forintot és sódart, ha pedig a legény vidékre házasodott, a bizonyítványért 1 forintot vett. Egyébként sem lélekpénzt, sem lélekgabonát nem fizettek. Vízkeresztet járni azonban elment hozzájuk és olyankor minden gazdától szedett vagy egy disznólabát vagy egy garast. Ilyenkor a katolikus mesternek és a harangozónak is tartoztak adni egy-egy darab szalonnát. Kényszerítette őket a plébános arra is, hogy a fészületet megcsókolják. Ha előfordult, hogy vízkeresztjárásakor valamelyik szegény ember vagy a disznólabát, vagy az egy garast nem tudta neki odaadni, »kitől, mit kaphatott, zálogot vett«. — 1778 június 7-én Bajzáth József veszprémi püspök a helytartótanácsnál többek között az újnépi mestert is feljelentette, hogy a gyermekek tanítása mellett papi szolgálatokat is végez, prédikál és temet is. A helytartótanács 1778 június 25-én kiadott rendeletével a feljelentés alapján vizsgálat tartására utasította a vármegyét. Amit a vármegye le is folytatott és 1779 január 25-én jelentést is tett róla. A jelentés Újnépre vonatkozó részét nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy a helytartótanács 1779 július 29-én kiadott rendeletével újabb vizsgálat tartására hívta fel a vármegyét arra nézve, hogy az újnépiek használják-e a templomot istentiszteletre, vagy ha nem, milyen célt szolgál és milyen anyagból van. További adataink az ügyről nincsenek.

Somogyapáti.

A községről 1332 óta vannak adataink. Az 1774-i összeírás szerint »sem prédikátor, sem mester az élők emlékezetére itt nem volt«. »Kezdetből Patára jártak istentiszteletre, mely tőlük 3 dűlőföldre van«. Volt ekkor itt 123 református, a katolikusok számát nem lehetett megállapítani, »mivel az uraság a helység egyik részébe most svábokat szállít«. A gyermekeket senki sem tanította. A patai prédikátornak lett volna ugyan kötelessége a tanítás, de ő öregsége miatt erre alkalmatlan volt. Stólát a szigetvári franciskánusoknak fizettek s annak lefizetése ellenében a patai prédikátor végezhetette a szertartásokat. Fizettek pedig keresztelésért 17 krajcárt, temetésért 30 krajcárt, gyermek után 15 krajcárt, esketésért 1 forintot, az engedély levélért 15 krajcárt. Ha kívül való legény beházasodott a faluba, akkor 2 forint volt a stóla, de a plébános addig kihirdetni sem engedte, amíg neki hírt nem

adtak s csak azután adott engedélyt a hirdetésre és az esketésre is. És az engedélylevélért ekkor is vett 15 krajcárt. Sőt megkívánta azt is, hogy »mind a legény, mind a leány cenzúrára hozzá bemenjenek, mely alkalmatossággal hitekkal ellenkező dolgokat kérdez, melyre ha felelni nem tudnak, ocsmány szókkal illeti«, — olvassuk az összeírásban.

Somogyaszaló.

A község neve 1332 óta fordul elő adatainkban. 1618 óta református prédikátorai vannak. A kuruc háborúk idején a község elpusztult. A háború után visszatérve építették fel a községet és azután egy ideig Magyaregressel együtt tartottak prédikátort. Később külön szervezkedtek és templomot is építettek. 1744-ben Bíró Márton veszprémi püspök akciója folytán a vármegye el akarta venni templomukat, mivel véleményük szerint vallásgyakorlatuk újkeletű és így törvénytelen volt. A vármegye ez intézkedése ellen a helytartótanácsához folyamodtak s annak végeredményeképpen templomuk birtokában továbbra is megmaradhattak. — 1747-ben Torkos Jakab superintendens generális vizitációt tartott itt. A prédikátor fizetése volt ekkor: szántóföld 4 évre való 3—3, összesen 12 hold. Rét 1 szekér szénatermő, 16 forint készpénz, minden pár embertől 1 pozsonyi köből búza (volt 40 pár), a szolgák pedig feleségeikkel együtt 1 mércét fizettek. Adtak 4 szekér szénát. A szántóföld minden munkáját elvégezték. Tavaszi vetés helyett minden gazda adott egy mérce kukoricát és 1 mérce zabot. Stólát fizettek keresztelésért 1 hetest, esketésért 2 máriást, vidékitől 1 forintot, halott temetésért 50 dénárt. Az úrvacsorához volt pohár, tányér és keszkenők, de nem volt kanna és keresztelő edények sem voltak. Nem volt kurátoruk. Az egyházkeletést sem vezették be addig és perselyük sem volt. Mindezeknek a beszerzését, illetve beállítását a vizitáció alkalmával megígérték. Prédikátorukról egyéb feljegyzést a vizitációs jegyzőkönyvben nem olvasunk, mint hogy imádkozott a királyasszonyért, a földesurakért és a jó békességért. Ide tartozott akkor Orci, mint filia. — 1774-ben volt itt 398 református, volt egy katolikus gazda és néhány szolga. Minden szertartást a prédikátor végzett, a fiú- és leánygyermekeket pedig az iskolamester tanította.

Somogyhatvan.

A falu neve 1421 óta fordul elő oklevelekben. Reformáltatását korai időkig viszik vissza, bár eleinte nem alkottak önálló gyülekezetet, templomuk és prédikátoruk nem volt, hanem a ma már nem létező Ág-i vagy Ágvölgy-i gyülekezethez tartoztak. Maga a község is eleinte más helyen feküdt. A felszabadító török háborúk idején, mint hadiút mellett fekvő községet a törökök felégették és lakosai akkor az erdőkbe menekültek. Majd a kuruc háborúk után telepedtek meg mostani helyükön, akkor építettek templomot és állítottak be prédikátort is. Megjegyezzük, hogy ez általában ismert és elfogadott adatokkal némileg ellenkezik az 1774-i összeírás, ahol a következőket olvassuk: »Mostani fatemploma 50 éve épült... azelőtt is már régtől fogva volt fából épült templom«. 1744-ben templomukat el akarták venni azzal az indokolással, hogy vallásgyakorlatuk új keletű és így törvénytelen. Ez ellen a helytartótanácshoz folyamodtak, aminek eredményeképpen templomuk birtokában továbbra is megmaradhattak. — 1774-ben volt itt 260 református, katolikus szolgák és szolgálók voltak 5-en, katolikus új polgárok pedig 6-an. Templomuk »nagyon rongyázott és szoros is« volt a nép számához képest. Minden szertartást a prédikátor végzett közöttük és ő tanította a gyermekeket is, mivel külön iskolamesterük nem volt. Különösebb háborgatást nem szenvedtek. Az 1774-i vármegyei összeírás alkalmával panaszolták, hogy egy hatvani legény Csökölyből hozván magának feleséget, a csökölyi plébános 4 forint 18 krajcárt és három pozsonyi mérő zabot vett tőle stóla fejében, a mestere számára pedig 1 máriást. A prédikátor szabadon használhatta földjeit, bár egy hold földet elvett tőle a földesúr, ami helyett ugyan adott másikat, de kevesebbet és soványabbat. Volt a prédikátor használatára »3 calcatúrara 8 hold, melybe 16 posonyi mérő megy«.

Somogyjád.

A község neve 1329-ben fordul elő először oklevelekben. Igen sok szenvedésen ment keresztül. Elpusztult a török és a kuruc világban is. Csak a XVIII. században települt le mostani harmadik helyére. Református egyházáról 1634 óta vannak adataink, amikor már prédikátort tartott. Régi temploma helyére 1744-ben építettek új fatemplomot. 1744-ben a vármegyei vizsgálat alkalmával templomukat el akarták venni, mivel engedély nélkül építették. A vármegye ez intézkedése ellen a helytartótanácshoz folyamodtak, aminek eredményeképpen templomuk birtokában továbbra is megmaradhattak. — 1747-ben Torkos Jakab

superintendens generális vizitációt tartott itt is. Volt akkor a prédikátor használatára 12 hold föld, amelyből »3 fordulás szerint egyik esztendőre 5, másokra 4, harmadikra 3 hold« esett. Volt egy darab rét is, amelyen 4 szekér széna termett, továbbá egy darab kenderföld és a parochiális háznál lévő kerten kívül még egy másik kert is. A prédikátor fizetése volt 18 forint készpénz, 35 öreg kila búza, 5 hold őszi vétés, amelyikbe 7 öreg köből kila búza ment. Tavaszt vetettek 1 holdat zabot, 1 holdat kukoricát, 1 holdat hajdinát és 1 holdat borsót. A kukoricát és a borsót a prédikátor maga takarította, a többi földek munkáját a hívek végezték. A rétet is megkaszálták és betakarították. Collecta bort adtak, néha 1, néha másfél akót. Stólat fizettek: keresztelésért 11 dénárt, esketésért 50 dénárt, vidékitől 1 forintot, halotti prédikációért 50 dénárt, ha búcsúztatót is mondott, 75 dénárt. Úrvacsorához volt ezüst poharuk és volt egy óntányér. A keresztelő edény cserépből volt. Nem volt kurátoruk és nem volt persely sem, zsenget azonban szedtek. Az egyházkeles szertartását sem akarták bevenni. A jegyzőkönyv szavai szerint »fizetés nélkül senki el nem mulatja, arra ajánlották magukat, másrészt megint ellene mondtak. Igen engedetlenek, vakmerő nyakas emberek«. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a prédikátor szorgalmasan teljesíti kötelességét, könyörög a királyért és a földesurakért. Szent és feddhetetlen életet él feleségével együtt. Vannak könyörgéses és ágendás könyvei. A hívek istentiszteletre eljárnak, nincsenek botránkoztató életűek és a prédikátort megbecsülik. Fizetése nem csorbult, bár némi búzabeli restanciái vannak. Templomuk szép s a parochiális ház minden tartozékaival együtt jó karban van.

Templomuk tetőzete 1771-ben nagyon megromlott és ezért ez év augusztusában a vármegyétől engedélyt kértek annak megjavítására. A vármegye azonban az 1745-i királyi rendeletre való utalással kérésükkel a királynőhöz utasította őket. 1772 január 15-én be is adták kérvényüket a királynőhöz, mire 1773 február elsején kiadott rendelettel engedélyt is kaptak a javításra és a templomot zsindelemmel újonnan befedették. — 1774-ben volt itt 501 református, katolikusok 52-en voltak, »többnyire szolgák«. a szertartásokat szokott módon a prédikátor végezte, a gyermekeket pedig az iskolamester tanította.

Somogyszob.

A községről 1295 óta vannak adataink. A kuruc háborúk végéig önálló református egyházuk nem volt. A török időkben evangélikus prédikátor volt a faluban és annak a szolgálatával éltek a reformátusok is. A kuruc

világban, a rác pusztítás idején, a falu is elpusztult és a sok a háború után más helyen telepedtek meg. Mivel pedig akkor a reformátusok nagyobb számban voltak, mint az evangélikusok, református iskolamestert állítottak be, azok végezték az istentiszteletet, tanították a gyermekeket az evangélikusoknál is. Volt templomuk is, amit az evangélikusokkal közösen használtak s minden két hétben a bolhási prédikátor járt át hozzájuk istentiszteletet tartani és annakidején úrvacsorát osztani. 1734-ben a vármegye templomukat bezáratta, mivel vallásgyakorlatukat újkeletűnek és így törvénytelennek tartotta. A vármegye határozata ellen a helytartótanácshoz folyamodtak s bár a helytartótanács által elrendelt vizsgálat alkalmával 1746-ban igazolták is vallásgyakorlatuk régiségét, mégis 1747-ben templomukat bezárták, iskolamesterüket elkergették és katolikus iskolamestert állítottak be. Többízben is folyamodtak vallásgyakorlatuk helyreállításáért, de minden eredmény nélkül. — 1774-ben volt itt 243 református, 139 evangélikus és 79 katolikus. Istentiszteletre Kónyiba jártak 1 órajárásnyira. Bezárt templomuk ekkorra már a régiség miatt »magában elromlott«. A falu összes gyermekeit a katolikus iskolamester tanította, halottaikat is az temette »pápista módon«, amiért 18 krajcár stólát fizettek neki. A felsősegesdi szürkebarátok jurisdictionja alá tartoztak, akiknek fizettek stólát keresztelésért 17 krajcárt, esketésért eleinte 1 forintot, később 1 forint 25 krajcárt. A katolikus mesternek mind a három felekezet tagjai közösen fizettek pénzt is, gabonát is, de »nem úgy, mint mesternek, hanem mint nótáriusnak«.

Somogyudvarhely.

A község neve 1332 óta fordul elő adatainkban. A reformáció után eleinte evangélikus prédikátorai voltak, a reformátusok csak iskolamestert tartottak. A falu előbb a török világban, majd a kuruc szabadságharc idején is elpusztult. 1740-ben meg a Dráva árja mosta el a falut úgy, hogy a lakosok többízben újabb és újabb helyeken telepedtek meg. A XVIII. században már református prédikátoruk volt. Templomukat 1747-ben elvették, miután előbb 1746 február 22-én vármegyei vizsgálatot tartottak náluk. Ettől kezdve nótáriusaik voltak, akik azonban csak a gyermekeket tanították és a hétköznapi könyörgéseket végezhatték egy magánháznál. 1769-ben a vármegye a nótáriust eltiltotta a lévitai szolgálattól. Ez év júniusában a királynőnél kérvényt adtak be, amelyikben előadták, hogy a jegyző szolgálatát egy falu sem nélkülözheti, a jegyző pedig elláthatja az iskolamesteri teendőket is. Ha nem lesz

tanítójok, akkor gyermekeiket nem taníttathatják, mert 3 órajárásnyira nincsen közelükben iskolamester és a gyermekeket a rossz utak, a hideg, meleg időjárás és a farkasok miatt nem küldhetik olyan messzire. Azzal is indokolják kérésüket, hogy 34 iskolásgyermek van náluk. Ezt a kérvényüket a helytartótanács elutasította. Akkor 1769-ben augusztus 27-én újból kérvényt adtak be. Erre a kérvényükre választ nem kaptak. 1771 áprilisában újból megismételték kérésüket. Úgy látszik, hogy most már nem eredménytelenül, mert az 1774-i összeírás alkalmával ismét van náluk mester, aki könyörgéseket is végez »egy közönséges ház«-ban és aki a fiú- és leánygyermekeket is tanítja. Volt ekkor a faluban 203 református. Istentiszteletre Kónyiba, 2 mértföldre jártak. Halottaikat stóla lefizetése ellenében maguk a lakosok temették. Minden egyéb szertartást a berzencei plébános végzett, akinek stólát fizettek keresztelésért 17 krajcárt, temetésért 40 dénárt, esketésért 1 forintot. Ezenkívül fizettek a plébánosunk évenként minden házaspár után egy pozsonyi mérő gabonát, a félhelyesek félmérőt s a falu »öszvességgel« adott 2 szekér szénát.

Somogyvisonta.

A községről 1269 óta vannak adataink. Reformáltatásának körülményeit nem ismerjük. 1634-ben már volt református prédikátora. — 1774-ben templomuk, melynek építési idejére sem igen emlékeztek, már nagyon rossz állapotban volt, — fából épült szalmatető s olyan alacsony épület, hogy meghajlás nélkül nem is lehetett belemenni. És azonfelül nagyon kicsi is volt, annál is inkább, mert ekkor már a szomszéd csokonyaiak is, akiknek pedig számuk több volt mint a visontaiaké, szintén idejártak istentiszteletre. Idejártak Komlósd, Újlak és Görgeteg reformátusai is. Úgyhogy a felgyülekező népnek harmadrésze sem fért el a templomban. Magában Visontán voltak reformátusok 476-an, katolikusok pedig »uraság cselédjeivel s új polgárokkal együtt 61-en«. A gyermekeket a prédikátor tanította, aki egyébként mindenféle szertartást is végzett közöttük. Régebben volt a prédikátor használatára »3 calcatúrara 9 darab föld, amelybe 20 posonyi mérő ment«, de ezt a földet még 1759-ben elvette a földesúr s azóta még kukoricaföldet is úgy kellett bérelniök a prédikátor számára s az egyik földesúr még abból is kiszedte a dézsmát. — Az 1774-i vármegyei összeírás alkalmával panaszolták, hogy prédikátorukat a szokásos módon csak úgy marasztalhatták, ha a földesúr erre nekik engedélyt adott. — 1777-hen templomuk már olyan rossz állapotban volt, hogy

megjavítása elkerülhetetlenné vált. Ezért 1777 szeptember 20-án kérvényt adtak be a királynőhöz. Ebben elmondták, hogy templomuk már olyan rossz, hogy mindig attól kell félniök, hogy rájuk szakad, — kimutatták azt is, hogy olyan sokan gyűlnek fel hozzájuk istentiszteletre, hogy a templom mostani mérete teljesen elégtelen azoknak befogadására, azért a templom nagyobbra való engedélyezését is kérték. Kérvényükre aztán a helytartótanács megengedte, hogy építhetnek új templomot fából és pedig 6 öl hosszú és 3 öl széles nagyságúra. Ezt a visontaiak még mindig kicsinek tartván, 1779 március 29-én újra kérvényt adtak be a királynőhöz s arra való hivatkozással, hogy ez a nagyság a hozzájuk templomba járó 1700 lélek számára veszélyesen kicsi lenne, kérték, hogy 12 öl hosszú és 6 öl széles templomot építhessenek. — Templomukat aztán megépítették, hogy aztán az 1778-ban engedélyezett nagyságban-e, vagy újabb kérvényük értelmében? — arról nincs tudomásunk.

Somogyviszló.

Adataink 1332 óta vannak a községről. Az oklevelek említik régi plébániáját is. Lakosai a török világ után költöztek mostani helyükre. 1749-ig prédikátorai is voltak, ettől kezdve azonban csak mesterek szolgáltak náluk, akik hétköznaponként könyörgéseket végeztek, vasárnaponként pedig Bibliát olvastak. 1774-ben volt itt 201 református, katolikusok pedig »új polgárokkal együtt 28«. — »Olyas templomuk nincs, hanem házba járnak, mely a mesterházhhoz van ragasztva, egy fedél alatt« — olvassuk az összeírásban. Úrvacsorára s prédikációkallgatásra Patára, egy órányira jártak. A gyermekeket a mester tanította. A temetést is a mester végezte, egyéb szertartásokat pedig a patai prédikátor végzett, de a stólat minden esetben előzetesen le kellett fizetni a szigetvári szürkebarátoknak. Stólat fizettek keresztelésért 17 krajcárt, esketésért helybeliek 1 forintot, de ha a legény kiházasodott is, a hirdetésért meg kellett fizetnie az 1 forintot. Ha pedig máshonnan való legény Viszlóra házasodott, attól 2 forint stólat szedtek. Ezenfelül megkívánták tőlük, hogy addig a házasulandók ki se legyenek hirdetve, míg a barátoknál be nem jelentik, akkor aztán az engedélyező céduláért megint 7 krajcárt szedtek. Azt is megkívánták, hogy a legény is, a leány is cenzúrára elmenjen hozzájuk s csak ennek megtörténte után adták ki az engedélyt az esketésre s ezért az engedély-levélért újra 17 krajcárt szedtek. — 1778-ban Bajzáth József veszprémi megyéspüspök panaszt tett a helytartótanácsnál, többek között a viszlói iskolamestert is

bevádolván, hogy a gyermekek tanításán kívül papi szolgálatokat is végez, prédikációkat olvas és temet is. A helytartótanács vizsgálatot is rendelt el ebben az ügyben s a vármegye által kiküldött vizsgáló kiküldöttek 1779 január 25-én arról számoltak be a megyegyűlésnek, hogy az iskolamester beismerte bűnösségét, de megígérte, hogy a jövőben a királyi rendeletekhez tartja magát. Az ügy további részleteiről Viszlót illetően nincs tudomásunk.

Szabás.

A községről 1332 óta vannak adataink. 1402-ből már katolikus templomáról is olvasunk. Reformációjának körülményeit nem ismerjük. 1634-ben Korpáddal együtt, 1657-ben már külön tart prédikátort. A falu a háborús időkben elpusztult s újból való letelepedése után 1720 tájban kezdett újra vallásgyakorlatot. Azóta azonban már csak iskolamestert tartottak. Eleinte a mester végzett istentiszteleteket, sőt a halottakat is temette, de 1768-ban a temetéstől eltiltották s attól kezdve a hétköznapi könyörgéseken kívül más funkciót nem mert végezni. — Az 1774-i vármegyei összeírás alkalmával azt panaszolták a szabásiak, hogy mikor a tilalom visszavonása céljából a főbírónál jártak, kérésükre azt felelte nekik: olyan vagyok rajtatok, mint a pusztában kölykétől megfosztott oroszlán, én vagyok az Attila unokája! — A csökölyi plébános, akinek jurisdictiója alá tartoztak, egy ízben megengedte nekik, hogy ha behordanak neki 25 szekér töreket s évenként fizetnek 4 kila zabot, a temetéseket végeztethetik a nagykorpádi prédikátorral. A szabásiak teljesítették is a plébános kívánságát s 3—4 esetben valóban a nagykorpádi prédikátor temetett, de azután megint eltiltotta a plébános ezt is. A halottakat aztán ettől kezdve maga a köznép temette, de a stólát azért csak meg kellett fizetni a plébánosnak. 1771-ben templomuk nagyon rossz állapotban volt s akkor a vármegyéhez folyamodtak javítási engedélyért. A vármegye azonban úgy találta, hogy templomuk már nem javítható, legfeljebb újjá építhető, annak engedélyezése azonban a királynőre tartozik. 1772 január 15-én be is adták kérvényüket a királynőhöz. Kérvényükben azt kérték, hogy új templomukat nagyobbra építhessék, mint amilyen az eddigi volt »megnövekedett számukhoz képest«. Kérésük azonban teljesítés nélkül maradt s továbbra is roskadozó templomukat kellett használniok a hétköznapi könyörgéseken. Prédikációhallgatásra és úrvacsorára Nagykorpádra, félórányira jártak. 1774-ben is ez volt a helyzet. A mester csak a gyermekeket taníthatta s a könyörgéseket végezhetette. A mester földjeit és rétjeit,

amelyeknek nagyságáról azonban nem tudunk, minden háborgatás nélkül hagyták birtokukban. Stólát fizettek a csökölyi plébánosnak keresztelésért 17 krajcárt, egyházkelésért 7 krajcárt, temetésért 30 krajcárt. — Stóla ellenében megengedte, hogy az újszülötteket elvihettek a nagykorpádi prédikátorhoz megkeresztelni. — Hogy az esketési stóla mennyi volt, arról nem olvasunk, csak annyit tudunk még, hogy ha olyan helyről vittek leányt Szabásra, ahol prédikátor volt, akkor a bizonyítványért szedett a plébános 30 krajcárt, a hirdetésért pedig 14 krajcárt. — Lélekszámuk az összeírásban nincs feltüntetve.

Szena.

A községről 1443 óta vannak adataink. Reformáltatásáról semmi közelebbit nem tudunk. A falunak eleinte evangélikus jellegű egyháza 1636-ban csatlakozott a kálvini irányhoz. Ettől kezdve állandóan református prédikátorai voltak. Régi temploma helyére 1694-ben építettek újabb fa templomot s ezt használták az egész 18. század folyamán is. — Torkos Jakab superintendens 1747-ben generális vizitációt tartott itt. Akkor volt a prédikátor használatára egy darab rét, amelyiken 4 boglya széna termett és egy darab kenderföld. — A prédikátor fizetése volt: 16 forint készpénz, 20 öreg kila búza, 3 hold őszi vetés, amibe 4 öreg kila ment, tavaszi vetés helyett minden ember adott egy negyed pozsonyi mérő gabonát. A rétet kétszer megkaszálták és betakarították. Borcollectát adtak 15 akót, — minden személy 6 itcét, — a harangozásért meg külön még 2 itcét. Stóla: keresztelésért 1 hetes, esketés 50 dénár, vidékitől ennek duplája, prédikációs temetés 50 dénár, énekszós 11 dénár, imádságos 20 vagy 25 dénár. Úrasztali edényeik ónból, keresztelő edényeik cserépből voltak. Kurátoruk nem volt, a vizitációkor ígérték, hogy majd választanak. Az egyházkelés szertartását sem igen akarták befogadni. Volt perselyük, szedtek gabonaszengét s megígérték, hogy borzsengét is fognak szedni. A jegyzőkönyv szerint prédikátoruk szorgalmas ember, nem tanít új tudományt, tanítását szeretik. A sákramentumokat idejében kiszolgáltatja. Imádkozik a királyért és a földesurakért, termő időért. A beteget meglátogatja. Katekizál. Jámbor életet él maga s házanépe egyformán. Dominicális textusokat prédikál és a »Csipkés Komáromi uram igaz hitit«. Vannak írott prédikációi is. — Van ágendája s vannak imádságos könyvei nyomtatásban és kézírásban is. — A hallgatók is feljárnak az istentiszteletre, de azért megesik, hogy néha egyedül van a templomban a prédikátor. Megátalkodott nincs közöttük egy sem. Prédikátorukat megbecsülik, a

paróchiális házra gondot viselnek, csak a templom kerítését nem akarják megcsináltatni s a »barmok ott alkalmatlankodnak«. Fizetését nem valami rendszeren szolgáltatják ki, — hat évre visszamenőleg is van kint járandósága!

Később volt iskolamesterük is. Az 1774-i összeírás szerint templomuk ekkor már igen »rongyollott« volt s a nép számához kicsi, szűk. De újjáépítési engedélyért még sem folyamodtak, félve a hosszas herce-hurcától. — 1774-ben volt itt 771 református, katolikus »csak egy van magyar, hanem új polgárok vannak 11-en«. A gyermekeket az iskolamester tanította. Szerartásaikat pedig a prédikátor végezte. Az 1774-i vármegyei összeírás alkalmával panaszolták, hogy ha előfordul, hogy szennai legények olyan helyről hoznak maguknak feleséget, ahol a reformátusok a plébános jurisdicciója alá tartoznak, akkor vallásukkal ellenkező szerartásokra kényszerítik őket is és stólát is kell fizetniök a plébánosnak pl. Csökölyben 2 forintot és 1 vasas zabot s a katolikus iskolamesternek is 14 krajcárt. — Egyébként a prédikátor földjeit meghagyták szabados bírásában, de a földesúr censust szedett utána.

Szenta.

A községről 1360 óta vannak adatok. A korábban, 1634 óta református prédikátort tartó anyaegyház a háborús időkben sok viszontagságot szenvedett s elpusztult. Mária Terézia korában még nevével sem találkoztunk.

Szigetvár.

A 13. század óta hazánk történelében is kiváló szerepet játszó várnak a reformáció korában fontos középpontot képező református egyháza volt. A török hódoltság idejében azonban egyháza teljesen elpusztult s Mária Terézia korában reformátusairól nincsenek adataink.

Szilvásszentmárton.

Adataink 1332 óta vannak a községről. Reformációjának körülményeiről nem tudunk. 1618-ban már református prédikátora volt. A háborús időkben a falu elpusztult, lakosai elszéledtek s csak 1720-ban kezdtek újra letelepedni. Ettől kezdve azonban sem prédikátort, sem iskolamestert nem tartottak, hanem Zselickisfaludra jártak istentiszteletre. A két helység között különben is csak egy kis folyócska van. — 1774-ben volt itt 192 református és 6

katolikus. A gyermekeket a kisleludi prédikátor tanította, a szertartásokat is ő végezte, de a stólat előre kellett lefizetni a kaposvári plébánosnak, akinek jurisdictiója alá tartoztak. Stólat fizettek keresztelésért 17 krajcárt, esketésért helybelitől 1 forint 14 krajcárt, hirdető céduláért 17 krajcárt, — vidékitől 2 forint 17 krajcárt s a hirdető céduláért 14 krajcárt, — temetésért öreg után 30 krajcárt, gyermek után 24 krajcárt. Azonkívül amiért a plébános megengedte, hogy mindenféle szertartást végezhet közöttük a kisleludi prédikátor, »minden évben vesz rajtuk egy özet, vagy ha ezt nem szerezhettek, kívánja, hogy minden gazda 3—3 szekér trágyát vigyen a szőlőjébe« — olvassuk az összeírásban. Az özet pedig nekik is drágán — 3 forintért kellett megvenni!

Szomajom.

Adataink 1275 óta vannak a községről. Reformáltatásának körülményeit nem ismerjük. 1634 óta voltak református lelkészei. Vallásgyakorlatának állandóan birtokában maradt. Régi kőtemplomukat a török 1658-ban Kaposvár bástyáinak megépítésére lehordatta. A török idők végén dúló harcok idején menekülni voltak kénytelenek s új helyre telepedve, fából építettek maguknak templomot. Majd a kuruc világ harcai új helyükről is kiverték őket s a harcok lecsillapultával a régi községben telepedtek meg újra s itt építettek maguknak templomot is. — 1747-ben Torkos Jakab superintendens generális vizitációt tartván Somogynak egy részében, a megvizitálandó egyházak egy részének épen Szomajomba kellett felgyülekezni. — A vizitáció idején volt itt a prédikátor használatára 12 hold szántóföld, »három mezőre«, s tavaszi alá 2 hold, — rét 3 ember kaszáló, továbbá káposztáskert, »puszta kert« és kenderföld is. A prédikátor fizetése volt: 25 forint készpénz, 28 öreg köből gabona s a szántóföld minden munkáját a hívek végezték. A réteket is megkaszálták, behordták s azon felül adtak még 3 szekér szénát. A borcollecta felment 7—12 akóra. A gyermekek tanításáért fizettek 1 forint didactrumot. Fát is adtak »elegendőt«. Stóla: keresztelés 11 dénár, esketés 50 dénár, vidékitől 1 forint, prédikációs temetés 50 dénár. — Voltak urasztali s keresztelési edényeik. Kurátort a vizitáció alkalmával állítottak be. Meg volt náluk az egyházkezelés szertartása is. Perselyük nem volt és zsenget sem szedtek. A vizitációkor mindenik bevezetésére ígéretet tettek. A jegyzőkönyv szerint a prédikátor szorgalmas, az Igét tisztán hirdeti, a sákramentumokat kiszolgálhatja, katekizál, a betegeket meglátogatja. A királyért, a földesurakért s a »főméltóságokért« imádkozik. Feleségestül dicséretesen viseli magát. Dominicalis textusokkal együtt másokat is prédikál. Vannak írott és nyomtatott imádságos könyvei. Van ágendája is. A hívek között

nincs botrányos életű, hanem szorgalmas templomjárók. — Már a vizitáció alkalmával kifejezték óhajlásukat, hogy szeretnék templomukat megrenoválni s 1750-ben, anélkül, hogy erre engedélyt kértek volna, építettek is új templomot. Majd 1765-ben haranglábat akartak csináltatni s ehhez a vármegye engedélyét kérték. A vármegye által ekkor tartott szokásos vizsgálat alkalmával a kiküldöttek kérték tőlük a templomépítési engedélyt, amit természetesen nem tudtak előmutatni. Ezért aztán a megindított eljárás során 100 forint büntetéspénzt kellett fizetniük s templomuk szabad bírásában megmaradhattak. Szinte kivételes, hogy ennyivel megelégedett a vármegye. Másutt hasonló esetben a templomot is lerombolják s elvették a vallásgyakorlatot is. — De a harangláb megépítésére aztán nem is kaptak ekkor engedélyt. A prédikátor földje az urbáriális rendelkezések szerint a tagosításkor elméretett s helyette kevesebbet kapott az egyház a prédikátor számára. Rétjének szabados bírásában maradt. — A reformátusok lélekszámáról sehol sem olvasunk adatainkban. — Az 1774-ben elrendelt vármegyei összeírást a megye felső részén épen Szomajomban folytatta le Kovács István főbíró s ide jöttek össze maga az esperes s a prédikátorok, valamint az egyes községek kiküldöttei is.

Szörény.

Adataink a községről 1396 óta vannak. Reformáltatásáról semmit sem tudunk. Annyi bizonyos, hogy önálló gyülekezeti életet nem éltek, hanem a zádori prédikátor járt át hozzájuk istentiszteletet tartani vasárnaponként s minden héten kétszer könyörgéseket végezni, temetni s keresztelni s a betegekkel imádkozni. Ez volt a helyzet 1756-ig. Akkor azonban eltiltatott mindettől a prédikátor, a Szörényieket pedig a németladi szürkebarátok jurisdictiója alá rendelték. — 1774-ben volt a faluban 108 református, katolikus lakos nem volt egy sem, »csak a falu pásztora negyedmagával«. Istentiszteletre Zádorba, félórányira jártak. A gyermekek is Zádorba jártak iskolába, de a sok erdő és berek miatt csak ritkán s nehezen tudtak eljutni. Bár a németladi barátok alá tartoztak volna, mégis a szertartásokat a zádori prédikátor végezte s a stólat is neki fizették. Eleget háborgatta is emiatt őket a »ladi szürkebarát«. Pedig még ilyen közelre is nehezen tudtak a rossz utak miatt eljutni nemhogy Németladra. Vizes időkben Szörényből csak Zádorba is fákon és gyalog bürükön kellett átmenniük s az 1774-i vármegyei összeírás szerint; »sokszor félnek, hogy a kis gyermeket a vízbe ejtik, mikor keresztelni viszik«. A temetésre azonban semmiképen sem járhatott át

hozzájuk a zádori prédikátor. Ők pedig katolikus mestert tartani nem akartak, így aztán a halottakat maguk temették, ahogy tudták. A szörényi határban volt az egyháznak egy jó ember kaszáló rétje, amelyet a Szörényiek takarítottak be a zádori prédikátor számára.

Tótszentgyörgy.

Adataink 1283 óta vannak a községről. 1332-ben már plébániája is van, 1455-ben pedig kőtemplomát is említik az adatok. A török időkben már volt református egyháza. Kőtemplomát ugyan a török Szigetvár megerősítésére lehordatta s helyette fatemplomot építettek, amelynek ajtajául a régi kőtemplom ajtaja szolgált. Ezt az ajtót a kuruc háborúk idején, mikor a falu lakossága elmenekült, az egyik református polgár magával hordozta s mikor a háborús idők elmúltával újra visszatelepedtek, s templomot építettek — 1711-ben — akkor új templomuknak megint ez lett az ajtaja. Akkor is volt még prédikátoruk, de a következő évtől kezdve már csak mester szolgált közöttük, aki ugyan a könyörgéseken kívül prédikált is és temetett is. 1745-ben a vármegye templomukat bezáratta azzal az indokolással, hogy vallásgyakorlatuk új keletű s így törvénytelen. Ez ellen folyamodtak is a helytartótanácshoz, de eredménytelenül, mert a helytartótanács rendelete alapján 1748-ban a földesúr tiszttartója a mestert kiüzte közülök. A földesúr és a vármegye csak azt engedte meg nekik, »hogy olyan személyt vihetnek, aki mester titulus alatt a gyermekeket taníthatja, de hogy a templomban könyörögjön, prédikáljon és temessen is, azt nem engedték meg«. Ilyet azonban nem akartak beállítani s így 1750 tájától mester nélkül voltak. Templomukat nem rombolták le, hanem az uradalom gazdasági épületnek használta. Az egyházat a németladi szürkebarátok jurisdictiója alá rendelték. Istentiszteletre s úrvacsorára Merenyébe jártak. — 1774-ben volt itt 205 református, katolikus pedig 18, de azok közül is csak 9 lakott a községben. Mindenféle szertartást a merenyei prédikátor végzett náluk, de a stólat előre kellett lefizetni a ladi barátoknak. És pedig keresztelésért 17 krajcárt, prédikációs temetésért 1 forintot, esketésért 2 forintot. És, ami példa nélkül való volt az egész Somogyban a hasonló árvaságban élő gyülekezetek között, a stólának a felét a barátok átadták a funkciókat végző merenyei prédikátornak.

Várad.

A községről 1332 óta vannak adataink. Reformációjáról semmit sem tudunk. Külön egyházat sohasem alkotott, a

reformátusok mindig Bűrüsbe jártak istentiszteletre s míg a királyi rendelet alapján a vármegye azt meg nem tiltotta, a bűrüsi prédikátor át is járt hozzájuk. Bűrüs mindössze 3 dülő földnyire van Váradtól. — 1774-ben volt itt 65 református s 1 katolikus. A gyermekeket a bűrüsi prédikátor tanította s ő végezte a szertartásokat is, sőt még a stólát is a bűrüsi prédikátornak fizették, bár a németladi szürke barátok, akiknek a jurisdictiója alá voltak rendelve, eleget háborgatták őket emiatt. De eredmény nélkül követelték tőlük maguknak a stólát. Az egyház egy ember kaszáló rétjét, amit a bűrüsi prédikátor számára kaszáltak, még 1754-ben elvette tőlök a földesúr.

Várda.

Adataink 1284 óta vannak a községről. Az itt lakó reformátusok Mária Terézia korában a mernyei plébános jurisdictiója alá voltak rendelve. Istentiszteletre Hetesre jártak. Számuk 1769-ben 26 volt.

Vásárosbéc.

A községről 1332 óta vannak adatok. Reformáltatásáról s református egyházának a 18. sz. elejéig terjedő életéről semmit sem tudunk. A 18. sz. elejétől kezdve állandóan vannak prédikátorai s van temploma is. Templomát 1744-ben Biró Márton veszprémi püspök akciója következtében el akarta venni a vármegye, azon a címen, hogy vallásgyakorlatuk új keletű és így törvénytelen. Ez ellen a helytartótanácsához folyamodtak s nem eredménytelenül, mert templomuk s vallásgyakorlatuk birtokában továbbra is megmaradhattak. Ettől eltekintve különösebb háborgatást nem szenvedtek azután. A prédikátor földjeinek, melyek a község határában voltak, szintén szabadosan birtokában maradtak, de azokat, amelyek a pusztán voltak, a földesúr elvette, »pedig maguk irtották, még pedig kemény erdőből«, — mondja az 1774-i egyházi összeírás. — 1774-ben volt itt 198 református, katolikus pedig összesen 8. Iskolamesterük külön nem volt s a gyermekeket a prédikátor tanította.

Visnye.

Adatok 1443 óta vannak a községről. Önálló egyházi életéről semmit sem tudunk. A háborús időkben a falu elpusztult s csak 1720 körül kezdett újra települni. Istentiszteletre ettől kezdve a tőlük 3 dülő földnyire levő Hedrehelyre jártak. — 1774-ben volt itt 61 református s 14 katolikus. A gyermekeket »mikor vannak arra valók« a

hedrehelyi praeceptor tanította. A hedrehelyi temetőbe temetkeztek. A szertartásokat a hedrehelyi prédikátor végezte náluk, de a stólát előre le kellett fizetni a németladi szürkebarátoknak és pedig keresztelésért 17 krajcárt, felnőtt temetéséért 30, gyermek temetéséért 15 krajcárt, esketésért helybeli 1 forintot, vidéki 2 forintot fizetett.

Zádor.

A községről 1332 óta vannak adatok. Ez évben már templomáról is van emlékezet. A reformáció előtt huszíták telepedtek meg itt s a templomot ezektől vették át a reformátusok. Mindig volt prédikátoruk s egyideig iskolamesterük is. A török időkben sokat szenvedett a község. Templomukat is le akarta hordatni a török Szigetvár megerősítésére, de a zádoriak a szörényiekkel együtt a templomot 300 forinton megváltották s ezt a nagy összeget csak úgy tudták összeszedni, hogy még állataikat is eladták, csak hogy templomukat megmenthessék. — 1774-ben a templomnak fedele is, mely különben szalmából volt és az oldala is nagyon megromlott, »sőt egy darab részének csaknem kőfala állott fenn«. Volt ekkor itt 307 református, katolikus pedig »új polgárokkal, molnárokkal 17«. A gyermekeket a prédikátor tanította s ő végezte az összes szertartásokat is. Vallásgyakorlatukban különösebb háborgatást nem szenvedtek, csak prédikátori földek körüli sérelmeket. Régebben ugyanis annyi földje volt a prédikátornak, amelybe 3 calcatúrára belement legalább 25 pozsonyi mérő, — ezt a földesúr 1773-ban felmérte s adott ugyan helyette másikat, de csak annyit, amelybe 12 pozsonyi mérő ment s még ezután is dézsmát szedett. 4 ember kaszáló rétje továbbra is megmaradt.

Zselickisfalud.

A községről csak a 18. század elejéről vannak adataink s akkor már mint református prédikátort tartó gyülekezet szerepel. Ettől kezdve állandóan voltak is prédikátorai s különösebb háborgatást sohasem szenvedett. Első temploma 1700-ban épült sövényfallal, szalmatetővel. 1744-ben e helyett hasonló új templomot építettek. — 1747-ben Torkos Jakab superintendens generális vizitációt tartott itt is. Ekkor a prédikátor fizetése volt 12 forint készpénz, 25 pozsonyi kila búza. Tavaszinak adtak csöves kukoricát. Borcollectát 7 akót, — minden kapás 6 itcét. Szénát 2 szekérrel. A filiák: Szilvásszentmárton és Patca is adtak 1—1 szekér szénát. Stóla: keresztelés 11 dénár, esketés 50 dénár, vidéki 1 forint, temetési prédikáció, búcsúztatással együtt

75 dénár, búcsúztatás nélkül 50 dénár, egyházkelés 11 dénár. Úrasztalára való edényei ónból, keresztelő edényei cserépből voltak. Volt kurátoruk is. Perselyük nem volt és zsenget sem szedtek, de a vizitációkor mindeniknek a bevezetését megígérték. A jegyzőkönyv szerint a prédikátor Isten beszédét tisztán és igazán hirdeti. Könyörög az alkalmak szerint a királyért s a földesurakért is. Prédikál dominicális textusokat s másokat is. Van ágendája s vannak imádságos könyvei is. A prédikátor a vizitáció alkalmával részegen jelent meg a küldöttség előtt, ezért aztán reverzalist kellett adnia magáról, hogy ezután józan életet él. — 1774-ben volt itt 310 református, katolikus pedig 63. — 30 évvel előbb épült temploma ekkor már igen szűk volt. A gyermekeket a prédikátor tanította, ugyanő végezte a szertartásokat is. Ha azonban előfordult, amint az 1774-i vármegyei összeírás alkalmával panaszolták, hogy fiaik olyan helyről házasodtak, ahol a reformátusok a plébánosok jurisdictiója alá tartoztak, akkor fiaikat vallásukkal ellenkező szertartásokra is kényszerítették, sőt mint pl. Csökölyben, stólat is kellett fizetniök 2 forintot és egy vasas zabot a plébánosnak s 14 krajcárt a mesternek. — A prédikátornak 1774-ben annyi földje volt, hogy 3 calcatúrára 18 pozsonyi mérőt vethetett. Rétje is volt 2 ember kaszáló.

Jegyzetek.

Bevezetés.

-
- ¹ »Comitatus Simeghiensis non est in Articulo 26. 1681. denominatus, sed pure subjectus esset juri Neo acquistico per Suae Maiestate sibi reservato...« A pesti commissio aktái. Ex parte Diocoesis Veszprimiensis replica. — Ráday könyvtár. X. 25. 270. 1.
- ² *Homan—Szekfü*: Magyar történet 6. kötet. XVIII. század. 293 skk ll.
- ³ *Processus Visitationis* extra ordinariae in Nomine Domini Anno 1747 die 26 Maji, per Reverendum ac Clarissimum V. D. D. *Jakobum Torkos* V. Superintendentiae Transdanubianae Superintendentem Ecclesiae Reformatae Papensis V. D. Ministrum et R. *Stephanum Mediomontanum* Ecclesiae Reformatae K. T. Lakiensis Praedicantem Ven. Tractus Papensis Assessorem, tanquam Generalis Scribae Rev. ac Clariss. D. Pauli Komáromi Ecclesiar Reformatae Jaurinensis V. D. Ministri V. Tractus Tataiensis Senioris, substitutum, inchoatae. — Főiskolai Könyvtár Pápa. — Közölte: *Beck* Gergely: A belsősomogyi ref. egyházmegye története I. rész. Csurgói Könyvtár II. kötet, Kaposvár. 1935. 92 skk. ll.
- ⁴ Egyházker. közgy. jzkv. I. kötet. 388. 1. — Egyházker. levéltár Pápa.
- ⁵ 1766. június 3. ker. kgy. jzkv. U. ott. 383. 1.
- ⁶ *Zoványi Jenő*: Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi református egyházban. Budapest. 1903. — 28. 1.
- ⁷ 1774. jún. 7. 2. pont. Egyh. ker. jzkv. I. 396 1.
- ⁸ 3. pont. U. ott
- ⁹ *Idea Conscriptio* in V. Superintendentia Trans Danubiana existentium Ecclesiarum. — 1. Mi a neve az helységnek? Melyik vármegyében vagyon? Ha virágzó-e az eklésia benne? Mikor kezdődött az exercitium? Volt-e háborgattatása és mi okkal móddal? Hány lélek van benne? 2. Ki az földes úr és micsoda vallású? Vagy nemes helység-e? 3. Ha árva az eklésia, hány esztendeje lehet, hogy elvétellett az exercitium? Királyi parancsolat erejével-e? vagy földes úr vagy vármegye, vagy csak egy plébános autoritásával és fortélyával? Ha parancsolat mellett vétetett el, ki kell venni a Vármegyétül mi alkalmatossága volt a turbáltatásnak s oka módja. 4. Instáltak-e már az exercitiumért? Hol és mikor? micsoda ki menetele lett az instantiának, az instantiát meg kell küldeni. 5. Hány személy vagyon azon árva eklésiában Helv. Confessiön levő és hány közöttök a

pápista? hány lutheránus? 6. Hány mérföld? vagy hány óra az az hova járnak isteni szolgálatra és micsoda helyben? 7. Meg vagy-e az elvett templom? vagy elrontották a pápisták? és volna-e erejek újnak felállítására? 8. Vagy-e mester vagy nótárius a ki a gyermekeiket tanítsa? 9. Ki temeti el az halottjaikat? ki kereszteli gyermekeiket és ki esküdteti az házasulókat? 10. Mennyi stólát vesz tőlök a plébános? és az stólán kívül mit vesz még mást rajtuk? 11. Mennyi contributiót fizetnek és mennyit a Domestica cassába? 12. A pesti commissiora készíteti inquisitiokat mind a magunkét, mind a clerusét minden tractus megszerezze.

- ¹⁰ Ráday könyvtár. A. II. 1012. — Beleznay főkurátorságáról: *Zoványi* i. m.
- ¹¹ Ráday kv. A. II. 1097.
- ¹² Vechelius János a solti egyházmegye segédgondnoka volt. *Zoványi* i. m. 41. l.
- ¹³ Torkosnak a szövegben id. levele Ráday kv. A. II. 1012.
- ¹⁴ Conscriptio Ecclesiarum in Interiori V. Tractu Simighiensi existentium Helveticae Confessioni addictarum Anno Reparatae per Jesum Christum Salutis 1774. peracta. — Egyházker. levéltár Pápa.
- ¹⁵ Kovács István főbíró Sigray főispánhoz. Kaposvár, 1774. szept. 8. Archivum Agentiale. II. 181. Egyetemes Konvent levéltára. — Sággy Dániel főbíró Sigrayhoz Kaposvár, 1774. szept. 10. U. ott
- ¹⁶ Arch. Ag. II. 186.
- ¹⁷ Arch. Ag. II. 185.
- ¹⁸ Arch. Ag. II. 181.
- ¹⁹ U. ott.
- ²⁰ Sigray főispán Kovács és Sággy főbírákhoz. Gyömre, 1774. okt. 16. — U. ott.
- ²¹ Sággy főispánhoz. Gyöngyösmellék, 1774. okt. 28. U. ott.
- ²² Kovács főbíró főispánhoz, h. n. 1774. nov. 13. U. ott.
- ²³ Horváth György erdőcsokonyai plébános a püspökséghez H. és n. n. Arch. Ag. II. 182.
- ²⁴ Kiss Pál főispánhoz Veszprém, 1775. jan. 3. Arch. Ag. II. 181. — A levélen csak Kiss Pál aláírás van, közelebbi megjelölés nélkül. Kiss Pál 1756 óta veszprémi kanonok, 1760-ban nagyprépost, 1773-ban, Koller Ignác püspök halála után mint káptalani helynök vezette 1777-ig, a veszprémi püspöki megye szétválasztásáig, a püspökséget. — *Molnár* István pápai r. kath. hitoktató úr szíves közlése.
- ²⁵ Protocollum instantiarum religionarium. Annorum 1754—1779. Ráday kv. X. 74-80. kötetek

I. rész.

- ¹ *Thúry Etele*: A dunántúli református egyházkerület története. Első kötet. Pápa, 1908. 170—171. ll.
- ² U. ott. 282—284. l.
- ³ U. ott. 235 sk. 1.
- ⁴ »Pető György előbb taápi, később noszlopi lelkész feljegyzései 1709—1749.« 196—197. l. Egyházker. levéltár Pápa.
- ⁵ A belsősomogyi esperesség története. *Mezey Pál* kézírata. Egyh. ker. lt. Pápa.
- ⁶ *L. Nagy Lajos*: Emlékkönyv főtiszt, és mélt. Antal Gábor dunántúli ev. ref. püspök úrnak a belsősomogyi egyházmegyében 1898. év április 17-től május 15-ig tartó egyházlátogatásáról. Kaposvár, 1899. — *Szabó Bálint*: Emlékkönyv főtiszt, és mélt. dr Antal Géza dunántúli ref. püspök úrnak a belsősomogyi egyházmegyében 1926—27-ben tartott egyházlátogatásáról. Pápa, 1929. — Mindkettőben az egyházak történetéről szóló részeket. Valamint *Beck Gergely*: Belsősomogy története c. kézirat a Theol. szemináriumi kv. -ban Pápán.
- ⁷ *Csánki Dezső* dr: Somogy vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest é. n. 470—471. l.
- ⁸ *Collectiones nonnullarum Instantiarum in negotio Religionis ad Thronum Regiarum de genu exhibitarum: Ac Resolutionum Regiarum in praemisso negotio emanatarum, tam Idealium ac Normativum, quam in Specialibus casibus interventarum.* 94. l. — *Explanatorium Anni 1701. Resolutionis Leopoldinae de Anno 1691. 2-a Apr. occasione reiterationis Gravaminum.* Egyházker. lvt. Pápa.
- ⁹ *Szűcs Dezső*: A magyar protestáns egyház küzdelmei III. Károly korában. Pápa, 1918.
- ¹⁰ V. ö. jelen munka II. rész: A gyülekezetek.
- ¹¹ *Warga Lajos*: A keresztyén egyház történelme. II. kötet. Ref. egyházi könyvtár II. Sárospatak, 1906. 692. l.
- ¹² *Torkos Jakab*: *Collectanea actorum ecclesiasticorum Venerabüis Superintendentiae Trans Danubianae juxta Confessionem Helveticam Reformatae. Titulus VII. Quid in Genere contra totam Religionem Per Publicas Constitutiones, Resolutiones et Mandata Circularia 1-mo Authoritativo factum est. Tempora Mariana.* — Egyházker. jzkv. I. kötet, 325—326. l.
- ¹³ *Pehm József*: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 2. — Zalaegerszeg, 1934. — 242. l.
- ¹⁴ L. II. rész. Az egyházközségek.

-
- ¹⁵ Kenessey Rádayhoz. Bécs, 1746. aug. 9. — Ráday kv. A. II. 560.
- ¹⁶ *Pehm*, i. m.: 242. l.
- ¹⁷ Torkos: *Collectanea...* 340—341. l.
- ¹⁸ A rendelet: *Cseh Csúzi* Jakab: »In negotio religionis« c. gyűjteménye a »Protocollum ecclesiarum juxta confessionem Helveticam Reformatarum in diocesis Veszprémiensi« kötet 344—348. lapjain. Egyh. ker. lvt.
- ¹⁹ *Mályusz* Elemér: A türelmi rendelet. Budapest, 1939. 54—55. l.
- ²⁰ *Knauz* Nándor: Lányi Károly magyar egyháztörténelme II. kötet. Esztergom, 1869. — 280. l.
- ²¹ Kiss Pál id. levele.
- ²² Mindkét esetben részletesen ismerteti az eljárást *Ravasz* Boriska: A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében. Budapest, 1935. 74 skk, 84 skk. ll.
- ²³ *Ravasz* B.: i. m.: 74. l.
- ²⁴ Id. levél Rádayhoz.
- ²⁵ Nagy Sámuel válasza Rádayhoz a nagybajomiak ügyében. Bécs, 1775. aug. 1. A. II. 1114. U. ö u. ahhoz a hoboliak ügyében. Bécs, 1763. márc. 4. A. II. 753. Ráday kv.
- ²⁶ Sárközy Antal Ráday Gedeonhoz. Kisasszond, 1775. júl. 10. Ráday kv. A. II. 1112.
- ²⁷ *Zoványi* i. m.: 37—38. l. — Az ágens működésével egyébként sem túlságosan voltak megelégedve az egyház vezetői. A dunántúli egyházkerület gyűlésein évről-évre tárgyalják az ágensnek fizetendő súlyos összegeket, s ilyen alkalmakkor többször felhívják az ágensek figyelmét a kérvényező egyházakra. Különösen jellemző az 1767. jún. 23-i gyűlés jegyzőkönyvének 1. pontja: »Mivel sok panaszai vagynak az ágens Nagy Sámuel uram ellen sok ekklesiáknak, hogy az instantiájok nagy zélussal és hűséggel ő kegyelme által nem sürgettetik, azért hivataljának nagyobb hűséggel való administratiójára emlékeztessék és kérettessék, hogy az alkalmas időkre jó lesz vigyázni, de ugyan egészen más dolgoknak félretételével is keresse a jó alkalmatosságokat és az Úr nevében az ekklesiák ügyeinek repraesentatioját sürgesse, bízva Istenre a dolgoknak boldog kimenetelét«.
- ²⁸ Nagy Sámuel id. levele. Ráday kv. A. II. 1114.
- ²⁹ Torkos: *Collectanea...* 329. l.
- ³⁰ A részletekre való utalást *a továbbiakban is* e munka II. rész. A gyülekezetek.
- ³¹ *Ravasz* B.: i. m. 58. l.
- ³² *Mályusz*: i. m. 57. l.
- ³³ *Knauz*: i. m. 280. l.
- ³⁴ *Cseh Csúzi*: »In negotio Religionis« 344—348. l.

-
- ³⁵ Bajzáth József 1765-ben már az udvari cancellária tanácsosa, — ő intézte Szent István jobbkezének Budára szállítását, — később alkancellár. 1777. óta veszprémi püspök. 1778/79-ben egész egyházmegyéjét végiglátogatta. Török János: Egyetemes magyar Encyclopaedia. Ötödik kötet. Pest, 1866. 334. l.
- ³⁶ Bajzáth panaszirata s azzal kapcsolatos rendelkezések s jelentések: Arch. Ag. II. 132. — Egyet. Konvent lvt.
- ³⁷ Egyes gyülekezeteket két vagy több helyen is felvettünk, nemcsak annál az anyaegyháznál, ahova tartozott, hanem ott is, ahova szintén jártak a hívek istentiszteletre. Utóbbi helyeken zárjelbe tettük őket.
- ³⁸ Erdősokonyához volt beosztva, de a hívek Babócsára is vitték gyermekeiket keresztelni.
- ³⁹ Bíró Márton mint Kaposvár filiáját mutatja ki, de az 1774-i összeírásban azt olvassuk, hogy a hetesi plébános szolgálatával éltek. — V. ö. Hornig Károly báró: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök naplója, Függelék: Bírónak Rómába tett két jelentése 1752 és 1757-ből. Veszprém, 1903. 250. l.
- ⁴⁰ A több helyen kimutatott leány- és árvaegyházakat a megosztás arányában vettük fel lélekszám szerint is. Ezek teljes ref. lélekszáma: Kastélyosdombó: 260, Nagybajom 972, Csököly 1058, Alsok 456, Csurgónagymarton 226, Görgeteg 504, Rinyaszentkirály 170, Drávagárdony 170. — Jákó, Póstelek, Szabás, Edde, Szomajom lélekszámát nem ismerjük. A számot a többi községek lélekszámának fejlődéséből következtetve vettük fel hozzávetőlegesen.
- ⁴¹ Komlósd lélekszáma 156, — megosztva Babócsánál és Erdősokonyánál, — Kaposmérő lélekszáma 270. megosztva Hetesnél és Kaposvárnál.
- ⁴² Vármegyei vizsgálat jegyzőkönyve a nagybajomiak ügyében, 1775. febr. 6. Ráday kv. A. II. 1101
- ⁴³ U. ott.
- ⁴⁴ Vitéz Bogár János: Az egyházi évkör kialakulása és hatása az íghirdetésre. Theologiai Tanulmányok 21. szám. Debrecen, 1932. 134 skk. l.
- ⁴⁵ III. rész. X. kánon.
- ⁴⁶ Két kötet. Gyulafehérvár, 1638. 1640.
- ⁴⁷ Szeben, 1666.
- ⁴⁸ Szatmárnémetinek két hasonló című munkája is van: A négy evangélisták szerint való dominica. Kolozsvár, 1675. — és Dominica catechetica. Kolozsvár, 1677.
- ⁴⁹ A könyv Győrben jelent meg.
- ⁵⁰ Csurgói gimn. könyvtár K. 157.
- ⁵¹ V. ö. Beck G.: i. m. I. rész. Lelkészek névsora.

-
- ⁵² Kálmán Farkas: A nagydobszai énekeskönyv. Prot. Egyházi és Iskolai Lap 1881. 82 skk. 1.
- ⁵³ A somogyvisontai egyházközség tulajdonában is van egy 1736-ban Debrecenben nyomtatott liturgikus énekeskönyv s Rinyaújnépen egy 1646-ban kézzel írott zsoltáros könyv. Tánczos Dezső somogyvisontai lelkipásztor úr szíves közlése. — V. ö. Nagy L. Emlékkönyv... 148. 1.
- ⁵⁴ Egyh. ker. jzkv. I. 132. 1.
- ⁵⁵ Liturgica ecclesiastica. Kolozsvár, 1733.
- ⁵⁶ Agenda. Kolozsvár, 1621. — erdélyi átdolgozása 1680.
- ⁵⁷ A fentieknek ellenmondani látszik, hogy a vizitációs jegyzőkönyv Kisasszondnál a virrasztásért szedett stólat feltünteti.
- ⁵⁸ XLII. kánon. Thúry E.: i. m. 163. 1.
- ⁵⁹ V. ö. Kathona Géza: Samarjai János gyakorlati theológiája 459. 1.
- ⁶⁰ Egyh. ker. jzkv. I. 132. 1.
- ⁶¹ Somogyi Sándor: Oskolai pályafutás. Önéletrajz, 1808-ból. Kézirat a belsősomogyi egyházmegye csurgói levéltárában.
- ⁶² Mályusz: i. m. 56. 1.
- ⁶³ Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon, Mária Terézia Korában. Budapest. 1922. 29., 36., 195., 206., 215. 1.
- ⁶⁴ Egyh. ker. jzkv. I. 132. 1. — 1745. máj. 2. kgy. jzkv. 11. pont: »A halotti prédikációért mátul fogva mindenütt d. 50 = ötven pénz adattassák a prédikátor fizetésének legkisebb defalcatioja nélkül«.
- ⁶⁵ A különböző pénznemek egymáshoz való viszonyára figyelembe kell vennünk, hogy: 1 forint = 100 dénár = 20 garas = 60 krajcár; — 1 tallér (máriás) = 20 krajcár = 33 dénár = 6 és ½ garas; — 1 garas = 5 dénár = 3 krajcár; — 1 dénár = 3/5 krajcár; 1 krajcár — 1 és 2/3 dénár. — A pénz hozzávetőleges vásárlási értékére már a szövegben utaltunk.
- ⁶⁶ Mályusz: i. m. 56. 1.
- ⁶⁷ Kiss Pál id. levele.
- ⁶⁸ A nagybajomi plébános reflexiói. Kézirat é. n. Egyházmegyei levéltár Csurgó.

II rész.

Alsok. Csánki: i. m. 34. 1. — Nagy L.: i. m. 366. 1. — Szabó B.: i. m. 50. 1. — Beck G.: id. kézirat. — Ravasz B.: i. m. 90. 1. — Egyh. ker. jzkv. I. 159. sk. 1. — 1774-i egyházi összeírás. — Pesti commissio actái Ráday kv. X. 52. kötet 16. sz. — Archivum Agentiale II. 130., 131., 132., 133., 134., IV. 15.

- Alsósegesd.** *Csánki* 34., *Nagy L.* 336, — *Szabó B.* 77. — *Beck G.* kézirat. — *Földváry László*: Nemes Somogy megyében Alsósegesd nevű helységben levő oratórium iránt való inquisitio. *Dunántúli Prot. Lap* 1893. 426. 1. — *Hornig K.*: i. m. 315. 1. — *Payr Sándor*: A dunántúli ág. h. ev. egyházkerület története Sopron, 1922. 482. 1. — *Sebő Pál*: Alsósegesd helységben az Ekklesiának régi és mostani állapotja. 1808. Kézirat Egyhm. lvt. Csurgó. — 1774-i egyházi összeírás.
- Bárd.** *Csánki* 44. — 1774-i egyházi összeírás — *Ráday kv.* X. 78/146. — *Arch. Ag.* II. 186.
- Basal.** *Csánki* 45. — *Nagy L.* 61. — *Szabó B.* 271. — *Beck G.* kézirat. — 1774-i egyházi összeírás. — Basaliak az egyházkerülethez 1800. jún. 16. Egyh. ker. lt. Pápa.
- Beleg.** *Csánki* 46. — *Nagy L.* 310. — *Szabó* 126., *Beck G.* kézirat. — *Dunántúli Egyházkerületi Névtár* 1869. — 1774-i egyházi összeírás. — *Ráday kv.* X. 77.
- Bolhás.** *Csánki* 49. — *Nagy L.* 353. — *Szabó* 110. — *Beck G.* kézirat. — *Hornig*: i. m. 286. — 1774-i egyházi összeírás. — *Pehm*: i. m. 242. — *Simon Mihály*: A balhási ref. st. ekkláról való emlékezés, kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó. — 1746. inquisitio jegyzőkönyve u. ott. *Ráday kv.* X. 52., 79.
- Böhönye.** *Csánki* 50. — *Nagy L.* 434. — *Szabó* 75. — *Beck* kézirat. — *Hornig* 286. — *Földváry*: Három értékes tanuja az időknek a régmúltból. *Dunántúli Prot. Lap* 1895. 23. 1. — *Falusy János*: Régiségek. *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1872. 1109. 1. — *Pehm*. 242. — *Berhidai Keresztes Ferenc*: Böhönyei ref. szt. ekklának históriája, kézirat 1808. Egyhm. lvt. Csurgó. — Inquisitios jzkv. 1746. u. ott. — Böhönyeiek a földesúrhoz, *Festetich* válasza, u. ott. — *Ráday kv.* X. 77. — *Arch. Ag.* II. 223. — 1774-i egyh. összeírás.
- Bürüs.** *Csánki* 54. — *Nagy L.* 89. — *Szabó* 75. — *Beck* kézirat. — *Egyh. ker. Névtár* 1869. — *Pehm* 242. — 1774-i egyh. összeírás. — *Szénássy István*: A bürüsváradi edgyesült eklésiáknak eredete. Kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó. — *Arch. Ag.* II. 185.
- Csertő.** *Csánki* 55. — *Nagy L.* 32. — *Szabó* 288. — *Beck* kézirat. — 1774-i egyh. összeírás.
- Csombárd.** *Csánki* 55. — *Ráday kv.* X. 77.
- Csököly.** *Csánki* 56. — *Nagy L.* 286. — *Szabó* 317. — *Beck* kézirat. — *Egyh. ker. Névtár* 1869. — *Hornig* 315, 322, 329, 256. — 1774-i egyh. összeírás. — *Kiss Bálint*: A csökli rf. szent eccláról való némely jedzések kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó. — *Ráday kv.* pesti commissio actái X. 25. — *Arch. Ag.* I. 357., II. 186. 187.

- Csurgó.** *Csánki* 56. — *Nagy* L. 370. — *Szabó* 44. — *Beck* kézirat. — *Payr* S. i. m. 474. — *Tóth* Ferenc *Annalectái* V. 209. Nemzeti Múzeum. — *Ráday* kv. A pesti commissio actái X. 25.
- Csurgónagymarton.** *Csánki* 57. — *Nagy* L. 375. — *Szabó* 48. — *Beck* kézirat. — 1774-i egyh. összeírás. — *Maklári Pap* József: A n. martonyi rfta filiális ekklésiának históriája, kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó. — *Ráday* kv. X. 77. kötet 57, 162. 163. sz.
- Dada.** *Csánki* 78. — 1774-i egyh. összeírás. — *Ráday* kv. X. 78. kötet 146. sz. — *Arch. Ag.* II. 186. — *Ma Kaposdada*, *Kaposszentbenedek* határrésze.
- Darány.** *Csánki* 57. — *Nagy* L. 124. — *Szabó* 203. — *Beck* kézirat. — 1774-i egyh. összeírás. — *Arch. Ag.* II. 185.
- Drávagárdony.** *Csánki* 58. — *Nagy* L. 119. — *Szabó* 206. — *Beck* kézirat. — 1774-i egyh. összeírás.
- Edde.** *Csánki* 59. — *Hornig* 252. — *Arch. Ag.* II. 186.
- Erdőcsokonya.** *Csánki* 60. — *Nagy* L. 136. — *Szabó* 162. — *Beck* kézirat. — *Ravasz* B. i. m. 58—61. — *Hornig* 315, 329. — 1774-i egyh. összeírás. — *Ráday* kv. X. 52., X. 74. kötet 114, 115, 116. sz. — *Pehm.* 242. — *Arch. Ag.* II. 185., 187. — *Gál* Kristóf megyei ügyész jelentése alispánhoz, — a helytartótanács rendelete 1780. február 14., — alispán idézőlevele 1780. április 10., — másolatok az egyh. m. lvt. Csurgó.
- Galambok.** *Nagy* L. 402. — *Szabó* 30. — *Beck* kézirat. — *Hornig* 242, 243, 332. — *Payr* 180. — *Halász* Imre: A galamboki ref. egyház története, *Dun. Prot. Lap* 1891. 811. — *Tóth* F. *Ann.* V. 209. — *Arch. Ag.* IV. 19., 197.
- Gige.** *Csánki* 69. — *Nagy* L. 266. — *Szabó* 322. — *Beck* kézirat. — 1747-i protocollum visitationis. — *Pehm.* 242. — *Szentgyörgyi* István: Gigeből való relatio kézirat 1808. Ehm. lvt. Csurgó. — *Ráday* kv. X. 79. 283. — *Arch. Ag.* II. 186., 187. — 1774-i egyh. összeírás.
- Görgeteg.** *Csánki* 70. — *Nagy* L. 161. — *Szabó* 165. — *Beck* kézirat. — *Hornig* 323., 329. — 1774-i egyh. összeírás. — *Ráday* kv. X. 52. — *Arch. Ag.* II. 181., 182., 185., IV. 143., IX. 28.
- Gyöngyösmellék.** *Csánki* 73. — *Nagy* L. 104. — *Szabó* 240. — *Beck* kézirat. — *Egyhker. Névtár* 1869. — *Pehm* 242. — 1774-i egyh. összeírás.
- Hedrehely.** *Csánki* 74. — *Nagy* L. 224. — *Szabó* 303. — *Beck* kézirat. — *Egyhker. Névtár* 1869. — *Ravasz* B. 74. — 1747-i prot vis. — 1774-i egyh. összeírás. — *Várm. jelentés* 1766. február 9., — *Baksai* József prédikátor levele patrónushoz 1768. május 18. egyhm. lvt. Csurgó. — *Ráday* kv. X. 76:46, — 77:5.

- Hencse.** *Csánki* 76. — *Nagy* L. 221. — *Szabó* 307. — *Beck* kézirat. — 1774-i egyh. összeírás. — *Ráday* kv. X. 52. — *Arch. Ag.* II. 185, 187.
- Hetes.** *Csánki* 77. — *Nagy* L. 453. — *Szabó* 374. — *Beck* kézirat. — *Egyhker. Névtár* 1869. — *Hornig* 278., 328. — 1747-i prot. vis. — *Mikolai* András: A hetesi ref. egyh. tört. kézirat 1808. Egy hm. lvt. *Csurgó.* — *Ráday* kv. X. 76:168., — 77:16., 96. — 78:163. — *Arch. Ag.* II. 186.
- Hobol.** *Csánki* 77. — *Nagy* L. 91. — *Szabó* 252. — *Beck.* — *Egyhker. Névtár* 1869. — 1774-i egyh. összeírás. — *Ráday* kv. A. II. 753.
- Homokszentgyörgy.** *Csánki* 77. — *Nagy* L. 176. — *Szabó* 189. — *Beck.* — 1774-i egyh. összeírás. — *Arch. Ag.* II. 132., 185.
- Inke.** *Csánki* 79. — *Nagy* L. 419. — *Szabó* 62. — *Beck.* — *Egyhk. jzkv.* I. 159. — *Inkei* relatio kézirat 1808. egyhm. lvt. *Csurgó.* — 1774-i egyh. összeírás. — *Ráday* kv. X. 52:16.
- Istvándi.** *Csánki* 80. — *Nagy* L. 122. — *Szabó* 190. — *Beck.* — *Egyhker. Névtár* 1869. — *Pehm* 242. — 1774-i egyh. összeírás.
- Jákó.** *Csánki* 82. — *Nagy* L. 290. — *Szabó* 321. — *Beck* — *Arch. Ag.* II. 186.
- Kadarkút.** *Csánki* 83. — *Nagy* L. 218. — *Szabó* 300. — *Beck.* — *Pehm.* 242. — 1747-i prot. vis. — 1774-i egyh. összeírás. — *Arch. Ag.* II. 185.
- Kálmánca.** *Csánki* 84. — *Nagy* L. 178. — *Szabó* 185. — *Beck.* — *Egyhker. Névtár* 1869. — *Pehm* 242. — *Csire* István: A kálmáncai ref. egyház története. *Dun. Prot. Közlöny.* 1886. 400. 1. — *Szentesi* Sámuel: A kálmántshelyi ekklésiának leírása, kézirat 1808. egyhm. lvt. *Csurgó.* — 1774-i egyh. összeírás. — *Arch. Ag.* II. 185. — IX. 28.
- Kaposmérő.** *Csánki* 86. — *Nagy* L. 251. — *Szabó* 355. — *Beck.* — *Hornig* 250. — 1774-i egyh. összeírás. — *Ráday* kv. X. 25:331. — *Arch. Ag.* II. 186.
- Kaposszentbenedek.** *Csánki* 87. — *Nagy* L. 253. — *Szabó* 342. — *Hornig* 329. — 1747. prot. vis. — 1774. egyh. összeírás. — *Sárai* Gábor: *Szentbenedek* históriája, kézirat 1808. egyhm. lvt. *Csurgó.* — *Ráday* kv. X. 77:48., 78:146. — *Arch. Ag.* II. 186. — *Beck.*
- Kaposújlak.** *Csánki* 88. — *Nagy* L. 251. — *Szabó* 355. — *Beck.* — 1774. egyh. összeírás. — *Arch. Ag.* II. 186., 187. — *Hornig* 250.
- Kastélyosdombó.** *Csánki* 89. — *Nagy* L. 119. — *Szabó* 200. — *Beck.* — *Pehm.* 242. — *Egyhker. Névtár* 1869. — 1774. egyh. összeírás. — *Oroszi* Mihály iskolamester kérvénye, vármegyei végzés 1776. egyhm. lvt. *Csurgó.* — *Ráday* kv. X. 78:157. — *Arch. Ag.* II. 132, 185. IX. 28.

- Kisasszond.** *Csánki* 95. — *Nagy* L. 271. — *Szabó* 336. — *Beck.* — Egyh. ker. Névtár 1869. — *Pehm* 242. — 1747. vis. prot. — 1774. egyh. összeírás. — Ráday kv. X. 5276:123. — Arch. Ag. II. 186, 187.
- Kisbajom.** *Csánki* 95. — *Nagy* L. 292. — *Szabó* 130. — *Beck.* — *Payr* 480. — *Mózes János*: A kisbajomi szent ekleziának története, kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó. — 1774-i egyh. összeírás.
- Kisdombsza.** *Csánki* 96. — 1774-i egyh. összeírás.
- Kiskorpád.** *Csánki* 97. — *Nagy* L. 274. — *Szabó* 340. — *Beck.* — 1774. egyh. összeírás. — Arch. Ag. II. 186, 187.
- Kistamási.** *Csánki* 97. — *Nagy* L. 437. — *Szabó* 255. — *Beck.* — 1774. egyh. összeírás. — *Benkő János*: kézirata Nemeskéről 1808. egyhm. lvt. Csurgó. — Arch. Ag. II. 185.
- Komlósd.** *Csánki* 98. — *Nagy* L. 139. — *Szabó* 172. — *Beck.* — Egyhker. Névtár 1869. — *Hornig* 96. — 1774. egyh. összeírás. — *Patzolay Sándor*: Komlósváros ekleziának története, kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó. — Arch. Ag. II. 31, 185.
- Kónyi.** *Csánki* 98. — *Nagy* L. 333. — *Szabó* 108. — *Beck.* — Egyhker. Névtár 1869. — *Payr* 481. — *Szilágyi Gábor*: Az ötvöskónyi ref. egyház története. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1873. 1169. — 1774. egyh. összeírás. — Ráday kv. X. 76:99. — *Mezey István*: Instrumentum Ötvöskónyiense kézirat, 1808., 1746. február 24. inqu. jzkv., 1768. folyamodvány a vármegyéhez, 1768. júl. 8. helytartótanács a vármegyéhez, 1768. november 15. vmegyei hat., 1772. jan. 27. főbíró jel., u. akkor vmegyei hat., 1777. ápr. 30. kérvény vmegyéhez, 1777. máj. 5. vmegyei hat.: másolatok az egyhm. lvt. Csurgó.
- Kutas.** *Csánki* 102. — *Nagy* L. 312. — *Szabó* 128. — *Beck.* — Kutas mezőváros Somogy megyéből régiségi szempontból. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1860. 686. — *Ravasz B.* 83. — 1774. egyh. összeírás. — Ráday kv. X. 78:22, 76., 79:320. — Arch. Ag. I. 355., II. 186.
- Lábod.** *Csánki* 103. — *Nagy* L. 198. — *Szabó* 112. — *Beck.* — 1774. egyh. összeírás. — *Kováts István*: A lábodi és hosszúfalusi ekleziának története, kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó. — Arch. Ag. II. 185.
- Magyaratád.** *Csánki* 105. — *Nagy* L. 475. — *Szabó* 398 — *Beck.* — *Hornig* 278. — *Pehm* 242. — 1774. egyh. összeírás. — Ráday kv. X. 78:97. — Arch. Ag. II. 186.
- Magyaregres.** *Csánki* 106. — *Nagy* L. 467. — *Szabó* 385. — *Beck.* — 1747. prot. vis. — 1774. egyh. összeírás. — Ráday kv. X. 77:154., 79:320.
- Magyarlad.** *Csánki* 106. — *Nagy* L. 43. — *Szabó* 290. —

- Hornig* 279, 286, 315, 329. — *Ráday* kv. X. 52. — *Arch. Ag.* II. 185, 187.
- Magyarlukafa.** *Csánki* 106. — 1774. egyh. összeírás.
- Magyarújfalu.** *Csánki* 107. — *Nagy* L. 92. — *Szabó* 238. — *Beck.* — 1774. egyh. összeírás. — *Szilágyi* György: A magyarújfalui ekkláról való tudósítás, kézirat 1808., 1777-i kérvény vmegyéhez, egyhm. lvt. Csurgó. — 1774. egyh. összeírás.
- Merenye.** *Csánki* 108. — *Nagy* L. 76. — *Szabó* 225. — *Egyhker. Névtár* 1869. — *Hornig* 316. — *Beck.* — 1774. egyh. összeírás. — *Ráday* kv. X. 79:118. — *Filep* József: Merenyei relatio, kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó. — *Arch. Ag.* II. 185.
- Mezőcsokonya.** *Csánki* 109. — *Nagy* L. 449. — *Szabó* 381. — *Beck.* — 1747. prot. vis. — *Egyhker. Névtár* 1869. — 1774. egyh. összeírás. — *Ráday* kv. X. 52., 75:27. 31., 77:94, 157. — *Arch. Ag.* II. 186. — *Vadász* György: Csoknyai relatio kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó.
- Molvány.** *Csánki* 110. — *Nagy* L. 61. — *Szabó* 272. — *Beck.* — 1774. egyh. összeírás. — *Arch. Ag.* II. 132, 185.
- Nagybajom.** *Csánki* 115. — *Nagy* L. 430. — *Szabó* 88. — *Beck.* — *Payr* 479. — 1774. egyh. összeírás. — *Hornig* 329. — *Ráday* kv. X. 25:331., 52., 16., 49., 77:149, 165., A. II. 112, 113, 117, 118, 994, 1101, 1105, 1112, 1114. — *Arch. Ag.* II. 181, 186. — *Nbajomi pléb. reflexiói*, egyhm. lvt. Csurgó.
- Nagydobsza.** *Csánki* 118. — *Nagy* L. 74. — *Szabó* 223. — *Beck.* — *Egyhker. Névtár* 1869. — *Barla* István: Nagy- és kisdobszai egyesült reformált egyház rövid története *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1860. 339. — 1774. egyh. összeírás. — *Tóth* F. *Ann.* Y. 243—244. *Nemzeti Múzeum.*
- Nagykorpád.** *Csánki* 118. — *Nagy* L. 206. — *Szabó* 125. — *Beck.* — *Hornig* 329. — *Pehm* 242. — 1747. prot. vis. — 1774. egyh. összeírás. — *Ráday* kv. X. 52. — X. 74:43, 44, 45, — *Arch. Ag.* II. 185. — *Ifj. Szentgyörgyi* István: *Relatio Nagykorpádiensis* kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó.
- Nemesdéd.** *Csánki* 120. — *Nagy* L. 415. — *Szabó* 64. — *Beck.* — *Egyhker. Névtár* 1869. — *Fábián* Zoltán: A nemesdédi ev. ref. egyház története. Kaposvár, 1906. — 1774. egyh. összeírás. — *Ráday* kv. X. 77:75, 101, 113.
- Nemeske.** *Csánki* 120. — *Nagy* L. 77. — *Szabó* 254. — *Beck.* — *Egyhker. Névtár* 1869. — *Pehm* 242. — 1774-i egyh. összeírás. — *Benkő* János kézirata Nemeskéről 1808. egyhm. lvt. Csurgó.

- Nemeskisfalud.** *Csánki* 120. — *Nagy* L. 437. — *Szabó* 78. — *Beck.* — Egyhker. Névtár 1869. — *Pehm* 242. — *Csire* István: Régiségek. Dun. Prot. Közlöny 1886. 145. — 1774. egyh. összeírás. — *Ráday* kvt X. 77:53. — Nemeskisfaludi relatio kézirat 1808, — 1737. jan. 5. vmegyei vizsg. jzkv. egyhm. lvt. Csurgó.
- Orci.** *Csánki* 124. — *Nagy* L. 477. — *Szabó* 400. — *Beck.* — Egyhker. Névtár 1869. — *Hornig* 286, 328. — 1747. prot. vis. — 1774. egyh. összeírás. — *Ráday* kvt. X. 52. — *Arch. Ag. II.* 186. — *Tóth* János: Az orczi rfta ekklesiáról. kézirat 1807. egyhm. lvt. Csurgó.
- Ötvös.** *Csánki* 126. — 1. még Kónyi.
- Pata.** *Csánki* 127. — *Nagy* L. 56. — *Szabó* 268. — *Beck.* — Egyhker. Névtár 1869. — 1774. egyh. összeírás. — *Arch. Ag. II.* 185. — *Tóth* János: Pata története kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó.
- Patalom.** *Hornig* 249. — 1774. egyh. összeírás. — *Arch. Ag. II.* 186.
- Patca.** *Csánki* 128. — *Nagy* L. 240. — *Szabó* 363. — 1774. egyh. összeírás. — *Beck.* — *Arch. Ag. II.* 185.
- Patosfa.** *Csánki* 128. — *Szabó* 290. — 1774. egyh. összeírás. — *Arch. Ag. II.* 185.
- Pettend.** *Csánki* 129. — *Nagy* L. 108. — *Szabó* 253. — *Beck.* — Egyhker. Névtár 1869. — *Pehm* 242. — 1774. egyh. összeírás.
- Poklosi.** *Csánki* 129. — *Nagy* L. 56. — *Szabó* 268. — *Beck.* — Egyh. összeírás 1774.
- Póstelek.** *Csánki* 159. — *Arch. Ag. II.* 186. — Ma Szomajomhoz tartozó Póstelek-puszta.
- Rinyahosszúfalu.** *Csánki* 134. — *Nagy* L. 205. — *Szabó* 115. — *Beck.* — *Hornig* 329. — 1774. egyh. összeírás: — *Kováts* István: A lábodi mater és hosszúfalusi filiális ekklak története, kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó. — *Arch. Ag. II.* 185.
- Rinyakovácsi.** *Csánki* 134. — *Nagy* L. 269. — *Szabó* 324. — *Beck.* — 1774. egyh. összeírás. — *Arch. Ag. II.* 186, 187.
- Rinyaszentkirály.** *Csánki* 135. — *Nagy* L. 166. — *Szabó* 167. — *Beck.* — *Pehm* 242. — 1774. egyh. összeírás. — *Virág* Pál: Rinyaszentkirályi ekkla története, kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó. — *Arch. Ag. II.* 132, 185, 182.
- Rinyaújlak.** *Csánki* 135. — *Nagy* L. 160. — *Szabó* 171 — *Beck.* — Egyhker. Névtár 1869. — *Tóth* F. Ann. V. 209. Nemz. Múzeum. — 1774. egyh. összeírás. — *Arch. Ag. II.* 182, 185. — *Bándi* István: R. Újlaki filiális ekklesia története, kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó.
- Rinyaújnép.** *Csánki* 135. — *Nagy* L. 144. — *Szabó* 174. —

- Beck.* — Egyhker. Névtár 1869. — 1774. egyh. összeírás. — Arch. Ag. II. 132, 155. — *Bodai József*: Rinyaújnépi filiális ecclának históriája, kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó.
- Somogyapáti.** *Csánki* 340. — *Nagy L.* 56. — *Szabó* 268. — *Beck.* — 1774. egyh. összeírás.
- Somogyaszaló.** *Csánki* 141. — *Nagy L.* 465. — *Szabó* 396. — 1747. prot. vis. — 1774. egyh. összeírás. — *Pehm* 242. — *Beck.*
- Somogyhatvan.** *Csánki* 142. — *Nagy L.* 41. — *Szabó* — *Beck.* — Egyhker. Névtár 1869. — *Pehm* 242. — 1774. egyh. összeírás. — *Simon Pál*: Hatvan története, kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó. — Arch. Ag. II. 185.
- Somogyjád.** *Csánki* 145. — *Nagy L.* 454. — *Szabó* 92. — *Beck.* — *Pehm* 242. — Egyhker. Névtár 1869. — 1747. prot. vis. — 1774. egyh. összeírás. — *Ráday kvt. X.* 78:1. — Arch. Ag. II. 186.
- Somogyszob.** *Csánki* 147. — *Nagy L.* 328. — *Szabó* 106. — *Beck.* — Egyhker. Névtár 1869. — *Hornig* 329. — *Pehm* 242. — Egyhker. jzkv. I. 159. — 1774. egyh. összeírás. — *Ráday kvt. X.* 52.
- Somogyudvarhely.** *Csánki* 149. — *Nagy L.* 350. — *Szabó* 52. — *Beck.* — *Payr* 480. — Egyhker. Névtár 1869. — *Hornig* 286. — Egyhker jzkv. I. 159. — *Ráday kvt. X.* 52:16. — 77:39, 57, 162, 163.
- Somogyvisonta.** *Csánki* 150. — *Nagy L.* 158. — *Szabó* 169. — Egyhker. Névtár 1869. — *B. Szabó János*: Visonta egyházi oldalról nézve. Prot. Egyh. Isk. Lap 1860. 40. — 1774. egyh. összeírás. — *Ráday kvt. X.* 79:372. — 80:4. — Arch. Ag. II. 185. — *Beck.*
- Somogyviszló.** *Csánki* 151. — *Nagy L.* 27. — *Szabó* — *Beck.* — Egyhker. Névtár 1869. — 1774. egyh. összeírás.
- Szabás.** *Csánki* 152. — *Nagy L.* 308. — *Szabó* 132. — *Beck.* — 1774. egyh. összeírás. — *Ráday kvt. X.* 78:2. — Arch. Ag. II. 185.
- Szena.** *Csánki* 154. — *Nagy L.* 241. — *Szabó* 358. — *Beck.* — Egyhker. Névtár 1869. — *Payr* 474. — 1747. prot. vis. — 1774. egyh. összeírás. — Arch. Ag. II. 185.
- Szenta.** *Csánki* 155. — *Nagy L.* 374. — *Szabó* 54. — *Beck.*
- Szilvásszentmárton.** *Csánki* 159. — *Nagy L.* 238. — *Szabó* 362. — *Beck.* — 1774. egyh. összeírás. — Arch. Ag. II. 185.
- Szomajom.** *Csánki* 157. — *Nagy L.* 256. — *Szabó* 344. — *Beck.* — 1747. prot. vis. — 1774. egyh. összeírás. — Egyhker. Névtár 1869.
- Szörény.** *Csánki* 160. — *Nagy L.* 108. — *Szabó* 210. — *Beck.* — 1774. egyh. összeírás. — Arch. Ag. IX. 28.

-
- Tótszentgyörgy.** Csánki 168. — Nagy L. 63. — Szabó 273. — Beck. — Egyhker. Névtár 1869. — Pehm 242. — Egyhker. jzkv. I. 159. — 1774. egyh. összeírás. — Ráday kv. X. 52:16. — Arch. Ag. II. 185. — Baksay László: A tótszentgyörgyi rfta sz. ekklésia históriája, kézirat 1808. — Matoltsi Sándor: Tótszentgyörgy, kézirat 1852. egyhm. lvt. Csurgó.
- Várad.** Csánki 170. — Nagy L. 89. — Szabó 236. — Beck. — 1774. egyh. összeírás.
- Várda.** Csánki 170. — Szabó 385. — Hornig 251.
- Vásárosbéc.** Csánki 171. — Nagy L. 44. — Szabó 288. — Egyhker. Névtár 1869. — Beck. — Pehm 242. — 1774. egyh. összeírás.
- Visnye.** Csánki 172. — Nagy L. 228. — Szabó 306. — Beck. — 1774. egyh. összeírás.
- Zádor.** Csánki 175. — Nagy L. 106. — Szabó 208. — Beck. — Egyhker. Névtár 1869. — 1774. egyh. összeírás. — Arch. Ag. II. 185. — Szabó János: Zádori relatio, kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó.
- Zselickisfalud.** Csánki 178. — Nagy L. 236. — Szabó 359. — Beck. — Egyhker. Névtár 1869. — 1747. prot. vis. — 1774. egyh. összeírás. — Arch. Ag. II. 185. — Barla Szabó Dániel: A zselitz kis faludi reformáta sz. ekklésiáról és az ide adnectált filiákról, Szilvás-szt. mártonról és Pattzáról tett jegyzések, kézirat 1808. egyhm. lvt. Csurgó.

Tartalom.

Bevezetés	3
<i>I. rész. Az egyházmegye</i>	15
Az egyházmegye külső képének alakulása	17
Vallásügyi helyzet Mária Terézia koráig	18
A vallásügyi helyzet alakulása Mária Terézia korában	21
A vallásgyakorlat szabadságáért való kérvényezések	28
Templomépítési ügyek	31
A leányegyházak helyzete	36
Az egyházak beosztása	41
Egyházi élet a virágzó gyülekezetekben	48
A templomok	48
A templomok berendezése, felszerelése	51
Istentisztelet	52
Templomlátogatás	58
Gyülekezeti éneklés	59
Egyéb szertartások	60
Iskolák és iskolamesterek	62
Egyéb gyülekezeti munkák	64
Egyházi élet — egyházfegyelem	66
Prédikátorok, mesterek fizetése, stóla	68
Árvaegyházak	72
<i>II. rész. A gyülekezetek</i>	85
Alsok	87
Alsóseged	89
Bárd	90
Basal	91
Beleg	91
Bolhás	92
Böhönye	93
Bürüs	95
Csertő	96
Csombárd	97
Csököly	97
Csurgó	99
Csurgónagymarton	99
Dada	100
Darány	101
Drávagárdony	101
Edde	101
Erdőcsokonya	102
Galambok	104
Gige	104
Görgeteg	107
Gyöngyösmellék	108
Hedrehely	109

Hencse	112
Hetes	112
Hobol	114
Homokszentgyörgy	115
Inke	116
Istvándi	117
Jákó	117
Kadarkút	117
Kálmánca	119
Kaposmérő	121
Kaposszentbenedek	121
Kaposújlak	124
Kaposvár	125
Kastélyosdombó	125
Keszthely	126
Kisasszond	127
Kisbajom	129
Kisdobsza	129
Kiskorpád	129
Kistamási	130
Komlósd	131
Kónyi	131
Kutas	133
Lábod	135
Magyaratád	136
Magyaregres	136
Magyarlak	138
Magyarlukafa	139
Magyarújfalu	139
Merenye	139
Mezőcsokonya	140
Molvány	143
Nagybajom	143
Nagy- és Kisdobsza	148
Nagykanizsa	149
Nagykorpád	149
Nemesdéd	151
Nemeske	152
Nemeskisfalud	153
Orci	154
Ötvös	154
Pata	155
Patalom	155
Patca	156
Patosfa	156
Péterhida	157
Pettend	157

Poklosi	157
Póstelek	158
Rinyahosszúfalu	158
Rinyakovácsi	159
Rinyaszentkirály	160
Rinyaújlak	161
Rinyaújnép	162
Somogyapáti	163
Somogyaszaló	164
Somogyhatvan	165
Somogyjád	165
Somogyszob	166
Somogyudvarhely	167
Somogyvisonta	168
Somogyviszló	169
Szabás	170
Szenna	171
Szenta	172
Szigetvár	172
Szilvásszentmárton	172
Szomajom	173
Szörény	174
Tótszentgyörgy	175
Várad	175
Várda	176
Vásárosbéc	176
Visnye	176
Zádor	177
Zselickisfalud	177
Jegyzetek	179
Tartalom	193